

क्रांतीच्या वाटेवर

१९५६

म. ग्रं. सं. ठाणे
विषय निबंध
सं. क्र. १३०१

लेखिका
निर्मला देशपांडे

• • •

विद्यापीठ प्रकाशन, वर्धा

REFBK-0008865

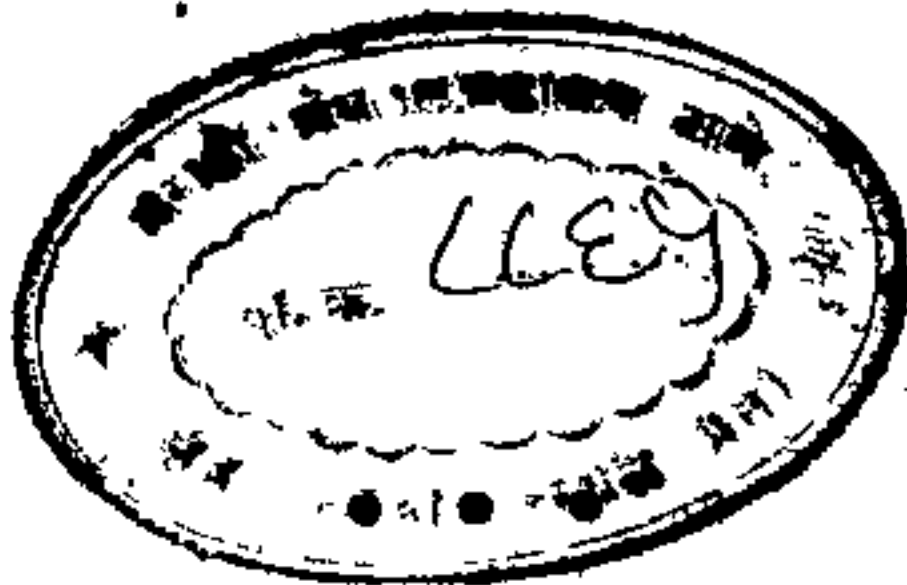
किंमत एक रुपया

क्रांतीच्या वाटेवर

पराधी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे, स्वतंत्र
अनुक्रम २६१२२ वि. वि. वि.
क्रमांक १३०९ नों. दि. २५२६

लेखिका

निर्मला देशपांडे

परं! RFFBK-0008865 १ वर्षा

किंमत एक रुपया

प्रकाशक :
भाऊ पानसे
ग्रामसेवा मंडळ तर्फे
परंधाम विद्यापीठ, पवनार

सर्व हक्क प्रकाशकाधीन
प्रथम आवृत्ति १०-०-०
१५ डिसेंबर १९५६

मुद्रक :
र. म. निगुडकर
प्रकाश मुद्रणालय
३९५/४ सदाशिव पेठ, पुणे २

प्रस्तावना

बिहारचा कार्यक्रम होता भूरि-दान. भूरि-दान हा काहीं भूमि-दानाचा कळस नाही. त्याचा कळस ग्राम-दान. म्हणजे जमिनीची व्यक्तिगत मालकी संपवणे. हा प्रयोग मला ओडिसात करायचा होता. कारण एक तर ओडिसाचें क्षेत्र त्याला विशेष अनुकूल होतें. ओडिसाची गरिबी गरिबीबद्दल गाजलेल्या हिंदुस्थानात हि अद्वितीय च. गरिबांनीं आधीं मालकी नाही सोडायची तर कुणी सोडायची ? श्रीमताची तुटाचची, गरिबांनीं सोडायची. भारताचें हें भाग्य कीं श्रीमत हि कुणी कुणी मालकी सोडायला तयार होतात. पण हें भाग्य अति ताणून चालायचें नाही. अति ताणलें तर तुटाचचें, म्हणून मिळाली तितकी श्रीमंताची सहानुभूति मिळवून, गरिबांनीं मालकी सोडण्याचा प्रयत्न यशस्वी करणें हा च श्रीमतीचा बालेकिल्ला जिंकण्याचा कुशल उपाय होता. त्यासाठीं ओडिसाचें क्षेत्र अनुकूल होतें. शिवाय ओडिसांत जनतेविषयींच्या सद्भावनेनें आणि अनुरागानें प्रेरलेली वानरसेना (हनूमदादि नायकासकट) सज्ज होती. म्हणून ओडिसात सर्वोदयाचें नशीब अजमावून पाहण्याचें योजिलें होतें.

बिहारच्या माझ्या यात्रेला मीं ' आनंद-यात्रा ' असें नाव दिलें होतें. तदनंतर बंगालची छोटीशी प्रेम-यात्रा संपवून ओडिसात शक्ति यात्रेला आरंभ करायचा होता. सुमारें सात आठ महिने ही शक्ति-यात्रा चालली. पूर्वार्धांत झाला शक्तीचा शोध, उत्तरार्धांत तिचें दर्शन.

कोरापुट जिल्ह्यात उत्तरार्ध सुरू झाला, आणि त्या जिल्ह्यात च तो सपला. भर पावसाळ्यात जसा शिवाजीनें जजिन्याच्या सिद्दीवर हल्ला केला, तसा ओडिसाच्या कार्यकर्त्यांनीं कोरापुटच्या मलेरिया-शीतल चातुर्मास्यात कोरापुटवर हल्ला चढविला. एकेकानें आजारी पडावें आणि दुरुस्त होऊन पुन्हा आघाडीवर जावें. चातुर्मास्यात देव देखील झोंपतात असें पुराण आहे. चातुर्मास्यात सेवकांनीं जागून इतिहास बनविला. शेकडों ग्राम-दाने कोरापुट-मध्ये मिळालीं आणि सर्वोदयाच्या अगावर मूठभर मास चढलें. त्यानंतर यात्राचा मुक्त बिहार चालू आहे. तो हि तामिलनाडूमध्ये थोडा सोपाधिक

झाला आहे. त्यातून सुटल्यावर निरुपाधिक मुक्त विहार सुरू होईल अशी बाबाला आशा आहे.

शक्तीचा शोध व शक्तीचें दर्शन - ओडिसाच्या यात्रेचा पूर्वार्ध आणि उत्तरार्ध - आमच्या दोघी मुलींनीं दोन पुस्तकात चित्रित केला आहे. हिंदीतून दोन्ही पुस्तकें प्रसिद्ध झालीं आहेत. मराठीत आता होत आहेत.

जंगलाचा प्रवास वर्णन करणारे दुर्मिळ च असतात. कारण वर्णन करूं शकणारे जंगलात जात नसतात. आणि जंगलात जाणारे वर्णन करूं शकत नसतात. वाणीला डोळा नाही, डोळ्याला वाणी नाही, असें रामायणात तुलसीदासांनीं म्हटलें आहे. पण सर्वोदय-विचाराचें हें सामर्थ्य होय कीं त्यानें वाणीला डोळा लाभला आणि डोळ्याला वाणी लाभली. वाचकाचें हें भाग्य च म्हटलें पाहिजे.

उत्तरार्ध आणि पूर्वार्ध दोन्ही एका च पुस्तकात घालता आले असते. पण त्यानें पुस्तक थोडें मोठें झालें असतें म्हणून दोन भाग केले आहेत. वाचकाना एकदम च अजीर्ण व्हायला नको. एकामागून एक सेवन करून सावकाश पचविता येईल.

भूदानयज्ञ-यात्रा
कोइचतूर जिल्हा
२३-९-५६

१/ १/ ५६

अनुक्रमणिका

(१) अल्लाचें दर्शन	१	(२२) पावसाचें ताडव	६२
(२) ' आम गाँरे भूमि-मालिक, रहित्रे नाही '	४	(२३) तर मग बाबाला फार्शी द्या	६३
(३) सुखद वनवास	७	(२४) शक्तीचें अधिष्ठान	६९
(४) ' सत्पात्रीं दान '	१०	(२५) दैव आणि प्रयत्न	७१
(५) अहिंसेचा अणुबॉम	१२	(२६) 'बोलविले बोल पाडुरगें'	७७
(६) जीवन-संगीत	१५	(२७) गरिबीचें वाटप नव्हे	८०
(७) अरण्य आणि आरण्यक	१७	(२८) भूमिसेवेशिवाय मानव- जीवन अपूर्ण	८३
(८) जंगलातलीं पाखरें	२०	(२९) पडतां एकाकी पावलें	८९
(९) समाजाची चक्राकार गति	२२	(३०) तपस्येंतील प्रचंड शक्ति	९१
(१०) रत्नाची खाण	२४	(३१) ' हेड पारिव '	९४
(११) क्रान्तीचा वणवा	२७	(३२) जनता म्हणजे कामधेनू	९६
(१२) विश्वशांतीचा लक्षवेध	३०	(३३) कौरव-पाडव-युद्ध	९८
(१३) दीप्त दीपावली	३२	(३४) तेव्हा आणि आता	१०१
(१४) ग्रामदान देणारे जगाचे नेते बनतील	३७	(३५) सप्तसूत्री आरोग्ययोजना	१०५
(१५) प्रकाशदायिनी अहिंसा	४०	(३६) शांतिमय क्रान्ति	१०७
(१६) भूदानाचें काम ही च आपली पूजा	४४	(३७) भूदानाचे प्राचीन प्रचारक	१०९
(१७) समाजदेवो भव	४६	(३८) भूदानाचीं पाच पावलें	११२
(१८) हिमालयाला आणि सागराला विचारा	४९	(३९) अहिंसक रेडिओ अॅक्टिव्हि- टि	११६
(१९) जीवनाचा जादूगार	५४	(४०) नारायणाची उपासना	११९
(२०) अमेरिकन वार्ताहराशी चर्चा	५६	(४१) 'विन्यानें दगड फोडला'	१२१
(२१) आजचे स्थितप्रज्ञ अधिक उंच आहेत	६०	(४२) दरिद्रनारायण वाट पाहतो आहे	१२४
		(४३) ट्रस्टीशिप	१२८

(४४) ' स्वरे स्वातंत्र्य-प्रेम प्रकट करा ' १३०	(५२) ग्रामोद्योगाचें महत्त्वपूर्ण स्थान १५९
(४५) ' भारतात गोळीबार होणें म्हणजे मानवतेला कळंक ' १३३	(५३) ' गावचें गोकुळ बनवू या ' १६२
(४६) राष्ट्रपतींचें आगमन १३४	(५४) ' माझे नाव मरो, राम- नाम जगो ' १६९
(४७) आईच्या आठवणी १४०	(५५) समन्वयाश्रमाचें उद्दिष्ट १७६
(४८) क्रान्ति म्हणजे मूल्य- परिवर्तन १४५	(५६) ' पद्भ्याम् पृथिवी ' १८०
(४९) ' आम्ही रामाचे पाईक, ' राम आमुचे नाईक ' १४८	(५७) अरण्ययात्रेतील निर्मिति १८१
(५०) ' स नोवाजम् अन- खाणम् ' १५३	(५८) साथ जीयेगे, साथ मरेगे १८६
(५१) शून्यातून नवनिर्माण १५७	(५९) अहिंसेचा मार्ग म्हणजे वीराचा मार्ग १८८
	(६०) जीवनाचें उपनिषद् १९१

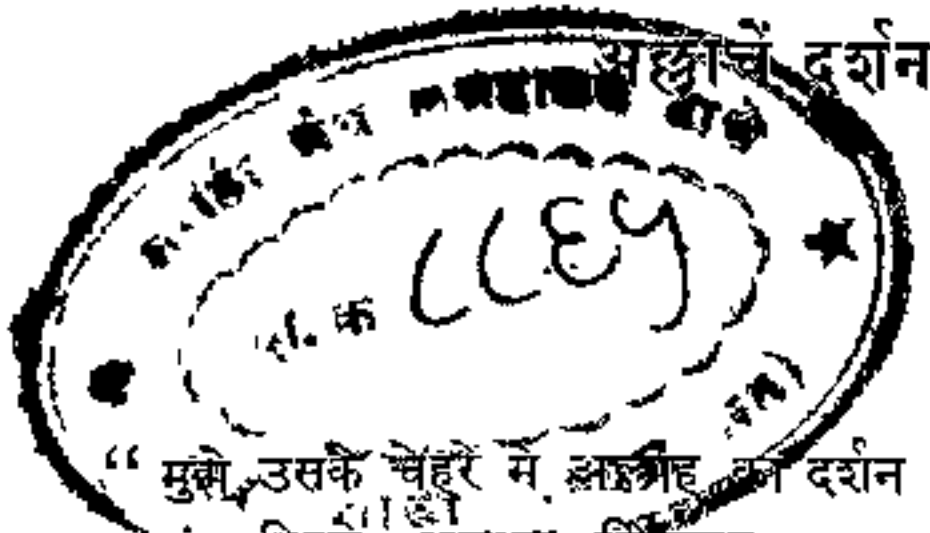

अनुक्रम पि.

सं. नों दि.

क्रांतीच्या वाटेवर

पडाव-ब्रह्मपुर

[जि. गंजाम, उत्कल]

७ मे ते ११ मे १९५५

“ मुझे उसके चेहरे में अह्लाह का दर्शन हुआ। ”. वाक्-सरितेवरील शब्द-तथा-विरले. क्षणभर निःशब्द शांतता पसरली आणि मग पुन्हा हलके च एकेक तरंग उमटू लागला — “ बिहारच्या यात्रेतील घटना. मी अेका मुसंलमान बधूकडे जमीन मागायला गेलों होतो. त्याच्याजवळ बरी च जमीन होती व त्याने काही जमीन दान देण्याचें कबूल देखील केलें होतें. मी त्याला म्हटलें की साधारणतः प्रत्येक घरात पाच पाडव असतात असे मी मानतो आणि म्हणून मी सह व्या भावाच्या नात्यानें सहाव्या हिस्श्याची मागणी करतो. तो चटकन् उदगारला, ‘ हो, काय योगायोग ! आम्ही देखील पाच च भाऊ आहोंत. पण हें बघा, आम्हा मुसलमानात बहिणीना देखील सपत्तीचा अधिकार असतो. मला दोन बहिणी आहेत ’ त्याच्या मुखीचे हे शब्द कानावर पडता च मी तत्क्षणी त्याच्या चेहेऱ्याकडे पाहिलें.”

हृदयीच्या गुहेतून अेक गंभीर ध्वनि निघाला— “ मुझे उसके चेहरे में अह्लाह का दर्शन हुआ ! (मला त्याच्या चेहेऱ्यात ईश्वराचें दर्शन घडलें.) मी लागली च म्हटलें, ‘ तुझे म्हणणें अगदीं मान्य आहे मला. तुम्ही सात भावडे ना ? तर मी आठवा झालों. मला आठव्या हिस्श्याचें दान द्या. ’ त्यानें त्या च क्षणी होकार दिला नी आपल्या जमिनीच्या आठव्या हिस्श्याचें दानपत्र लिहून देखील टाकलें. — भारतवासीयांचीं हृदये कित्ती पवित्र

आहेत ह्याचें ह्या घटनेनें भान होतें. अेवढ्या च करता मीं तुम्हाला ही गोष्ट सांगितली. मीं तर अत्यंत कठोर हृदयाचा माणूस मला कुणाच्या मरणाचें दुःख नाही कीं कुणाच्या जन्माचा आनंद वाटत नाही. पण या भूदानयज्ञात मला जे अनुभव आले त्यामुळे माझे हृदय अतिशय कोमल बनलें. आणि गेल्या अनेक वर्षांच्या अेकान्त ध्यानसाधनेंत देखील मला जेवढा भक्तिलाभ झाला नाही तेवढा यात झाला. ह्या सान्या अनुभवावरून माझ्या ध्यानात आलें कीं आपल्या देशात अेक सुप्त शक्ति आहे. तिच्या आधारावर आपण या देशाला सामर्थ्यशाली बनवू शकू. ”

विनोबाच्या शब्दांच्या गतीरोवर धावूं पाहणाऱ्या लेखणीला थांबवीत मीं क्षणभर वर दृष्टि वळवली. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीच्या अधिवेशनाकरता कलात्मकतेनें सजवलेला भव्य मंडप, कानात सारे प्राण ओतून विनोबा-वाणी अेकणारीं तीं असंख्य माणसें, विद्युद्दीपाच्या झगझगटांत उठून दिसणाऱ्या त्या व्यासपीठावरील ‘ प्रकाशातील व्यक्ति ’, ध्यानस्थ अवस्थेत डोळे मिटून बोलणाऱ्या विनोबाच्या कृश मूर्तीवर दृष्टि रोखीत अेकाग्र चित्तानें श्रवण करणारे भारताचे पंतप्रधान — या सर्वांवर निमिषार्धांत नजर टाकीत मीं व्यासपीठामागच्या पडद्याकडे बघितलें. पण भारतीय चित्रकारांच्या कुचल्यातून निर्माण झालेल्या त्या सुंदर सृष्टीला डोळ्यात साठवून घेण्यापूर्वी च माझी दृष्टि खालीं वळली व पाठच्या कागदावर काळ्या रेघा मारीत लेखणी पुढें धावू लागली.

‘ रूप पाहता लोचनीं, सुख झालें वो साजणी ’ — डोळ्यांना दिसणाऱ्या प्रत्येक रूपात विनोबाना देवाचें दर्शन घडतें, अन् मग त्याचें भारतीय मन भारतीय मनाला कळणाऱ्या गूढ भाषेत त्या आनंदाचें वर्णन करू लागतें. आज हि त्यांनीं भाषणाची सुरवात करताना म्हटलें कीं, सुहृजनांच्या दर्शनानें मला अपार आनंद झाला — जणू तहानलेला जीव पाणी पिऊन तृप्त झाला !

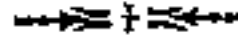
भूदानयज्ञ आणि विश्वशांति यामधील निकटच्या नात्याचें विवेचन करीत विनोबा पुढें म्हणाले, “ आजच्या जगाला जडलेल्या रोगाचें मूळ काय आहे तें प्रथम शोधायला हवें आहे. या वैज्ञानिक युगात माणसाच्या हातात शक्ति

आली आहे एवढेच नव्हे तर माणूस शक्तीच्या अधीन झाला आहे. आज सारं जग भयग्रस्त अवस्थेत आहे. ही भयभीत अवस्था नाहीशी करण्याकरता मानवाच्या मनात निर्भयता निर्माण करावी लागेल. निर्भयता हा अहिंसेचा पर्यायवाची शब्द आहे. आम्हाला शांतता हवी आहे. तर मग आम्हाला हा विचार करायला हवा की आम्ही आपल्या देशात अशी शक्ति निर्माण करण्याच्या दिशेने काम करित आहोत का, की जिच्या आधारे आमच्या सामाजिक जीवनातून हिंसेचें उच्चाटन होईल, सारे लोक स्वयंशासित होतील ? विज्ञान आणि अहिंसा यांच्या मीलनाने जगाचें कल्याण होईल पण अहिंसेवाचून विज्ञान विनाशकारी ठरेल. आणि म्हणूनच आम्हाला आपल्या देशात अहिंसेची शक्ति वाढविण्याचे कार्य करायला हवें. त्याकरता समाजातील कठीण समस्या अहिंसेच्या, शांततेच्या, मार्गाने सोडविण्याचे मार्ग शोधून काढले पाहिजेत. भूदान यज्ञाकडे तुम्ही या दृष्टिकोनातून बघा, की याच्या द्वारे अहिंसेची शक्ति निर्माण करण्याची एक युक्ति आपल्याला गवसली आहे म्हणूनच मी म्हटलें आहे की, जो भूदान-यज्ञात दान देतो तो जागतिक शांततेकरता आपलें मत देतो.”

ब्रह्मपुरला गांधी-कुटुंबांतील आत्मजनांच्या भेटीगाठी हाच विनोबाचा मुख्य कार्यक्रम होता. काहींशी तर तासन् तास चर्चा झाल्या. विचार, प्रकृति आणि परिस्थितीच्या भिन्नतेमुळे कोणी सत्ता ग्रहण केली होती तर कोणी ‘नवाखाली’च्या वाटेवर पुढे पुढे पावले टाकली. परंतु तरी हि सर्वांना एकत्र गुफणारा तो अव्यक्त धागा कधी हि तुटू शकत नव्हता. विनोबा म्हणाले, “आम्ही मनमोकळेपणाने व जिबहाळ्याने परस्परांची विचारसरणी समजून घेण्याचा प्रयत्न केला.” पंडित नेहरूनी पहिल्या दिवशीच्या जाहीर सभेत सांगितले की, “विनोबाजींचा सल्ला घेता यावा म्हणूनच आम्ही अ. भा. काँग्रेस कमिटीची बैठक ब्रह्मपुरला घेण्याचें ठरवले.” विनोबा आपल्या ठरलेल्या मार्गाने यात्रा करित होते. त्यांच्या वाटेवरचें ब्रह्मपुर हें गाव निवडून तिथें काँग्रेसची बैठक घेण्याचा निर्णय सुमारें दीड दोन महिन्यापूर्वीच त्या लोकांनी घेतला होता.

सत्ताधीशांच्या आगमनामुळे ब्रह्मपुरला वेगळेंच वातावरण निर्माण झालें होतें. पोलिसांच्या रागा, तिरंगी झेंडे फडकवीत भरधाव धावणाऱ्या मोटारी,

पादरें शुभ्र खादीचे कपडे घातलेल्या व्यक्ति-सारे पाहून दुसऱ्या च जगांत गेल्यासारखे वाटत होतें. पण स्मृति विस्मृतीच्या खेळात त्या जगातील एक च स्मृति वेऊन भी बाहेर पडलें. तो गभीर आवाज कानांत घुमत होता - 'मुझे उसके चेहरे में अल्लाह का दर्शन हुआ ।'

‘ आम गाँरे भूमि-मालिक, रहिबे नाही ।’

वालीपदा, गोकर्णपुर, दिगपहंडी, पुडामारी
१२ ते १५ मे १९५५

दोलक झाजा वाजवीत स्वागताला सामोऱ्या आलेल्या ग्रामवासीयाना पाहून ब्रह्मपुरपासून किती तरी दूर आल्याची जाणव झाली. वाटेवरचा मैलाचा दगड भौतिक अंतर दाखवीत होता तर डोंगराच्या पायथ्याशी हिरव्या झाडाच्या छायेंतल्या त्या छोट्या छोट्या झोपड्या दुसरें च अंतर भासवीत होत्या. लोक घोषणा करीत होते. त्यातील एका घोषणेचा उच्चार करीत विनोबांनी साद घातली, ‘ आम गाँरे भूमिहीन ’ (आमच्या गावात भूमिहीन), लोकांनी उत्साहानें प्रतिसाद दिला — ‘ रहिबे नाही, रहिबे नाही ’ (राहणार नाही, राहणार नाही). विनोबांनी दुसरी साद घातली, ‘ आम गाँरे भूमिमालिक ’—घोषणा अपरिचित होती. लोक क्षणभर थांबले नी सग दुप्पट उत्साहांत म्हणाले ‘ रहिबे नाही, रहिबे नाही ’ विनोबा बोळू लागले— “ आपल्या गावात कोणी हि भूमिहीन राहू नये, सर्वांना जमीन मिळावी, हें आरम्भीचें कार्य आहे व आपल्या गावात कोणी हि भूमीचा मालक राहू नये, सारी जमीन देवाची व्हावी, हें अंतिम कार्य आहे. भूमि आपली माता, भूमिपति परमेश्वर नी आपण सारे भूमिपुत्र.” विचारवह्नीची पहिली टिणगी होती ती! अरण्ययात्रेत पहिल्या च दिवशी मालकीहक्काचें विसर्जन करणाऱ्या मंत्राचें बीजारोपण झालें !

गोकर्णपुरच्या सभेत विनोबानी मार्गे १९५१ सालीं विंध्यप्रदेशाच्या यात्रेत घडलेली घटना सांगितली. तिथें एका लहानशा गावातल्या लोकानीं त्याना विचारलें कीं महात्मा गांधी सध्या कुठें आहेत ? त्या लोकाना हें देखील माहीत नव्हतें कीं हिंदुस्तानला स्वराज्य मिळालें आहे. विनोबा म्हणाले, “सूर्योदय झाला हें काय दवडी पिटवून सागावें लागतें का ? सूर्योदय झाला म्हणजे दिल्लीच्या बगल्यात हिं त्याचीं किरणें प्रवेश करतात नी खेड्यातल्या झोपडीत हि प्रवेश करतात. त्याच्या किरणाची ऊब नी प्रकाश सर्वांना सारखा मिळतो. पण स्वराज्य मिळाल्यानंतर हि लोकांच्या जीवनात काहीं फरक च नाही पडला तर त्याना स्वराज्य भासणार कसें ? आपल्या देशाला स्वराज्य मिळालें आहे—पण तें दिल्लींत, कलकत्यात नी कटकमध्ये आलें आहे, अजून खेड्यापाड्यापर्यंत पोहोचलें नाही. ज्याप्रमाणें आपल्या पोट्याची भूक शमवायला स्वतः च खायला पाहिजे, दुसरा पोटभर जेवला म्हणून काहीं माझे पोट भरत नाही, तसें च आपलें स्वराज्य आपण च मिळवावें लागतें. खेड्याखेड्यातील लोक जेव्हां जागृत होतील, जमीन व संपत्तीचें वितरण करून गरिबी व विषमता नाहीशी करतील, ग्रामोद्योग सुरू करतील, शिक्षण-स्वच्छता वगैरे सर्व गोष्टींची योजना करून ग्रामराज्याची स्थापना करतील, तेव्हा स्वराज्य खेड्यात पोहोचेल.”

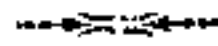
दिगपहडीला आमचें निवासस्थान एका रमणीय तलावाच्या काठीं होतें. तलावाच्या दुसऱ्या बाजूला असलेला येथील राजाचा जुनाट पडका महाल ‘ते हि नो दिवसा गता.’ चें स्मरण करवीत होता. राजेसाहेब बदलत्या युगाचीं पावले ओळखून भूदान देऊन आमच्या यात्रेत सामील झाले आहेत. दुपारीं गावातील प्रतिष्ठित व्यक्ति विनोबाना भेटायला आल्या. एकानें प्रश्न विचारला कीं, ‘सरकारचें स्वरूप कसें असायला हवे ?’ या प्रश्नाचे उत्तर आजच्या प्रवचनात मिळालें. विनोबा म्हणाले, “सरकारचें स्वरूप लोकांच्यावर अवलंबून असतें. ज्या कुडुवात तरुण आईबाप व लहान मुलें असतात त्या कुडुवाचें स्वरूप एक प्रकारचें असतें. तिथें मुलें आईबापाची आज्ञा मानतात. तर ज्या कुडुवात प्रौढ आईवडील व तरुण मुलें असतात त्यात आईबाप व मुलें सहकार्यानें काम करतात आणि ज्या कुडुवात म्हातारे आईबाप व प्रौढ मुलें असतात तिथें आईबाप फक्त सल्ला देतात व सारा

कारभार मुलांच्या च हातीं असतो. परंतु कुटुंबाचें मूलतत्त्व जे प्रम, तें सर्वत्र कायम असतें. त्याप्रमाणें समाजाचें बाह्य स्वरूप परिस्थितीनुसार बदलत राहिल परंतु समाजाचें मूलतत्त्व असेल सर्वोदय. जसजशी जनता जागृत होत जाईल तसतशी सरकारची आवश्यकता कमी होत जाईल ”

“ समाजवादीरचना, लोकशाही हें सर्व सुशासनात मोडते आणि म्हणून तें शासनमुक्तीच्या पोटात सामावतें. ज्याप्रमाणें आईच्या पोटातल्या बाळाला आईकडून पोषण मिळते त्याप्रमाणे ह्या सर्वाना सर्वोदयाकडून पोषण मिळतें. आमचा अंतिम आदर्श आहे ‘शासनमुक्ति.’ शासनहीनता ही अगदी च भिन्न वस्तु आहे. शासनहीनता म्हणजे अदाधुद कारभार. तेव्हा तो नाहीसा करून सुशासन निर्माण करायचें व पुढें सुशासनातून शासनमुक्तीकडे जायचे. ही प्रक्रिया आहे. शासनमुक्त समाजात सारें शासन खेड्या-खेड्यात वाटलें जाईल काहीं नैतिक तत्त्वां साऱ्या समाजाच्या आचरणात आलेलीं असतील तो समाज स्वयंशासित असेल आणि अपरिग्रहाच्या अधिष्ठानावर उभा राहिल. म्हणून आमच्या कार्याचें स्वरूप दुहेरी राहिल. एका बाजूनें शासनमुक्तीकडे दृष्टि ठेवून सुशासन चालवायचे व दुसऱ्या बाजूनें शासनमुक्तीकरता जनशक्ति जागृत व संघटित करण्याचा प्रयत्न करावयाचा.”

पुढामारीला एक चैतन्यसंप्रदायाचा मठ आहे. आमच्या भोजनाची व्यवस्था येथील महंतानें केली होती. महंत विनोबाना म्हणाले, ‘तुमचें भूदानाचें काम अगदी चैतन्य महाप्रभूच्या आदेशानुसार चाललें आहे. आम्ही यात पूर्ण सहकार्य करू. प्रार्थना-सभेत त्या घटनेचा उल्लेख करित विनोबा म्हणाले, ‘मी जगातल्या सर्व महापुरुषांच्या चरणचिह्नाची वाट चालत आहे असें मी पूर्वी च म्हटलें होतें. आज महंतानें माझे हें म्हणणें मान्य केले ही आनंदाची गोष्ट आहे. भूदान-कार्यकर्त्यांनीं हें लक्षात घ्यायला हवें कीं आपलें कार्य हे भक्ति-मार्गाचें कार्य आहे. त्यांनीं आपलें हृदय व जीवन त्यानुसार घडविण्याचा प्रयत्न करायला हवा. मूर्तिपूजा, एकान्तध्यान, चिंतन वगैरेचा काळ आता राहिला नाही. भारतातल्या भक्तिमार्गाला आता सेवापरायण बनलें पाहिजे. न खाणाऱ्या देवाला नैवेद्य दाखवून खाणाऱ्या देवाला उपाशी ठेवणें ही काहीं भक्ति नाही पूर्वी मंदिर हें भक्तीचें किडर गार्डन स्कूल होते. गावच्या लोकांनीं पहाटे उठावें

म्हणून मदिरात पहाटे चौघडा वाजायचा व देव उठण्याची वेळ जाहीर व्हायची. दुपारी देवाला भोग देण्याचा कार्यक्रम व्हायचा. रात्री आरति होऊन देव झोंपी जायचे. हें सारें नाटक म्हणजे लोकाना शिक्षण देण्याचा एक प्रकार होता. नाही तर देव का कुठें खातो, झोंपतो नी उठतो ? आपल्याजवळ जमीन, संपत्ति, बुद्धि, जे काही आहे तें देवाला, समाजाला अर्पण करून मग प्रसादसेवन करण्याचा आपल्याला अधिकार आहे. देवाला ' दीनब्रधु ' म्हणत असत. पण नुसते दीनाचे पालन करायचें नसून त्याची दीनता च मिटवायची हें भूदानयज्ञाचें कार्य आहे ”

सुखद वनवास

तप्तपाणी

१३ मे १९५५

हरितवस्त्र परिधान केलेली धरणी ग्रीष्माचे गर्वहरण करीत होती. ऐन वैशाखात हिरव्यागार वनराजीने वेष्टिलेले पर्वत नी पानापानातून लसलसणाऱ्या हिरव्या रगाच्या विविध छटाचें नर्तन पाहून क्षणभर प्रश्न पडायचा की हा ऋतु कोणता ? कोकिलेची कु ऽ ऽ ऽ हाक ऐकून तिच्याशी कुजबुज करावी तों च कुठून तरी एका पाखराचा ' पियू कर्हो ' हा हृदय पिळवटून काढलेला करुण स्वर कानी पडायचा. ' कधी तरी कुठे तरी भेटेल तुला ' असें काहींस त्याला सागावें. तिकडे उंच झाडाच्या शेंड्यावर एखादा तपस्व्याप्रमाणें बसलेला पक्षी ' ठाकोरजी 'चा जप करीत असलेला पाहून त्याचें कौतुक करावें. तेवढ्यात खट्याळ भृगराजाने शीळ घातली च म्हणून समजा ! मग सारिका कुठली स्वस्थ बसायला ! एखाद्या सगीतसाम्राज्ञीच्या ऐटीत हळू च नाजूक गोड लकेर घेऊन टाकायची ती उगवत्या सूर्याच्या किरणात श्वेत-तेजाने चकाकणारे पादरे ढग पर्वतशिखराशीं शिवाशिबीचा खेळ खेळत असलेले पाहून दुरून भास व्हावयाचा की हिमाच्छादित शिखराचें च दर्शन घडत आहे. तिकडे बाबाचा काव्यशास्त्रविनोद चालू असायचा च हरित-

सौंदर्य पाहून डोळे विसावले, पाखराच्या सगीतानें कान सुखावले, बावाच्या मुखातून प्रकटणाऱ्या ज्ञानतुषारानीं मन व बुद्धीला प्रफुल्लित केले. सतत चढणीच्या रस्त्यावरून पुढें पुढें जाणाऱ्या पायाना आरोहणाचा आनंद मिळाला. अन् बाहेरचे लोक म्हणतात, ' जंगलातली वाट, केवढे कष्ट ! '

ओरिसाचे मुख्य मंत्री श्री. नबकृष्ण चौधरी यांच्याशीं राज्यशास्त्रावर चर्चा चालली होती. भुवनेश्वर (ओरिसाची राजधानी) ला राहून मुख्य-मंत्रीपदाची जबाबदारी साभाळीत असताना देखील नबबाबूंचें मन विनोबाच्या मागोमाग पदयात्रा करीत असते. भूदानकार्याकरता मुख्य-मंत्रीपदाचा राजीनामा देण्याची इच्छा त्यांनीं गेल्या दोन वर्षांत अनेकदा प्रकट केली आहे. पण त्याची त्या कारागृहातून लवकर सुटका करण्यास त्याचे सर्व सहकारी व अनुयायी मुळीं च तयार नाहींत. त्यामुळें अधूनमधून ते वेळ काढून विनोबाच्याकडे येतात व पदयात्रेचा व ज्ञानश्रवणाचा आनंद लुटतात. कधीं ते शेतकऱ्यांच्या झोंपडींत शिरून गप्पा करीत भूदानाचें तत्त्वज्ञान समजावून सागताना दिसतील, कधीं हातीं झाडणी घेऊन झाडताना दिसतील तर कधीं कार्यकर्त्यांशीं थड्याविनोद करताना दिसतील. त्याची ज्येष्ठ कन्या उत्तरा (कैलासवासी महादेवभाई देसाई याची सून) हिचीं छोटीं मुलें सधमित्रा व नचिकेता याना तर आपले आजोबा म्हणजे एक सवगडी च वाटतात. ते यात्रेंत आले कीं उत्तरेप्रमाणें च आम्हा सर्वांना हि आपले ' बापी (वडील) आल्याचा आनंद होतो.

बाबा (विनोबा) बापींना सागत होते कीं, " आजवर ज्ञानी लोकांनीं हातीं राजदंड घेऊन राज्य चालवण्याचे अनेक प्रयोग करून पाहिले आहेत. विजयानगरचा मुख्य मंत्री विद्यारण्य हा एक थोर वेदान्ती होता. परंतु या युगात असे प्रयोग होऊं शकणार नाहींत. अतिहिंसेचा आधार घेतल्या-मुळें दड आपल्या आत्महत्येची तयारी करीत आहे. तेव्हा आता ज्ञानी लोकांनीं शासनमुक्तीचे प्रयोग करायला हवेत.

मागें एकदा ' राजसत्ता व क्रान्ति ' या विषयावर प्रकट चिंतन करताना बाबा म्हणाले होते कीं, " भूदानाच्या कामाला गति कशी प्राप्त होईल याविषयीं जेव्हा मी विचार करू लागतो तेव्हा मला अखड हिंडून विचार-प्रचार करणाऱ्या परित्राजक वर्गाची आवश्यकता विशेष च जाणवते. आज-

काल राजसत्तेद्वारें काति करण्याच्या गोष्टी ऐकूं येतात. पण राजसत्तेद्वारें काति हाऊ शकत असती तर हार्ती असलेली राजसत्ता सोडून भगवान् बुद्ध जगलात कशाला गेलें असते? पुष्कळाना वाटतें कीं अशोकाच्या मूर्खें बौद्ध धर्माचा खूप प्रसार झाला. परंतु हा एक निव्वळ भ्रम आहे. बौद्ध राजांनीं आपल्या धर्माचा प्रसार करण्याचा प्रयत्न केला तर हिंदु राजांनीं हिंदु धर्माला उत्तेजन दिलें. आणि राजाराजात लढाया सुरू झाल्या व अखेरीस बौद्ध धर्म हिंदुस्थानातून नाहींसा झाला. तेव्हा राजसत्तेचा प्रवेश होता च धर्मप्रसार होण्याऐवजीं धर्माचा ऱ्हास च होतो. राजसत्तेद्वारें लोकाची थोडीफार सेवा होऊं शकतें पण लोकांच्या उत्थानाचें कार्य राजसत्तेद्वारें होऊं शकत नाहीं. म्हणूनच मला वाटतें कीं, सतत भ्रमण करीत ज्ञान-प्रचार करणारे परित्राजक निघतील तर साऱ्या देशात एक असें वातावरण निर्माण होईल कीं सारें भूमिदानकार्य एका दिवसात आटोपून जाईल. सूर्योदय झाला म्हणजे पाच लाख खेड्यात नी प्रत्येक घरात एकदम च प्रकाश पसरतो त्या च प्रमाणें एक तारीख ठरवली जाईल नी त्या दिवशीं भारतातल्या सर्व खेड्यात जमिनीचें वाटप होईल. तो दिवस आणण्याकरता किती हि काळ लागू द्या पण अखेरीस काम होणार तें एका च दिवसात होणार !”

घनदाट अरण्यात हिरवीगार वृक्षलताच्या सान्निध्यात एका उच्च टेकडी-वरच्या डाक बगल्यात आजचा निवास होता. नेमकीं सौंदर्यस्थळे शोधून काढून त्या ठिकाणीं डाक बगळे बाधल्याबद्दल अशा वेळीं ब्रिटिशांचे आभार मानल्यावांचून राहवत नाहीं. चोहींकडे पर्वताच्या रागा, खोल दर्रीतून वाहणाऱ्या नदीचें दुपारच्या उन्हात चकाकणारें स्वच्छ निर्मल पाणी आणि वातावरणातली हिरवीगार प्रशान्तता ! विनोबाचें वनवासी मन अशा वनात विसावतें. निबिड अरण्यातील पाऊलवाटेवर त्याना प्रभु रामचंद्राचीं पदाचिह्ने आढळतात, निर्जन एकान्त ठिकाणीं वाहणाऱ्या झऱ्यात त्याना एकान्तप्रिय ऋषीचें दर्शन होतें सारीं शात सृष्टि त्याच्या शांति-शोधनात साथ देत असते. आजच्या भाषणात ते येथील लोकाना म्हणाले, “तुम्ही डोंगराच्या, झऱ्याच्या, नद्याच्या सगतीत राहता, पाखराचीं गोड गाणी ऐकता, तुमच्या

भाग्याचा हेवा वाटतो मला. माझ्या हातीं जर भूदानाचें काम नसतें तर या ठिकाणीं माझी समाधी च लागली असती । ”

शेजारी उच झाडाच्या शीतल छायेत एक गरम पाण्याचे कुड होतें. त्यावरून च या गावाचे नाव 'तप्तपाणी' पडलें होतें. हा सारा उंचीवरचा भाग असल्यामुळें उन्हाळा मुळीं भासत च नव्हता. ऐन मे महिन्यात त्यामुळें दुपारच्या वेळीं देखील कुडात स्नान करण्याची हौस भागवता आली. कुडाजवळ च सोनचाफ्याच्या झाडाखाली शिवालिंग होतें. त्यावर टपोऱ्या सोनचाफ्याचा सडा पडलेला होता

‘ सत्पार्त्री दान ’

लोहागुडी व सिकुडीपदर

१७, १८ मे १९५५

सध्या आम्हीं वाघोबांच्या राज्यात प्रवेश केला आहे. त्याचा योग्य तो मान राखायचा म्हणून आम्ही आताशा पहाटे चारला न निघता थोडे उजाडल्यावर ५।। च्या सुमारास चालायला सुरवात करतो. वाघानें माणसाला खाणें म्हणजे येथील लोकांच्या जीवनातील नित्याची च घटना. या भागात सौरा जातीचे आदिवासी बरे च आहेत. या लोकात एक अशी पद्धत आहे कीं एखाद्याच्या बायकोला जर वाघानें खाल्लें तर तो जिच्या नवऱ्याला वाघानें खाल्लें आहे अशा च स्त्रीशी पुनर्विवाह करू शकतो. हा च न्याय स्त्रियांच्या पुनर्विवाहाला हि लागू आहे. आमच्या एका आदिवासी भूदान-कार्यकर्त्याला वाघोबांनीं मटकावळें आहे. आजकाल रोज नृत्य-गायनानें स्वागत होतें आदिवासींचें जीवन नृत्य-संगीतमय आहे. त्याच्याजवळ वाद्ये हि तन्हेत-हेचीं असतात. झाडूचें देखील वाद्य बनतें जरा दोन चार लोक एकत्र आले कीं ताल देणे सुरू होतें. मात्र त्याचें संगीत अधिकसित वाटतें. ठराविक चार सहा रागांच्या पलीकडे गेलेलें नाहीं. काहीं काहीं जातीतील लोकांचे वेष व दागिने मोटे मजेदार असतात. हे लोक नाकाकानांना पाडता

येतील तितकी भोके पाडून त्यात डूल घालतात. गळ्यात मण्याच्या व कवड्याच्या माळा, कधी डोक्याला मोराच्या पिसाचे मुगुट. कपडे जवळ जवळ घालत च नाहीत. पुष्प लंगोटी घालतात. मात्र ती लंगोटी कलाकुसरीने विणलेली असते व कित्येकदा एका लंगोटीला वीस रुपये देखील पडतात. स्त्रिया कमरेखाली पचासारखे वस्त्र गुडाळतात. मालतीदेवींनी आम्हाला सांगे च सांगितले होते की तुमच्या शहरी मनाला गजामच्या आदिवासी भागात चांगले च धक्के बसणार आहेत.

सिकुडीपदरला सभा संपल्यावर विनोबांनी गावच्या सार्वजनिक बगीच्याचे उद्घाटन केले. जवळच्या दाट जंगलाने वेढलेल्या डोंगरावर संधिप्रकाश पसरला होता. कोणी तरी सांगितले की या जंगलात रानहत्तींचे कळप राहतात. आम्ही मनात म्हटले की दूरचे पाहुणे आल्याची खबर त्यांना मिळाली नसेल. नाही तर ते भेटायला आल्यावाचून राहिले नसते ! तिथून परतताना वाटेत एक लहानसे शेत लागले. त्यात खूप लहान मोठे दगड पडले होते. ‘ चला रे आपण शेत साफ करू या ’ असे म्हणून विनोबांनी दगड उचलायला सुरुवात केली. गावकरी मडळी हि उत्साहाने कामाला लागली. आम्ही १२५ माणसांनी वीस मिनिटे काम केले व पाहता पाहता सारे शेत साफ झाले व चारी वाजूंना दगडाची पाळ तयार झाली. मागून कळले की ते शेत एका गरीब विधवेचे होते. तिला लहान मुले होती व मदत करणारे असे कुणी च नव्हते. पण ‘ निराधाराचा आधार ’ अशी च कुणाकरवी कामे करवून घेत असतो ! विनोबा म्हणाले, “ तशी सगळी च दाने पात्राला दिली जातात. पण हे अगदी सत्पार्त्री दान होते ! ”

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. इ. उ. उ. उ.

अनुक्रम २६१३० वि. ...

क्रमांक १३०१)..... नों. दि. २५.२.२०१७

अहिंसेचा अणुवाँच

रानीखमा

१९ मे १९५५

या जगलात ठिकठिकाणी उध्याचीं वारुळें दिसतात त्यातील काहीं तर आठ दहा फूट उंचीचीं असतात. त्या वारुळाची सुंदर रचना पाहून विनोबा त्यांना ' भुवनेश्वर ' म्हणतात. आज वाटेंत फुललेल्या कमळाप्रमाणें चौदा पाकळ्यांचें एक ' भुवनेश्वर ' पाहून ते म्हणाले, " लोक भुवनेश्वर, अजिंठा, वेरुळ इत्यादि ठिकाणें पहायला जातात. पण मला तर या उध्याच्या ' भुवनेश्वरा 'त अजिंठ्याहून कमी कला दिसत नाही. उध्या म्हणजे किती क्षुद्र जतु अन् त्या केवढें विशाल घर उभारतात. त्याचें तर अधिक कौतुक करायला हवें हें एक ' भुवनेश्वर ' बाधायला केवढी सामूहिक श्रमशक्ति लागली असल जरा विचार तर करा !" भुवनेश्वराचें तें भव्य मंदिर, त्याच्या दगडादगडातून मिळणारें जीवनाच्या विविध छटाचें दर्शन, आतील गाभान्यातलें विशाल शिवलिंग, त्यावरचा फुलाचा सडा, त्यावर थेंब थेंब होणारा अखड अभिप्रेक ! विनोबाच्या नवीन नामकरणामुळें या रानात जागोजागी ती स्मृति साकारलंली आढळू लागली.

ग्रामदानात मिळालेल्या शेजारच्या अकिली गावात आजची प्रार्थना-सभा होती. गावच्या जमिनीचें वात्राच्या हस्तें पुनर्वितरण होणार होतें. अकिलीकडे नेणारी नयनरम्य पाऊलवाट, चहूकडे हिरवळीचे गालीचे व हिरव्या शाली पाघरलेले गुबगुबीत पहाड. गावकरी रामधुन गात होते. हृदयें जोडणारा अतरतर शम बाह्य जगातील सारी कृत्रिम अतरें नाहीशीं करतो आणि मग माणूस स्वामित्वविसर्जनासारखी कातिकारी कृति सहज करून जातो ! नाञ्जुक पिवळ्या अमलताशच्या लोलकानीं व आम्रपर्णीनीं सारें अकिली गाव सजविले होतें. घराघरासमोर सडा घालून रागोळी काढलेली. त्यावर मंगल कलश व दीप. जणूं मागल्य साकारलें होतें. गावची सर्व मडळी ओळीने व्यवस्थित बसली होती.

प्रार्थना आटोपली आणि गावच्या नाइकाने शब्दात न सामावणारी

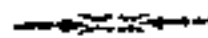
भावना शब्दात व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला — “ गाधीजींचे शिष्य विनोबाजी गरिबांचें दुःख दूर करण्याकरता हिंडत आहेत. त्याचा सदेश ऐकून आम्हीं ‘ सर्वस्वदान ’ देण्याचें ठरवलें.” नंतर विनोबाच्या हस्ते जांभनांच्या पुनर्वितरणाची प्रमाणपत्रे वाटण्याचा कार्यक्रम सुरू झाला. ग्रामदान मिळालेल्या गावचें पुनर्वितरण विनोबाच्या हस्ते होण्याचा हा पहिलाच प्रसंग होता. भारतातल्या पहिल्या ग्रामदानाच्या गावीं— उत्तर-प्रदेशातील भगरोठ— विनोबा कधी गेलेच नव्हते. ओरिसातल्या पहिल्या ग्रामदानाच्या गावीं ते जाण्यापूर्वीच वितरण झालें होतें. ‘ अकिली ’ मध्ये एकूण कुटुंबे ३१ व जमीन १४३ एकर. गावच्या प्रत्येक जमीनवाल्याने आपल्या सर्व जमिनीचें दान देऊन टाकल्यामुळें आता त्या गावात जमिनीचा मालक कोणीहि राहिला नव्हता. सारी जमीन देवाची झाली होती. देवाचा प्रसाद म्हणून गावच्या सर्व लोकांची झाली होती. सर्वांनी मिळून माणशीं एक एकराप्रमाणें प्रत्येक कुटुंबातील माणसाच्या सख्येनुसार जमीन वाटण्याचें ठरवलें होतें. ज्या कुटुंबात पाच माणसें त्याला पाच एकर व ज्यात आठ माणसें त्याला आठ एकर, अशा हिशोबानें सर्वांना जमीन देऊन उरलेली बेचाळीस एकर सामूहिक शेतीकरता ठेवली होती. सर्वांना भूमातेची सेवा करण्याची, मालकीहक्काची नव्हे तर सेवकत्वाची, प्रमाणपत्रें मिळत होती. प्रत्येक कुटुंबातील एकेक माणूस पुढें येई, एक भगिनी त्याला फुलें देई, दुसरी गंध लावी, ती भग विनोबाच्या हातून एक कागद घेऊन नमस्कार करीत तो परत जाई.

हा समारंभ सपल्यावर दाटलेल्या गळ्यानें विनोबा बोलूं लागले, “ हें काम तुम्हीं केले नाहीं कीं मीं करविलें नाहीं. हें ईश्वरानें केलें व ईश्वरानेंच करविले. आपल्या देशाचे एक थोर नेते — राजाजी — एकदा म्हणाले होते कीं, ‘ भूदान-यज्ञाचें कार्य ईश्वरनिष्ठा वाढविणारें कार्य आहे. ’ पण आज तर मला या गावात साक्षात् ईश्वराचें दर्शनच घडत आहे.

“ या गावात जें कार्य घडलें त्यायोगें सान्या जगात शांतता प्रस्थापित होऊं शकते असें मला वाटतें. पाश्चात्य विद्या शिकलेल्या आधळ्या लोकांना अणु-शक्तीचे महत्त्व कळतें पण ग्रामदानात अणुशक्तीहून हि अधिक शक्ति

आहे हे त्यांना उमगत नाही. माझें तर असें मत आहे कीं हैड्रोजन बॉम्बच्या द्वारे हिसेच्या क्षेत्रात जो पराक्रम घडला तसा च पराक्रम ग्रामदाना-द्वारे अहिसेच्या क्षेत्रात घडला. वैज्ञानिक म्हणतात कीं अणु-विस्फोट होतो तेव्हा सान्या जगाची हवा अशुद्ध होऊन जाते. भी म्हणतो कीं ग्रामदान होतें तेव्हा सान्या जगाची हवा शुद्ध होते.”

सभा सपल्यावर श्रमदानाचा कार्यक्रम झाला कोणी कुदळीने माती खणीत होते तर कोणी माती टोपल्यात भरून डोक्यावर वाहून नेत होते. हातीं कुदळ घेतलेल्या विनोबाकडे पाहून मनात विचार आला कीं हातीं श्रमाचें साधन नी मुखात उपनिषद्. हा च तर नव्या जगाचा आदर्श आहे ! काम सपल्यावर सर्वांनीं जयघोष केला ‘आनंदे अेक बार, हरि बोल ५ ५ ५’ — संधिप्रकाशात हिरवळीच्या नेत्रात स्वागत-स्मित तरळत असलेले दिसले. विनोबांनीं हसत म्हटले, “आजच्या ग्रामदानामुळे वातावरणात सर्वत्र रेडिओ अँकिटव्ह तरंग पसरले आहेत. बघा आता त्याचा काय परिणाम होतो तें !” त्याच्या विनोदात लपलेल्या सत्याचें भान व्हायला वेळ लागला नाही. आज सकाळीं जेव्हा आम्ही रानीखमात प्रवेश केला तेव्हा तेथील लोक भूदान द्यायला सुद्धा तयार नव्हते. पण सध्याकाळीं आम्ही सभेहून परतलों तेव्हा कळलें कीं गावकऱ्यांनीं ग्रामदान द्यायचें ठरवलें आहे. वातावरणात रेडिओ अँकिटव्ह तरंग पसरू लागले !

जीवन-संगीत

वाघमारी, लुधरसिंगी

००, २१ मे १९५५

काल रात्री पाऊस पडून गेला होता. नुकती च न्हालेली सृष्टि अधिक च प्रसन्न भासत होती. जंगलातली मुद्दाम तयार केलेली पायवाट होती. झाडाचीं पाने दवभिंदूंच्या स्वप्नाळू डोळ्यांनी जगाकडे बघत होती व उषेच्या आरक्त रश्मि-जालाचें प्रतिबिंब डोळ्यात साठवीत होती. तिकडे आकाशाच्या मानस-सरोवरात, मेघाचे राजहंस डौलाने विहार करीत होते. वावा रोज म्हणतात की, “ गेल्या चार वर्षांच्या यात्रेत मे महिन्यात एवढी रमणीय यात्रा काहीं कधी झाली नव्हती ! ” गेल्या चार वर्षांत उन्हाळ्यात ५१ मध्ये तेलगणा, ५२ मध्ये बुदेलखड, ५३ आणि ५४ मध्ये विहारचे गया व पलामू व शाहाबाद जिल्हे—सारा अगदीं अग्निज्वालाविहार झाल्य. जणूं सारें जग पेटलें होतें. आणि यदाचा शातशीतल सुखकर उन्हाळा. चहूंकडची हिरवळ फार बोलकी होती. जणूं अशातिहपी अग्नीचे शमन झाल्यांची च सूचना देत होती ती !

वाटेंत एक ‘कुसुमपुर’ नावाचें फुलासारखें लहानसें गाव लागलें. ग्रामवासी स्वागतार्थ उभे होते. वावा म्हणाले, “ शेजारच्या अकिली गावच्या लोकानीं ग्रामदान दिलें. तुम्ही पण त्यावर विचार करा. भूमि आपली माता आहे, आपण सारे मानव तिचे पुत्र तिचा मालक ईश्वर. आपण स्वतःला भूमीचा मालक म्हणवून घेणे म्हणजे ईश्वराची जागा घेणे होय. त्यासारखें दुसरे पाप नाही ” विचार पटला, आचारात परिणत झाला. दुपारीं वातमी मिळाली कीं कुसुमपुरच्या लोकानीं ग्रामदान देण्याचा निर्णय घेतला. वाटेंत लागलेल्या आणखी एका गावात विनोबानीं ती च गोष्ट समजावून सांगितली. गावकरी म्हणाले, “ विचार करून निर्णय घेऊं. ” रेडिओ अकिल्बह तरंग पसरत होते. पूर्वीच्या साऱ्या घोषणा एकदम जुन्या वाटू लागल्या. आता वृद्ध, तरुण, मुलें साऱ्याच्या मुखीं एक च मंत्र—‘ आम गाँरे भूमि-मालिक, रहिबे नाही, रहिबे नाही । ’

हा सारा एजन्सी विभाग म्हणजे मालतीदेवींचे (नवबाबू याच्या पत्नी) कार्यक्षेत्र आहे. आदिवासी विभागाची सेवा करण्याकरता त्यांना स्थापन केलेल्या ' नवजीवन मडळा 'च्या वतीने या भागात ठिकठिकाणी केन्द्रे उघडली आहेत. घरदार सोडून या दूरवरच्या जगलातील केन्द्रात सेवाकार्य करणाऱ्या निर्भय भगिनींचे बाबाना फार कौतुक वाटते. स्वराज्यापूर्वी येथील लोकांची अवस्था फारच दयनीय होती. व्यापारी, सरकारी अधिकारी व मधले इतर दलाल हे सर्व मिळून त्या लोकांची पद्धतशीर लूट करीत असत. अशा स्थितीत जनतेला आपल्या न्याय्य हक्काविषयी जागृत करून व त्याद्वारे सरकारवर वजन पाडून या लोकांवरचे बरेच अन्याय दूर करण्याचे सारे श्रेय मालतीदेवींना आहे. ' मुठादारी पद्धति ' व ' वेगार ' या नावांनी होणारा अन्याय त्यांनी कायद्याने बंद करवून घेतला. बाबा त्यांच्याविषयी नेहमी म्हणतात की, ती फार पराक्रमी स्त्री आहे. त्याचे पति प्राताचे मुख्य मंत्री नी त्या जननेत्या त्यामुळे बाबा त्याची अशी थडा करतात की ' आपके तो दोनों हाथों में लड्डू हैं । जनता भी आपके साथ है और सरकार भी आपके हाथ । ' (तुमची तर दोन्हीकडून चैन आहे, जनता तुमच्या मार्गे आहे नी सरकार तुमच्या ' मुठीत ' आहे.)

मालतीदेवी म्हणजे रवीन्द्रनाथ टागोराची लाडकी शिष्या ' मिनू '. त्यांनी नवीन गीत रचले की आधी मिनूला शिकवायचे. शांतिनिकेतनांत मिनूचे विजेशारंखे तरल नी चमकणारे व्यक्तित्व साऱ्याचे डोळे दिपवायचे. बंगालच्या एका गर्भश्रीमत व पाश्चात्य संस्कृतीत रंगलेल्या सुधारक घराण्यात तिचा जन्म झाला होता. दुःख व दारिद्र्य यांची वर्णने तिने फक्त पुस्तकातच वाचली होती. पण तिने रवीन्द्रगीते नुसती गाईलीच नाहीत तर ती त्यानुसार जीवन जगत आहे । स्वातंत्र्याच्या लढ्यात ती नेहमी अग्रभागी असायची, मात्र स्वातंत्र्यानंतर सत्तेच्या राजकारणात तिचे क्रान्तिकारी मन कधी रमू शकले नाही. त्यामुळे राजकारणातील सर्व पदांचा त्याग करून तिने सेवेचे क्षेत्र निवडले. आज हि सत्तेच्या उच्च पदांवर असलेल्या पतीच्या घराची गृहिणी बनून बड्या बड्या पाहुण्यांचा आदरसत्कार करण्याचे सीमित जीवन सोडून ती दुःखी जनतेचे अश्रू पुसीत, त्याची गान्हाणी सरकारसमोर माडीत,

विधायक कार्य करणाऱ्या सस्थाचें संचालन करीत साऱ्या प्रातभर संचार करीत असते. ' शुभ कर्मपथावर निर्भयगान ' गात सगीतमय जीवन जगणारी आपली लाडकी मिनू पाहून आज कवींद्राच्या आत्म्याला कोण समाधान होत असेल !

अरण्य आणि आरण्यक

लुवरसिंगी

२१ मे १९५५

डोंगराच्या कुशीत, झाडाच्या गार छायेत वनवासी लोकाना विनोबाजी ऋषिजीवनाचा धडा शिकवीत होते " ऋषि श्रम करून, घाम गाळून उदरात आहुति अर्पण करतात. ते स्वतःला प्रकृति-मातेची लेकरे समजतात व सदैव सत्याच्या मार्गावर चालतात. ते कधी च स्वतःला मालक समजत नाहीत. मालक परमेश्वर आहे आणि आम्हाला सर्वांची सेवा करावची आहे व श्रमातून जें काहीं निर्माण होईल त्याचा एक भाग आधी दुसऱ्यांना देऊन मग ' यज्ञशेष ' खायचें आहे, असे च ते समजतात. आज तुमचें जीवन बरेंचसे ऋषि-जीवनासारखें आहे. पण ते अज्ञानवश आहे. शहरी लोकांच्या सगतीत येता च तुमचें जीवन बदलतें. तुम्हीं ज्ञानपूर्वक ऋषि-जीवन जगावें अशी माझी इच्छा आहे."

मात्र या प्रकृति-मातेच्या अकावर खेळणाऱ्या बाळांच्या जीवनात दारूच्या रूपानें एक मोठा च दुर्गुण शिरला आहे. विनोबा दर प्रवचनात त्याबद्दल सांगतात की, दारू सोडल्यावाचून तुमची कधी हि उन्नति होणार नाही. त्यावर ते लोक म्हणतात की, पण देवाला दारूचा नैवेद्य दाखवावा लागतो ना ! लुवरसिंगीच्या प्रवचनात याचा उल्लेख करून विनोबा म्हणाले, " मी वेदाचें, शास्त्राचे चागलें अध्ययन केलें आहे. त्याच्या आधारावर मी तुम्हाला सांगतों की देवाला दारू नको असते. ' पत्रम् पुष्पम् फलम् तोयम् '

हवें असतें.” मग ते सभेंतल्या सर्व लोकांना म्हणाले कीं, म्हणा सारे माझ्याभागून ‘पुत्रम् पुष्पम्—’ लोकांना खूप मजा वाटली. म्हातारे, तरुण, मुले, स्त्रिया सारे उत्साहानें म्हणू लागले. संस्कृत शास्त्रवचन उच्चारण्याचा हा त्यांच्या जीवनातील पहिला च प्रसंग असेल !—हा लोकांत असेलेल्या श्रद्धेच्या आधारावर ते सहज दारू सोडू शकतील असा विश्वास वाटतो.

सध्याकाळीं झोपडीच्या शेजारीं डोंगराच्या पायथ्याच्या हिरवळीवर आम्ही बसलों होतो सृष्टीचे रूप इतकें आकर्षक भासत होतें कीं बाबासंकट साऱ्याची दृष्टि कितीतरा वेळ त्यावर खिळून राहिली होती संधिप्रकाशात खुलून दिसणारे निळे डोंगर, गजराजाच्या ऐटीत विहार करणारे आकाशातील काळ्या पादुच्या ढगाचे पुंजके, पश्चिम क्षितिजाचे आरक्त वैभव — बाबा म्हणाले, “ किती गभीर दृश्य आहे ! जणू एखादा ऋषीच ध्यानस्थ बसला आहे ! ” हळूहळू काळोख पसरू लागला. आकाशातील गभीरता वाढू लागली. पाखरे घरच्यात विसावलीं. नीरव शांति मार्गे जगन्नाथपुरीला साहित्यिकांच्या सभेंत बाबा म्हणाले होते कीं, ‘ जो रसास्वादन करताना इतरांना त्यात सहभागी करून घेतो तो च खरा रसिक मी तुम्हा साहित्यिकांना एवढ्या च करता आमत्रण देत आहे कीं जो रस मी चाखतों आहे त्यात तुम्हीं देखील सहभागी व्हावें असें मला वाटतें.”

माणसाला आनंदाचा आस्वाद एकद्वानें च घेणें आवडत नाही. इथल्या सृष्टिसौंदर्याचा सहवास मला एकटीला च घडतो आणि कुसुमला मात्र तिकडे शहराच्या गजबलेल्या वातावरणात मोटारीचे कर्णकटु भोंगे व कर्कश सिने-सगीत ऐकत रहावें लागतें याची मला सारखी खत वाटते. ब्रह्मपूरला मॅलिग्नट मलेरियाने आजारी पडल्यामुळें तिला विश्रांतीकरता घरीं जावें लागलें, आणि या अरण्ययात्रेतील प्रशान्त सौंदर्याच्या साक्षात्काराला मुकाबें लागलें. ब्रह्मपूरपूर्वीं बाबा रोज आमचा उपनिषद्-वग घेत तो सध्या बंद च पडला आहे. वर्ग कधीं सुरू करायचा म्हणून मी परवा त्यांना विचारता च ते हसत म्हणाले, “ कुसुमला येऊ दे तिचें अर्धें च राहिल ना मग.” आज हि ते मला म्हणत होते कीं, “ कुसुमला लिही कीं तू येईपर्यंत

बाबा उपनिषद् वर्ग सुरू करणार नाहीत. तुझी वाट पहात थांबले आहेत.” मी मनात म्हटलें, “ हा छान न्याय आहे ! आजारी पडायचें तिनें नी उपनिषद्-वर्ग बंद व्हायचा आमचा ! ”

या अरण्ययात्रेत बाबाचा जितका सहवास मिळतो तितका गेल्या तीन वर्षांत कधीं लाभला नसेल. अरण्य आणि आरण्यकाची एकत्र सगति हा एक अपूर्व योगायोग वाटतो ! आजकाल आमचें जेवण सूर्यास्तापूर्वी च आटोपतें. त्यानंतर अधार पडण्याच्या सुमारास आम्ही सारे बाबाभोंवतीं गोळा होतो. श्री राधाकृष्ण बजाज याचा मुलगा गौतम सध्या यात्रेत आहे. बहुधा ‘ काय म्हणतोय गौतम ’ असें म्हणत बाबा बोलायला सुरुवात करतात. मग कधीं उपनिषदातील गोष्टी सांगतील तर कधीं आकाशातील ताऱ्याची माहिती सांगतील. गेल्या सहा महिन्यापासून आमच्या मध्य-प्रदेशातील भडान्याचा वाळ टेंभेकर यात्रेत आहे. प्रत्येक परीक्षेत प्रावीण्य मिळवीत मिळवीत त्यानें एम्.एस्सी. परीक्षा आटोपली. मग इतर डिप्लोमा मिळवून दोन वर्षेपर्यन्त लोकांच्या भाषेत ‘ चांगला पैसा ’ मिळवला. जगाच्या दृष्टीनें जें मिळवायचें तें सारें तो मिळवून चुकला पण त्याच्या भारतीय मनाला तेवढ्यानें समाधान कुठलें होणार ? त्यामुळें इतराना हुकूम सोडणारा हा ‘ बाबू ’, तें जीवन सोडून इथें आला नी आज बाबांचे कपडे धुणे, कमोड साफ करणें, बिछाना घालणें इत्यादि सेवाकार्य करीत ज्ञानप्राप्ति करीत आहे. आपल्याकडे कुणाचे लक्ष जाऊ नये याचा तो नेहमीं प्रयत्न करतो पण तरी हि कुणाचें एकदा लक्ष गेलें की खिळून च राहतें. आज बाबांनीं वाळच्या एका प्रश्नाच्या उत्तरात प्रजापतीच्या दोन शिष्यांची कहाणी सांगून म्हटलें कीं, “ पैसा-प्रतिष्ठा इत्यादींनीं भारतीय मनाचे कधीं हि समाधान होत नाही. आध्यात्मिक जिज्ञासा हें भारताचें सर्वोत्तम मोटें वैभव आहे. लोकाना भूदान एवढ्या च करता आवडते की त्यात त्यागाचा संदेश आहे.”

‘ आठ वाजले बाबा, ’ वाळनें नित्याप्रमाणें सूचना दिली. ‘ चला, आता झोंपायचें, ’ असें म्हणत बाबा उठले नी मग हसत म्हणाले, “ लहान मुले सोडलीं तर माझ्याइतका लवकर झोपणारा माणूस हिंदुस्थानात दुसरा

नसेल ! रात्री जागणें त्यांना अजिबात आवडत नाहीं. ते म्हणतात कीं, “ ज्याप्रमाणें सध्याकाळ होता च सूर्य आपलीं सारीं किरणें खेचून घेतो त्या च प्रमाणें सूर्यास्त होता च आपण आपल्या साऱ्या भावना, कल्पना नी विचार खेचून घ्यावे नी मन आत्म्यात स्थिर करावें. ज्याच्या हातीं ही किल्ली लागेल तो सदैव निरोगी राहील. ”

जंगलांतलीं पांखरें

छेलिगुडी, सुंदरबा, तुमन
२३, २४, २५ मे १९५५

इथे ख्रिस्ती लोक बरेच आढळतात. ख्रिस्ती मिशनरी या भागात जंगलात अगदीं दूर दूर जाऊन सेवा करतात. इथें जंगलात माणसें राहतात हें च मुळीं आम्हा सुशिक्षिताना माहीत नसतें. मग ते खातात काय, त्याच्या शिक्षणाची, औषधपाण्याची वगैरे व्यवस्था कशी आहे, याचा विचार करणें तर दूर च राहिलें. तिकडे आम्ही लिप्याविषयीं जोरजोरात वाद घालतो; कुणी नागरीची बाजू घेतो तर कुणी इतर लिप्याची, पण या लोका-जवळ मनातले भाव व्यक्त करायला लिपि तरी आहे का हा प्रश्न कधीं आमच्यासमोर येत हि नाही. सौरा व कथ भाषेंतील पुस्तकें रोमन लिपींत छापलीं गेलीं आहेत. सुसंस्कृत जगातून आलेलें व त्याच्या भाषेंत लिहिले गेलेलें पहिलें पुस्तक ‘ बायबल ’ आहे हें आम्हाला माहीत देखील नसतें. शहरातल्या व्यासपीठावरून दूरध्वनिक्षेपकावरून भारतीय संस्कृतीच्या महानतेवर भाषणें देणाऱ्यांना जाणीव हि नसते कीं या जंगलात राहणाऱ्या भारतीयाना बायबलनें आधार दिला आहे, सातासमुद्रापलीकडून आलेले गोरे ख्रिस्ती लोक त्याच्या आजारी मुलाना औषध देऊन बरें करतात.

छेलिगुडीच्या सभेंत ख्रिस्ती बधु-भगिनीनीं गोड भजनें म्हटलीं. विनोबानीं प्रवचनात प्रेमधर्माचा महिमा सांगितला — “ भिन्न भिन्न धर्मांत किंवा पथात मी काहीं भेद च मानीत नाहीं. सारे धर्म प्रेमाचे महत्त्व मानतात. प्रेमाचा

प्रवेश झाला कीं जीवनाचें स्वरूप च बदलून जातें. कुटुंबात प्रेम असतें म्हणून तिथें परस्पराकरता त्याग व समानता या गोष्टी आढळतात. मी तुम्हाला एवढें च सांगायला आलों आहे कीं कुटुंब-प्रेम व्यापक करा.”

तुमन हें एक आदिवासींचें गाव. बहुधा या गावाची रचना एक-सारखी च असते. मध्यभागीं एक रुंद रस्ता व त्याच्या दोन्ही बाजूंना स्वच्छ, सुंदर, लहानशा झोपड्यांच्या रागा. घर म्हणजे एखाद दुसरी खोली, समोर लहानसा ओटा व मागें अंगण. छान सारवलेल्या लाल-पाढऱ्या रंगाच्या रामीळानें सुशोभित केलेल्या भिंती व जमिनी. मात्र वाघाच्या भीतीनें घराना खिडक्या नसतात च व रात्रीं हे लोक दार बंद करून आत झोंपतात. त्यामुळें आत हवा व सूर्यप्रकाश दोन्हीचा हि अभाव आढळतो. एका च खोलींत एका कोपऱ्यात चूल असते. त्याजवळ च उखळ मुसळ. दुसऱ्या कोपऱ्यात बकऱ्या व कोंबड्या बाधलेल्या. गाय बैलाकरता मधल्या रस्त्यावर किंवा मागील अंगणात एक वाघापासून रक्षण करण्याकरता खोलीवजा गोठा बांधलेला असतो. बाबानीं तुमनच्या घराघरात जाऊन निरीक्षण केलें. चुलीवरच्या मातीच्या भाड्यात नाचणी किंवा सल्प वृक्षाच्या सालीचें पीठ शिजायला ठेवले होतें. मातीचीं भाडीं, लाकडी पळ्या व दुध्या भोपळ्याचे चमचे व्यवस्थित माडून ठेवलेले वाघ-अस्वलापासून बचाव करण्याकरता तीरधनुष्य व ढोलकीं वगैरे वाद्यें एका कोपऱ्यात टांगलेलीं दिसलीं. मद्यपान व धूम्रपानात हे लोक पाश्चिमात्यांच्या मुळीं च मागें रहायचे नाहींत. तोंडात जाडसा गावठी चिरूट धरून ऐटीत हिंडणारे आदिवासी पाहून चर्चिलची च आठवण येते.

बाबानीं एका घरात जाऊन म्हातारीवरोबर दळून पाहिलें, तर दुसऱ्या घरात आजारी मुलाची नाडी पाहून उपचाराबद्दल माहिती सांगितली. वाहेरून कुठल्या हि प्रकारची मदत नसताना हे लोक निर्भयतेनें वाघाशीं, रोगाशी सामना करीत आनंदानें नाचत गात जीवन जगतात याची बाधा सतत प्रशंसा करीत असतात. इथें दारिद्र्य अपार आहे पण तरी हि या लोकांच्या जीवनात मस्ती आहे, नृत्य आहे, संगीत आहे, नवविचार ग्रहण करून तो अमलात आणण्याची क्षमता देखील आहे.

तुमनच्या सभेत ग्रामदानात मिळालेल्या शेजारच्या तीन गावाच्या जमिनींचे पुनर्वितरणाचा कार्यक्रम झाला त्या गावात आता जमिनीची मालकी राहिली नव्हती, फक्त सोयीकरता म्हणून प्रत्येक कुटुंबाला माणशीं एकर या हिशोबाने जमीन वाटली गेली. कालपर्यंत ज्याच्याजवळ जास्त जमीन होती त्याच्या कुटुंबात कमी माणसे असल्यामुळे पुनर्वितरणात त्याला कमी जमीन मिळाली, तर कालपर्यंत जो भूमिहीन होता त्याच्या कुटुंबात जास्त माणसे असल्यामुळे त्याला जास्त जमीन मिळाली. आता तीं सारीं गावे म्हणजे विशाल सामूहिक कुडवे बनलीं. सारे भाऊ भाऊ या नात्याने सहकार्याने काम करणार, परस्परास मदत करणार.

समाजाची चक्राकार गति

उदयगिरी

२५ मे १९५५

उदयगिरीच्या डोंगरावर आमच्या पुढे पुढे जाणाऱ्या पावलाबरोबर प्राचीची आरक्ता वाढत होती. सूर्योदय झाला अन् वाटले की कुणीतरी पैलतीरावरचा कुशल कलावत आकाशाच्या पटलावर प्रश्नोपनिषदातील एक मंत्र च रेखाटीत आहे. “ उदीयमान आदित्यानं पूर्वक्षितिजावर प्रवेश करता च प्राचीच्या प्राणाना आपल्या रश्मिजालात अडकवले. नंतर उदीची, प्रतीची, दक्षिणा, इतर अन्तर्दिशा, ऊर्ध्व आणि अधराना रश्मिजालात अडकवीत साऱ्या विश्वाला आलोकित केले ”

उदयगिरीत प्रवेश केला तेव्हा सर्वत्र मागल्याचं मधुर दर्शन घडलं. प्रत्येक घर स्वच्छ सारवलेलं, अगणात सुबक रागोळी, आंब्याच्या कोवळ्या पानांनीं झाकलेले कलश, समया, हातीं मंगलारति घेऊन उभ्या असलेल्या प्रसन्न गृहिणी व आमच्या वाटेवर फुलाचा सडा टाकणारीं हसरीं मुले ।

दुपारीं ‘नवजीवन मडळा’च्या प्रमुख कार्यकर्त्यांची सभा झाली ग्रामदानात मिळालेल्या गावात पुढील निर्माणकार्य करण्याची जबाबदारी

विनोबानीं या मडळावर टाकली आहे. त्याचे बहुतांश सदस्य येथील निष्ठावान् विधायक कार्यकर्ते आहेत. त्या सभेत ख्रिस्ती मिशनऱ्यांच्या सेवेची प्रशंसा करून विनोबानीं सर्वांच्या च चिंतनचक्राला चालना देणारा एक विचार मांडला — “ ख्रिस्ती लोकात आपल्या गुरूच्या नावाचा प्रचार करण्याची जी वासना आढळते ती च त्यांच्या कार्यातील सर्वांत मोठी धोंड आहे. मात्र तर असे स्पष्ट मत आहे की गुरूच्या तत्त्वज्ञानाला सर्वांत अधिक बाधा त्यांच्या नावाचा प्रचार करणाऱ्या त्यांच्या शिष्यांच्या वासनेतून निर्माण होते. ”

या भागातील परिस्थितीकडे लक्ष वेधीत विनोबा म्हणाले, “ इथें माझ्या हें विशेष ध्यानात आलें कीं येथील लोक ग्रंथविहीन आहेत. ख्रिस्ती व मुसलमानानीं याना एक ग्रंथ देऊन एक प्रकारचा आधार दिला आहे. आम्हीं आजवर आपल्या वेद-उपनिषद्-गीता इत्यादि ग्रंथाना सामान्य जनतेपासून अडवून ठेवले होते ही आमची फार मोठी चूक. आता या धर्मग्रंथाना मुक्त करण्याचा काळ आलेला आहे ”

विनोबा जेव्हा येथील लोकांना म्हणतात की, ‘ तुम्हाला उपनिषदे, गीता, भागवत वगैरे सर्व वाचायचा अधिकार आहे ’ तेव्हा प्रथम तर त्या लोकांचा यावर विश्वास च बसत नाही. ते अत्यानदानें विचारतात, ‘ खरं च का आम्ही भागवत वाचू शकतो ? ’ गीता, भागवत वगैरे सारे ग्रंथ त्यांचे आहेत पण आजवर त्यांना त्या ग्रंथापासून दूर ठेवण्यात आलें, लेकराना गीता-माऊलपासून दूर ठेवले गेले हे लोक किती तरी शतकापासून गीता-मातेच्या व भूमि-मातेच्या प्रेमाला पारखे झाले होते. आज जेव्हा एक वेदशास्त्रसपन्न पंडित त्यांच्याकडे जाऊन त्यांना सागतो की, तुम्हाला भूमातेची सेवा करण्याचा अधिकार आहे, तुम्हाला वेद-उपनिषदांचें अध्ययन करण्याचा अधिकार आहे, तेव्हा त्यांना वाटतें कीं आपली युगानुयुगाची अभिलाषा पूर्ण होत आहे.

आजच्या प्रवचनात विनोबा म्हणाले, “ समाजाची गति चक्राकार असते. त्यामुळे समाजात जे लोक सर्वांत मागासलेले असतात त्यांनीं जरा आपले तोंड फिरवले की ते सर्वांत पुढारलेले वनतात. मला तर अशी

खात्री वाटते कीं मी इथल्या लोकाना उपनिषदे शिकवूं शकेन व हे लोक तें तत्त्वज्ञान ग्रहण हि करू शकतील. शहरातल्या तथाकथित सुशिक्षितांच्या मात्र तें लवकर गळी उतरणार नाही.”

आजकाल रोजच्या प्रार्थनासभेंत आसपासच्या ग्रामदानात मिळालेल्या गावाच्या जमिनीच्या पुनर्वितरणाचा कार्यक्रम असतो. आज तो नव्हता. तर विनोबा म्हणाले— “ मला उपवास घडला ”

रत्नांची खाण

गुलि

२६ मे १९५२

दाट जगळातील वाट. एकीकडे उच डोंगर नी दुसरीकडे खोल दऱ्या. सूर्याच्या प्रकाशात रमणीय भासणारी ही सृष्टि सूर्य अस्तास जाता च भयानक रूप धारण करते. दिवसा डोळ्यांना सुखविणारी ही सृष्टि रात्री वाघ-अस्वलाची सचारभूमि बनते. घनदाट काळोख, रातकिड्याचा किरंड आवाज आणि वाघ-अस्वलाच्या डरकाळ्या. वाघोवाच्या आगमनाची शक्यता असल्यामुळे काल रात्रभर आमच्या निवासस्थानाभोंवतीं पेट्रोमॅक्स ठेवले होते व आम्हीं सर्वांनीं पाळीपाळीनें पहारा केला जाणाऱ्याना निदान पहारा केल्याचें समाधान तरी मिळालें. झोंपणाऱ्याना वाघ-अस्वलाच्या गर्जनेमुळे झोंपेचें सुख काहीं लाभलें नाहीं. एकटे बावा च तेवढे नित्याप्रमाणें परमेश्वराच्या कुशीत निःशकपणें झोंपले होते. गर्जनेचा आवाज कमी जास्त होण्यावर वाघोवा दूर आहेत कीं जवळ तें कळायचें. कधीं कधीं पावलाचां आवाज हि ऐकूं यायचा. मात्र ‘ दर्शन ’ काहीं घडलें नाहीं.

आज बाल अरुणाच्या प्रकाशात उजळलेल्या सृष्टीच्या सौंदर्याचे पान करीत मी किंचित् भागें पडले होतें. बावा वाटेंत नाश्याकरता थावले तेव्हा मला मागून येताना पाहून बाप्पा(गोपबंधू चौधरी)नी थडा करायला सुरुवात केली—“ अरे तुम आ गई ! हम तो समझते थे कि शेरको नाशतेके

लिये तुम्हारा रसगुळा मिला होगा ।” बाप्पाची भव्य मुद्रा नी आयाळी-सारखी दिसणारी दाढी पाहून बाबा त्यांना सिंह’ म्हणतात वनराजा-प्रमाणे च ते हि उत्कलच्या जनतेच्या हृदयाचे अनभिषिक्त सम्राट् आहेत. त्याची गर्जना हि सिंहाप्रमाणे च दणाणून सोडणारी असते. ते रागावले म्हणजे मग कुणाची हि शब्द देखील बोलण्याची हिंमत होत नाही. एखादे काम नीट झाले नाही की बाप्पाचा पारा चढला च. पण त्याचा राग म्हणजे मेघाचा गडगडाट क्षणभर भयभीत करील व दुसऱ्या च क्षणाला स्नेहवर्षावास आरंभ होईल. पण प्राण्यांना सिंहाचा दरारा असला तरी त्याचे छावे निर्भयपणे व नि सकोचपणे त्याच्या अंगाखाद्यावर खेळतात. बाप्पाच्या पोह्यावर व फळावर ताव मारताना मला व गौतमला प्रश्न पडतो की लोक बाप्पाना एवढे घाबरतात तरी का ?

ओरिसातले ‘ चौधरी कुटुंब ’ म्हणजे एक हिऱ्याची खाण आहे. त्यातील एकेक हिऱा आपल्या सर्व पैलूसह चकाकत असतो. कुटुंबातील अग्रस्थानी असलेल्या बाप्पाना लोक ओरिसाचे गाधी’ म्हणून ओळखतात. त्याच्या पत्नी रमादेवी म्हणजे निरलस, निष्काम सेवेची मूर्ति. बाप्पाच्या कडकडाटाने भेदरलेल्या कार्यकर्त्यांना ‘ बोकु ’ (रमादेवी) च्या मायेच्या पाघरुणात लपता येते. गेली पस्तीस वर्षे त्या खादी, नई तालीम, कस्तुरबा ट्रस्ट वगैरेचें काम करीत आहेत. नबबाबू हे बाप्पाचे धाकटे बंधु. जणू राम-भरताची जोडी. बाप्पाचे सुपुत्र मनमोहनभाई यात्रेत विनोबाच्या रोजच्या भाषणाचा अनुवाद करण्याचें काम करतात. विनोबाच्या शेजारी वसलेली त्याची ध्यानस्थ मूर्ति विनोबाना फार आवडते. विनोबाच्या तोंडचें वाक्य सपते न सपते तों च ते ओडिया भाषेत त्याचा अस्खलित अनुवाद करतात. विनोबा म्हणतात, ‘ मैं तो उसके अनुवादपर फिदा हूँ ! वह ध्यानस्थ बैठता है इसलिये इतना सुंदर अनुवाद करता है । ’ मनमोहनभाई ओडियाचे एक चांगले लेखक हि आहेत. ते आणि त्यांची भगिनी अन्नपूर्णादेवी मिळून उत्कल-भूदान-समितीच्या मुखपत्राचें व साहित्य-प्रकाशनाचें सारें काम सांभाळतात. अन्नपूर्णादेवीचे पति शरच्चंद्र महाराणा हे उत्कल-भूदान-समितीचे संयोजक आहेत तर नबबाबूचे जावई नारायण

देसाई गुजरातच्या भूदानकार्याचे एक आधारस्तंभ आहेत निष्काम सेवेला वाहिलेले ह्यासारखे कुडुंन इतरत्र कुठे हि आढळणे अशक्य च वाटते.

दुरून तालवद्ध, लयवद्ध सुस्वर ऐकू येऊं लागता च 'नुमा' (मालतीदेवी) माझा हात धरून पळत पळत पुढे निघाल्या व आदिवासी स्त्रियांच्या स्वागत-नृत्यात सामील होऊन त्यांच्या तालाशी पावले जुळवू लागल्या. त्यांच्या वर्गाच्या स्त्रियांना शहरी साधनांनी सजविलेल्या स्टेजवरील लोकनृत्ये च तेवढी माहीत ! त्यामुळे लोकात जाऊन लोकांच्या बरोबर नृत्यात भाग घेणारी ही मुख्य मंत्र्याची पत्नी आजच्या समाजरचनेला जबरदस्त धक्के देते ! बाबा जवळ आले तेव्हा स्त्रिया नृत्य करीत सामोऱ्या आल्या. सर्वांना प्रणाम करीत ते पुढे निघून जाऊ लागले. तेवढ्यात महादेवीताई म्हणाल्या, 'मालतीदेवी व निर्मला देखील आहेत याच्यात !' 'अस्सं ?' म्हणत हसत आमच्याकडे पहात त्यांनी दुसरा नमस्कार ठोकला !

रोज आम्ही ज्या खेड्यात जातो त्या खेड्याचा सर्व्हे करण्याचें काम यात्रीदलातील काहीं लोक करतात. 'गुलि' गावासंबधीं मिळालेले आकडे नुसते बोलके च नव्हे तर 'बोलायला लावणारे' होते. शोषणाच्या प्रक्रियेचें इथें अगदीं नग्न स्वरूप आढळलें. गावाची लोकसंख्या दीडशें नी जमीन अवधी तीस एकर. पण गावचा कपड्याचा वार्षिक खर्च सहाशें रुपये, मिठाचा चारशें रुपये व त्रिडीचा पाचशें रुपये. मीठ मगळावरून आणावें लागले तरी एवढें महाग पडणार नाहीं ! विनोबानीं गावकऱ्यांना सांगितलें कीं " तुम्ही जगलात रहाता व बाहेरचे व्यापारी तुम्हाला लुटतात. ही लूट थाववायची असेल तर तुम्हाला तीन गोष्टी केल्या पाहिजेत—(१) गावात लागणारें सर्व कापड गावात च तयार केलें पाहिजे, कापूस पेरण्यापासून तों कापडा विणण्यापर्यन्तच्या सर्व क्रिया गांवात च झाल्या पाहिजेत, (२) गावच्या सर्व लोकाचें मिळून एक सहकारी दुकान उघडायला हवें, व (३) त्रिडी पिणें अजिबात सोडून द्यायला हवें.

क्रान्तीचा वणवा

खेजुरीपदर, नुआगढ

२७, २८ मे १९५५

दुपारी खूप जोराचें वादळ झाले अन् पाऊस पडू लागला. पण सभेच्या वेळेपर्यन्त सारे शांत झालें. ख्रिस्ती वधूच्या सुंदर भजनाने सभेचा आरंभ झाला. 'आस आस वधु आस हे आनदे, आस आजि एक होई वा' (वधूनो, सारे आनदानें या नी एक व्हा) नंतर ग्रामदानातल्या दोन गावाचें पुनर्वितरण झालें. कालचा मालक आज मालक राहिला नव्हता, कालचा मजूर आज मजूर राहिला नव्हता. सारे भूमिपुत्र बनले होते, भूमातेची सेवा करणार नी तिच्या आशीर्वादानें सुखी होणार. विनोबा त्यांना उद्देशून म्हणाले, "तुम्हीं आज जें कार्य केलें ते सरकारच्या कोणत्या च कायद्यानें होऊं शकत नाहीं. या जगात येऊन आपल्याला पैसा नव्हे तर प्रेम कमवायचे आहे. जेव्हा आपण हें जग सोडून जाऊ तेव्हा जमीन, धनदौलत घेऊन जाणार नाहीं, तर जें धर्मकार्य केलें असेल तें च बरोबर घेऊन जाऊ. आज तुम्हीं सारे खऱ्या अर्थानें मानव बनलात व ईश्वरभक्त बनलात. मानवात नी पशूंत हा च तर फरक आहे की पशु स्वतःच्या च सुखाने सुखी व स्वतःच्या च दुःखानें दुःखी होतो. या उलट मानव दुसऱ्याच्या सुखानें सुखी नी दुःखानें दुःखी होतो. तसें च जो जमीन किंवा सपत्तीची पर्वा न करता सर्वांवर प्रेम करील नी सर्वांचें प्रेम मिळवील तो च खरा ईश्वरभक्त."

नुआगढला जाताना वाटेंत भ्रमरपूर नावाचें एक गाव लागलें. तिथें बरे च ख्रिस्ती व्यापारी आहेत. येथें ख्रिस्ती होणाऱ्यात 'पान' जातीच्या हरिजनाची संख्या अधिक आहे. त्यातील बहुतांश पूर्वी भूमिहीन असतात, व ख्रिस्ती झाल्यानंतर ते व्यापारी व सावकारी करून दुसऱ्याचें शोषण करू लागतात असें बहुधा आढळून येतें आणि मग हळूहळू जमिनी देखील त्यांच्या हातात येऊ लागतात. भ्रमरपूरच्या व्यापाऱ्यांना विनोबांनीं संपात्ते-दानाचा विचार समजावून सांगितला.

नुआगढ हा गजाम जिल्ह्याचा अखेरचा पडाव. या चात्रेंत या जिल्ह्यात एकूण २५ गावांचें ग्रामदान झालें व त्यापैकी १२ गावांचें पुनर्वितरण हि झालें. आजच्या प्रवचनात ग्रामदामासबधी बोलताना विनोबा म्हणाले - “आज इथें भूमिक्रांतीचा नुकता च आरंभ झाला आहे. पण पुढे हिंदुस्थानातल्या सर्व गावाना ग्रामदान देण्याची प्रेरणा मिळणार आहे. ज्याना हृदय आहे त्याना आम्ही हृदयाच्या भाषेंत हें तत्त्वज्ञान समजावून सांगू. तर बुद्धिमान म्हणणाऱ्याना हें पटवून देऊ की ह्या विज्ञानयुगात ज्याप्रमाणें लहान राष्ट्र टिकाव धरू शकणार नाहींत त्या च प्रमाणें लहान कुटुंबे देखील टिकणार नाहींत तेव्हा संबंध खेड्याचें एक कुटुंब वनविणें ही मुळीं आजच्या युगाची च आवश्यकता आहे. ज्याच्याजवळ हृदय हि नाहीं व बुद्धी हि नाहीं असे लोक बहुधा प्रवाहाची दिशा पाहून काम करतात. तेव्हा त्याना आम्ही सांगूं की काळाचा प्रवाह या च दिशेने चालला आहे. अशा रीतीने आमच्याजवळ तिन्ही प्रकारच्या लोकांशी सामना देण्यालायक शक्ती आहेत. आमचा हा असा त्रिशूळ आहे की ज्यापुढें कोणी च टिकाव धरूं शकणार नाहीं.

“एका घराला आग लागली की साऱ्या गावाला लागते. त्या च प्रमाणें एका गावात ग्रामदान झालें की विचारवहि निर्माण होतो आणि सर्वत्र पसरू लागतो. होळीच्या आगीप्रमाणें च ही आग देखील इतकी पविल आहे की ती आग लोक आपल्या च हातानें लावतील. कारण ह्या आगीने सारे च मुक्त होणार आहेत. आणि ही आग इतकी शीतल आहे की ती विझवायला कुठल्या च पाण्याची गरज भासणार नाहीं. या भागात डोंगरात जी शेती चालते तिला * पांडुचास म्हणतात. म्हणजे प्रथम आग लावली जाते नी मग शेती करतात. त्या च प्रमाणें आम्ही देखील आधीं ग्रामदानाची आग लावू नी मग निर्माणकार्य करू. आग लावल्या-वाचून शेती करण्याचे प्रयोग आम्हीं गेलीं तीस वर्षे वर्ध्यांत करून पाहिले पण ते यशस्वी होऊं शकले नाहींत. तेव्हा माझ्या लक्षात आलें की आग लावल्याचून शेती होऊं शकत नाहीं. नंतर मी आगीचा शोध सुरू केला आणि भूदानाच्या रूपानें मला ती आग गवसली.”

हे शब्द ऐकत असताना देशातल्या विधायक कार्यांचा गेल्या तसि वर्षांतला इतिहास डोळ्यासमोर उभा राहिला. आजची विषमतेवर आधारित समाजरचना, सर्वत्र स्वार्थाकरता चाललेली धडपड, हें सारें तसें च कायम असताना काहीं खेड्यात खादी, ग्रामोद्योग व नई तालीमचे प्रयोग करण्याचे आजवर अनेक प्रयोग झाले. त्यामुळे जनतेला थोडात्रहुत दिलासा मिळाला पण क्रान्ति होऊं शकली नाही. चर्खा हा अहिंसक क्रान्तीचा झेंडा आहे. मानवनिष्ठ अशा नव्या अर्थशास्त्राचें प्रतीक आहे. जुन्या मूल्यावर अधिष्ठित जुन्या समाजरचनेत 'लाचारीची खादी' निर्माण होईल नव्या मूल्यावर अधिष्ठित नवी समाजरचना निर्माण केल्यावाचून तो चर्खा 'विचाराची खादी' निर्माण करू शकणार नाही. ग्रामोद्योग म्हणजे केवळ आजचा वकारीचा प्रश्न सोडविण्यास एक उपयुक्त साधन नव्हे तर विकेंद्रित अर्थ-व्यवस्थेचा तो एक अविभाज्य घटक आहे. नवी तालीम नवा मानव निर्माण करणारी शिक्षणपद्धति आहे. जुना समाज कायम राखून नई तालीमचा प्रयोग केला तर विनायकाचा वानर बनतो जुन्या जगाला आग लावून नवें जग उभारण्याची मनीषा वाळगणारे चर्खा, ग्रामोद्योग नी नई तालीम क्रांति करू शकतील.

समतेच्या तत्त्वानुसार भूमीचें पुनर्वितरण करण्याच्या क्रान्तिकारी कार्याशी निगडित झाल्याशिवाय खादी-ग्रामोद्योगादिकात तेज निर्माण होऊं शकत नाही हें आता अनुभवाने च सिद्ध झालें आहे. तिकडे जगात सर्वत्र जमिनीची मालकी अस्तित्वात असून देखील ज्या गावचे लोक स्वच्छेने, विचारपूर्वक आपल्या गावातील जमिनीची मालकी नाहीशी करतील ते क्रान्तिपथावर पहिलें पाऊल टाकतील, मग तिथें नवसमाजरचनेचें अधिष्ठान निर्माण होईल. त्यानंतर त्या गावचे सारे लोक मिळून एकमतानें सकल्प करतील कीं 'तिकडे बाहेरच्या जगात खुशाल गिरण्या गरगर फिरू देत. आम्ही गावात तयार झालेली खादी च वापरू. आम्ही आपल्या गावात बाहेरच्या मिलाचा कपडा घेऊं देणार नाही. बाहेरच्या जगात मोठमोठे केन्द्रित यत्रोद्योग खुशाल चालू देत, आमच्या गावात सर्वांना काम देणारे ग्रामोद्योग च चालतील. आम्ही आपल्या साधनात सतत सुधार करीत राहू पण माणसांना

ब्रेकार बनविणाऱ्या यंत्राना मात्र गावांत थारा देणार नाही. बाहेरच्या जगात ज्ञानाचा लिलाव खुशाल चालू दे. आमच्या गावात मात्र खऱ्या जीवन-विद्येचे च शिक्षण मिळेल. आमच्या गावचा प्रत्येक मुलगा व मुलगी कोणता ना कोणता उद्योग करील व आत्मोन्नतीकरता ब्रह्मविद्येची कास धरील. विज्ञान आणि आत्मज्ञान या दोहोंच्या आधारें आम्ही आपल्या गावात स्वर्ग आणू.”

केन्द्रीकरण, भौतिकवाद आणि महायुद्धाच्या दुष्टचक्रात अडकलेल्या या जगात या तऱ्हेचा निर्णय घेणारा गाव स्वतः मुक्त होत इतराना मुक्तीचा मार्ग दाखवणार नाही का ? जोंवर ग्रामदान झाले नव्हते, जमीन व सपत्तीच्या स्वामित्वाच्या कल्पनेवर आधारित जुनी समाजरचना जशीच्या तशी कायम होती, तोंवर हें सारें एक निव्वळ सुंदर स्वप्न होतें. पण आता एकामागून एक गावात सारी भूमि गोपालाची नी सारी सपत्ति रघुपतीची बनू लागली आहे विमुक्त भूमिमाता भूमिपुत्राना आशीर्वाद देत आहे—
‘ अदिच्छसि ते तदस्तु । ’ (तू जें इच्छिशील तें होवो)

विश्वशांतीचा लक्षवेध

आवाडी, जुपापुर, मेरिंग, विक्रमपुर (जिल्हा-कोरापुट)

२९, ३०, ३१ मे व १ जून १९५५

नवनवीन दृश्यानी नटलेल्या दाट दाट अरण्यात प्रवेश होत होता. सारी सृष्टि शांत चिंतनात मग्न होती. जणू ती ऋषींच्या शब्दात सुचवीत होती कीं, “ हे सौम्या उपनिषदांनीं वर्णिलेलें महास्त्र धनुष्य हातीं घे, उपासनेनें तीक्ष्ण झालेला बाण त्यावर चढव आणि भावपूर्ण चित्तानें दोरी ओढ व त्या ‘अक्षरा’चा लक्षवेध कर.”

‘ धनुर्गृहीत्वा औपनिषदं महास्त्रम्
शरं हि उपासानिशितम् संदर्शित
आयम्य तद् भावगतेन चेतसा
लक्षं तदेवाक्षरं सौम्य विद्धि । ’

—उपनिषदाचा उद्धोष आहे—‘ ईशावास्यमिदम् सर्वम् । ’ अहिसेचें महास्र हातीं घे, ‘ तेन त्यक्तेन भुंजीथा ’ —ह्या मंत्राच्या उपासनेने तीक्ष्ण झालेला ग्रामदानाचा शर त्यावर चढव आणि विश्व-शांतीच्या लक्षाचा वेध कर.

आवाडी हा कोरापुट जिल्ह्याचा पहिला पडाव. आवाडीच्या समेत हिरव्यागार प्रशान्त वातावरणात विनोबाचें अरण्यवासीयार्शी हितगुज लुप्त झालें ते म्हणाले, “ गेल्या दीड वर्षांपासून मी कोरापुटचें नाव ऐकत आहे. इथल्या जंगलात राहणाऱ्या लोकांना भूदानाचें तत्त्वज्ञान रुचतें असें मीं ऐकलें. माझी अशी इच्छा आहे कीं या जिल्ह्यातील सर्व च गावात ग्रामदान व्हावे. हवा, पाणी आणि सूर्यप्रकाश या च प्रमाणे जमीन देखील ईश्वरानें च निर्माण केली आहे आणि म्हणून तिच्यावर सर्वांचा समान अधिकार आहे. हवा सर्वांना हवी तितकी मिळते कोणी हि तहानलेला जीव येथो गंगामाई त्याला पाणी पाजते. सूर्याची किरणें राजाच्या प्रासादात हि प्रवेश करतात नी गरिबाच्या झोपडीत हि प्रवेश करतात हवेला, पाण्याला किंवा प्रकाशाला भेदभाव माहीत नाही. हवेचा नी पाण्याचा कधीं कोणी मालक होऊं शकतो का ? त्या च प्रमाणें आम्ही भूमीचे मालक होऊ शकत नाही. भूमीचा स्वामी, भूमिपति तर परमेश्वर च आहे. हा च माझा मंत्र आहे. म्हणून मी रोज त्याचा जप करतो ”

उदयगिरीचा डोंगर उतरून झाल्यामुळें आता जरा उन्हाळा भासायला लागला आहे. तापल्याविना निघून गेला तर तो उन्हाळा कसला ? उदयगिरीची यात्रा म्हणजे मात्र थड हवेच्या ठिकाणची सहल च झाली. धण आज स्नान करताना वाढत्या उन्हावरोबर महेन्द्रतनया नदीच्या पाण्याचा स्पर्श अधिक च सुखकर वाटला त्यातून उत्कलमधील नद्या आपल्या नाम-सौंदर्यामुळें हृदयाला विशेष च आल्हाद देतात. सुवर्णरेखा, वैतरिणी, ब्राह्मणी, भार्गवी, ऋषितुल्या ।

वशधारेच्या तीरावरील उच्च झाडांच्या गर्द छायेत विक्रमपूरच्या जनतेला विनोबा स्वराज्याचा अर्थ सागत होते “ जिथें कोणी कुणाला भीत नाही कीं कोणी कुणाला भीति दाखवीत नाही, कोणी कुणाला दवत नाही कीं

कोणी कुणाला दावीत नाही, तो च देश खऱ्या अर्थाने स्वतंत्र आहे ज्या देशातील घरामध्ये पोपट पिंजऱ्यात आहेत तो देश स्वतंत्र नाही. ज्या क्षणी तुम्ही त्या पिंजऱ्याचे दार उघडतां, त्या च क्षणी तुमच्या हि शृंखला गळून पडतात ! ”

दीप्त दीपावली

कुजेन्द्री

२, ३ जून १९५५

आजवरच्या कुठल्या हि इतिहासकाराने जिच्याकडे लक्ष दिले नसते अशी एक व्यक्ति भूमिक्रान्तीच्या इतिहासकाराचे लक्ष वेधून घेणार आहे. ज्याने कधी कुठल्या हि मोठ्या सभेत दणकेंद्राज च काय पण सार्धे भाषण देखील क्वचित् च केले नसेल, लेखणीच्या आयुधाने क्रान्तीची धार तीक्ष्ण करण्याचा ज्याने कधी विचार हि केला नसेल की कधी तुफानी दारे काढले नसतील, वर्तमानपत्रवाल्यांना ज्याचे नाव माहित करून व्यायची आवश्यकता हि भासली नसेल, अशा व्यक्तीला स्वामित्वनिरसनाच्या आजच्या युगाच्या क्रान्तिकारी विचाराला साकार रूप देण्याच्या कार्यात एक अग्रस्थान मिळणार आहे. जिथे वाहेरच्या जगातून कधी कुणी जात नाही अशा असख्य खेड्यात, जंगलातल्या वाटेने उन्हापावसात, नद्यानाले डोंगर पार करीत एक माणूस जातो. तो घराघरात जाऊन सुखदुखाची विचारपूस करील, गाधीवाद्यांच्या चारदोन उपदेशांच्या गोष्टी सांगेल, बोलता बोलता चखा उघडून सूत कातू लागेल, गावकरी त्याविषयी विचारतील, मग तो त्यांना चख्यांची माहिती सांगेल !—गेली कित्येक वर्षे त्याचा हा च कार्यक्रम अव्याहत चालू होता. दुष्काल पडला, पूर आला की तो हटकून मदतीला धावणार च. आदिवासींचा जमिनीवर अधिकार आहे, त्यांना जमीन मिळावी, म्हणून त्याने पाच वर्षांपूर्वी एकदा एक यशस्वी सामूहिक सत्याग्रह हि केला होता.

त्याचे नाव विश्वनाथ पडनाईक. पण यथील लोक त्याला विश्वनाथ नावाने ओळखतात. त्याची आशा त्यांना प्रमाण आहे... लुकबी. हि. त्रिशा. उलटलेली पण प्रौढाचे गाभीर्य व बालकाची कजुता दोन्हींचा त्याच्या ठिकाणी सगळ आढळतो. दरिद्रनारायणाच्या धुधेने विनोबाच्या पायाना गति दिली तेव्हापासून विश्वनाथभाईचा हि नवा कार्यक्रम सुरू झाला. उत्तर प्रदेशातील मगरौठ नावाच्या गावातील लोकांनी सुमारे तीन वर्षांपूर्वी आपली सारी भूमि गोपालाची केल्याची वार्ता त्यांनी ऐकली होती.

सूर्यास्ताची वेळ. पाखरें घराकडे परतू लागलीं. अरण्यातील निस्तब्ध वातावरणात थोडा वेळ किलबिल निनाद ऐकू येऊ लागला. शेतकरी घराकडे परतू लागले. आशा ' आलेले पाहता च सारे त्याच्याभोंवतीं गोळा झाले. आशा पीकपाणी, आजार, मुलेंवाळें इत्यादि विषयी विचार-पूस करू लागले. कुणी तरी विचारलें, " आज इकडे कसे आलात ? " मग आशा सांगू लागले, " विनोबा नावाचा एक सत पायीं पायीं हिंडून लोकाना सुखाचा मार्ग दाखवीत आहे. तो म्हणतो, ' भूमि तर आपली माता आहे. भूमिपति भगवान् आहे आपण स्वतःला भूमिपति म्हणवून व्यायचें म्हणजे पाप आहे, अधर्म आहे. आपण सारे भूमिपुत्र आहोंत. सर्व पुत्राना आईच्या प्रेमाचा समान अधिकार आहे.' आपल्याजवळ असलेली सारी जमीन भूदानयज्ञात समर्पण करून देवाची जमीन बनवू या व गावाचें एक कुटुंब करून सारे भाऊ भाऊ म्हणून राहू या. "

गुरुदेवाच्या एका गीतात मावळत्या सूर्यानें जगाला विचारलें, " आता माझे काम कोण करणार ? " उत्तर देण्याची शक्ति कुणात हि नव्हती. पण एक इवलीशी मातीची पणती (माटीर प्रदीप) हळू च म्हणाली, " स्वामी, मला शक्य होईल तेवढा अधिकार लोपवीन मी ! " — सूर्यास्त होऊन गेला. काळोख पसरू लागला. — " अगदीं खरें सांगतात विनोबाजी, आम्ही ग्रामदान देणार. " गावकऱ्यांनीं आपला निर्णय जाहीर केला. पण ' आशा ' म्हणाले, " आज थावा, रात्रीं नीट विचार करा. उद्या सकाळीं बोलू पुन्हा आपण. " — गावकऱ्यांना अधिक विचार करायची गरज

भासली नाही. दीप उजळला तर अधार लोपतो का हा काय विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे ? तें तर एक सनातन सत्य आहे.

कोरापुट जिल्ह्यात विषयकटक ठाण्यातील गोबरपल्ली या गावात पहिली पणती उजळली विनोबाजी कोरापुट जिल्ह्यात प्रवेश करीपर्यंत सुमारे शंभर गावात पणत्याचा सौम्य स्निग्ध प्रकाश पसरला होता. सुधारलेल्या जगाची पुढारलेली माणसे प्रथम या मार्ताच्या पणत्याकडे पाहून नाके सुरडू लागली. त्यांना विद्युद्दीपाचा झगझगाट हवा हाता. 'कोरापुटमधील गावे लहानच आहेत तेथील बहुसंख्य लोक अशिक्षित व आदिवासी आहेत. मोठमोठ्या गावात ग्रामदान कुठे झालेंय अजून ? आणि कारखाने तर भाडवलदाराच्याच हातीं आहेत !'—तर्कवितर्क सुरू झाले. पण त्यानें काळोख थोडाच कमी होणार होता ? काळोखाच्या काळ्याकुट्ट राशींना लोपवीत चिमुकल्या पणत्याची राग उजळू लागली. प्रकाशाला प्रकाशनाची आवश्यकता नसते काळोखाच्या जगातून मानवानें त्या दीपावलीकडे पाहिलें ! तिच्यात अधकार नाहीसा करण्याचें सामर्थ्य असल्याचें त्याला गवसलें.

कुजेंद्री गाव विश्वनाथभाईचें तपस्यास्थान विनोबाजींनीं कुजेंद्रीत प्रवेश केला तेव्हा हार घालायला व स्वागत करायला ते पुढें आले नाहींत. लोकांच्या थोळक्यात कुठेंतरी लपले होते. शब्दांनीं स्वागत करण्याची जुन्या-जगाची रीत, पण नव्या जगात माणसाचें जीवन बोलकें होणार आहे. रस्त्याच्या दुतर्फा कुजेंद्रीवासी उभे होते. बहुतेक सर्वांनीं स्वतःच्या हातच्या खादीचीं वस्त्रे परिधान केलीं होतीं. एकेकजण पुढें येऊन विनोबाना सुताची गुडी अर्पण करायचा. जणू प्रत्येक व्यक्ति सुचवीत होती कीं 'सुताचे हे कच्चे धागे आम्हाला राष्ट्रपित्याच्या चरणाशीं जोडीत आहेत.' जुन्या जगाला घसा फोडून महात्मा गांधींच्या नावाचा जयजयकार करणें तेवढें माहीत. इथें मूकवाणीनें त्याच्या तत्वाचा जयजयकार होत होता. तो नव्या मूल्याचा सूचक होता.

विनोबा कुजेंद्रीवासीयाना म्हणाले, "तुम्ही बहुतेक सारा कपडा गावातच तयार करता हें पाहून मला फार आनंद झाला. पण अजून हि

इथें बाहेरचा थोडा कपडा घेतो च. तुम्ही देवाला साक्षी ठेवून प्रतिज्ञा करा कीं आम्ही आपल्या आपल्या गावात तयार झालेला कपडा च वापरूं. गावाला लागणाऱ्या आवश्यक वस्तु इथें च तयार करण्याचें ठरवाल तर सर्वाना काम मिळेल मग तुमचा गाव स्वर्गाहून हि सुंदर बनेल. स्वर्गांतल्या देवाना काहीं काम च नसते त्यामुळें त्याच्यात मत्सर, ईर्ष्या, भाडणें वगैरे चालतात. भागवतात म्हटलें आहे कीं स्वर्गांतल्या देवा ण देखील मनुष्यजन्म घेण्याची इच्छा होते कारण फक्त मनुष्यजन्मात च पुरुषार्थ करता येतो. स्वर्गांत नुसता भोग च असतो पण मानव आपल्या पराक्रमानें देवत्व हि प्राप्त करू शकतो किंवा पशूहूनहि वाईट बनू शकतो. तो आपल्या इच्छेनुसार काहीं हि करू शकतो. आपल्या जीवनाचा आदर्श म्हणजे हातीं काम, सुखी नाम नी हृदयात राम ! ”

दुपारीं बावानीं गावाला प्रदक्षिणा घातली घरोघर चर्ख्यांचा ओंकार-ध्वनि निनादत होता व मागावर कापड विणलें जात होतें. एका घरात एक दहा वर्षांचा मुलगा तन्मय होऊन विणत होता व त्याची धाकटी बहीण त्याला मदत करत होती. कार्यकर्त्यांचा समेत त्या मुलाची मुक्त कठानें स्तुति करीत वावा म्हणाले, “ आता त्या मुलाचा कुणावर भार नाही कीं स्टेटला त्याची काळजी नाही. पाण्यातल्या माशाप्रमाणें तो उद्योगात प्रवीण झाला आहे. आता त्याला एक च गरज उरली आहे, अन् ती म्हणजे ज्ञानाची.” त्याला पाहून ‘ झिनी झिनी बिनी चदरिया ’ म्हणणाऱ्या भक्त कविराचें स्मरण झालें.

“ क्रान्ति म्हणजे जीवनाच्या मूल्यात परिवर्तन. क्रान्ति प्रथम हृदयात होते आणि मग समाजात. आणि म्हणून क्रान्ति ही अहिंसक च असू शकते ” इत्यादि विनोदा-वचनें आजवर नुसतीं ऐकलीं होतीं पण या अरण्यात रोज घडणाऱ्या घटना पाहून सर्व जुन्या मूल्यांचा पाया च ढासळत असल्यागत भासतें आहे. शहरात राहणारे सुशिक्षित लोक सुसंस्कृत असतात असा आमचा आजवरचा समज. पण इथें काय दृश्य दिसतें ? सध्याकाळच्या समेत शेजारच्या ‘ सरपाडु ’ गावाचें पुनर्वितरण चालू होतें सरपाडूत आता कोणी हि जमीनमालक राहिला नव्हता. सारे भूमिपुत्र बनले होते. नरसिंगलु हसत हसत पुढें आला. कालपर्यंत तो २४ एकर

जमिनीचा मालक होता आणि आज ३॥ एकर जमिनीचें वहिवाटपात्र घेत होता. एका भगिनीनें त्याला गंध लावले व विनोवानीं त्याला एक कागद दिला. प्रसाद स्वीकारीत प्रणाम करीत तो बाजूला झाला. त्याचें स्मित जणू जगाला सागत होतें की या भरतभूर्मीत दुर्लभ असा मनुष्यजन्म मला मिळाला आहे. समाजाला सर्वस्व समर्पण करून च मी आज त्याचें सार्थक करीत आहे. दुसरा एक माणूस पुढें आला. तो कालपर्यंत दुसऱ्याच्या शेतावर खपणारा मजूर होता. त्याला गंधफुलासहित पाच एकर जमिनीचें वहिवाटपात्र मिळालें. प्रसाद घेऊन प्रसन्न होऊन तो बाजूला झाला. भूर्मीचा मालक परमेश्वर, आम्हाला सेवा करायला जमीन मिळते आहे, ही गोष्ट दोघे हि जाणून होते. तिकडे शहरातले प्रगतिशील लोक तीस एकराची कमाल मर्यादा ठेवण्याचा कायदा करून मोठी कान्ति करण्याच्या गोष्टी बोलत आहेत नी इथें खेड्याखेड्यात भूस्वामित्वाचें विसर्जन होते आहे. तिकडे विद्या-विभूषितामध्ये स्वार्थाची स्पर्धा चालू आहे नी इकडे या अशिक्षितात स्वार्थत्यागाची स्पर्धा चालली आहे. मनात विचार येतो— संस्कृति कशाला म्हणायचें ?

सभेनंतर बाबा म्हणाले, “ हें सारें काय घडतें आहे ? २४ एकरवाला आपल्याजवळ ३॥ एकर ठेवतो नी भूमिहीनाला ५ एकर मिळते.” दामोदरजी म्हणाले, “ अगदीं ‘ न भूतो न भविष्यति ’ चाललें आहे. बाबा लगेच हसून म्हणाले, “ न भूतो म्हणा ! न भविष्यति कसें म्हणता ? ”

काल जें अशक्य वाटतें तें आज शक्य होणें, कालचा आदर्श आज व्यवहार होणें, ही मानवाच्या प्रगतीची दिशा आहे. आजवर जग म्हणायचें, “ माणूस स्वखुशीनें आपला मालकी हक्क सोडील हें अगदी अशक्य आहे. तें फक्त महात्म्यांना च शक्य आहे ! ” कालचे जग हि असें च म्हणत असे कीं अहिंसा फक्त महात्म्यांच्या करता आहे पण पाहता पाहता असंख्य मानव अहिंसक प्रतिकारास सज झाले.

तिकडे बाबा गुणगुणत होते —

“ अशक्य तें तुम्हां नाहीं नारायणा ।
निर्जीवा चेतना आणावया ॥ ”

ग्रामदान देणारे जगाचे नेते बनतील

चाकिंडा, सूडिडमिणी, दुर्गी

४, ५, ६ जून १९५५

ग्रामदानात मिळालेली बरीचशी गावे दूर जंगलात आहेत. त्या गावात राहणाऱ्या आपल्या आराध्यदेवाना भेटण्याची विनोबाजींची फार इच्छा. त्यामुळे सध्या दाट जंगलातून मुद्दाम नवीन तयार केलेल्या कच्च्या रस्त्याने यात्रा चालली आहे. वाटेतल्या नद्या-नाल्यावर लाकडी ओढक्याचे तात्पुरते पूल तयार केले आहेत. या भागात कध व सौरा या आदिवासी जातींचे लोक आहेत. त्यांच्यापैकी कित्येकाना ओडिया भाषा देखील समजत नाही. त्यामुळे आजकाल पुष्कळदा बाबांच्या हिंदीचा प्रथम ओडियात अनुवाद होतो आणि मग ओडियाचा सौरा किंवा कध भाषेत. बाबा येथील लोकाना म्हणतात, “आपल्याला एकमेकाची भाषा कळत नाही पण हृदयाची भाषा हृदयाला कळते.” रोजच्या सभेला खूप दूरदुरून जंगलातून लोक येतात. काही तर एक दोन दिवस आधी च निघालेले असतात. सकाळपासून आमच्या निवासस्थानाभोवती लोकांची गर्दी जमते. एखाद्या जत्रेचें च स्वरूप येतें.

जूनचें कडक ऊन नी दुपारची तीनची वेळ. सूर्यनारायण आपल्या साऱ्या वैभवासह तळपत होता. पण वनवासी जनता एकाग्रतेने संतवाणी ऐकत होती. “लोक तुम्हाला मागासलेले म्हणतात नी पैशाला परमेश्वर समजणारे व एकमेकाचा विनाश करण्याकरता अधिकाधिक सहारक शस्त्रे निर्माण करणारे आजच्या जगात पुढारलेले समजले जातात. पण जे आपापसात भाडत नाहीत, परस्पराकरता त्याग करतात, आपला घाम गाळून भाकरी मिळवतात, सत्यनिष्ठा राखतात, ते च खऱ्या अर्थाने पुढारलेले आहेत. मी तर अशी खात्री बाळगून आहे की ग्रामदान देणारे इथले लोक उद्या साऱ्या जगाचें नेतृत्व करणार आहेत. कारण सारी जमीन गावाची करणें हा आजच्या युगाचा सर्वांत पुढारलेला विचार आहे. पुढें दूर देशांचे लोक तुम्हाला पहायला येतील. त्यांना वाटेल की प्रेमाने आपली जमीन गावाला

अर्पण करून गावाचें कुटुंब वनविणारे ते लोक कसे असतात जरा पाहून तर येऊं । ”

विनोबा भविष्य-वाणी बोलत नव्हते. गेल्या महिन्या दीड महिन्यापासून एक अमेरिकन जोडपें आमच्या यात्रीदलात आहे. ते भूदानाची एक सुंदर फिल्म तयार करीत आहेत. ग्रामदान देणाऱ्या ग्रामीणाचे फोटो घेताना त्यांना विशेष च आनंद होतो.

सूटिढमिणीच्या प्रवचनात विनोबांनीं ग्रामदानाचे फायदे सांगितले. ते म्हणाले, “ (१) जमिनीची मालकी नाहीशी करून सारी जमीन गावाची करण्यात पहिला लाभ हा आहे कीं त्यामुळें गावाची संपत्ति वाढविण्याला मदत होईल. गावाचे सर्व लोक मिळून शेती-बुध्दर, पाण्याची व्यवस्था, ग्रामोद्योगा-विषयी चर्चा करून योजना तयार करतील मग त्यांना बाहेरची मदत देखील सुलभतेने मिळू शकेल. म्हणजे ग्रामदानानें आर्थिक स्वातंत्र्य प्राप्त होऊं शकेल. (२) दुसरा लाभ असा कीं त्यायोगें परस्परप्रेम वाढेल, जीवनातला आनंद व रुचि वाढेल. हा झाला सांस्कृतिक लाभ. (३) ग्रामदानामुळें लोकांचा नैतिक स्तर वर चढेल हा एक फार मोठा लाभ आहे. जमीन आणि संपत्तीच्या मालकीच्या कल्पनेमुळे माणसाचें हृदय सकुचित बनतें आणि मग कलह सुरू होतात आज साऱ्या जगात परस्पर स्वार्थाची जी टक्कर चालली आहे तीमुळे सारें जग दुःखी आहे व परिणामस्वरूप हिंसा खूप वाढते आहे. तेव्हा सर्व जमीन गावाची करण्याने जगाला नैतिक उत्थानाचा मार्ग मिळणार आहे. (४) ग्रामदानामुळें मानवाला मुक्तीचा मार्ग गवसेल. ‘ माझे घर, माझे शेत असें म्हणण्यानें माणूस आसक्तीत गुरफटला जातो. आपलें घर लहान न समजता व्यापक समजणें ही च मुक्तीची युक्ति आहे. सारा गाव हे च आपलें घर व ज्याला आपण आपलें घर मानतो तें घर देखील साऱ्या गावाचें, माझे एकट्याचें नव्हे, असें मानायला हवें. आजवर आपल्या देशात मुक्तीकरता जे प्रयत्न झाले त्यात घरदार सारें काहीं सोडण्याचा विचार होता पण माणूस जेव्हा हें ओळखतो की मी साऱ्याचा नी सारे माझे, तेव्हा तो सहजपणें मुक्त होऊ शकतो ”

मुक्त आकाशाच्या खाली, भूमीच्या अकावर, सृष्टीच्या सहवासात,

जनतेच्या च साधनाद्वारे जनतेकडे जाण्याकरता पदयात्रा करण्याने होणाऱ्या लाभार्थे विनोबा नेहमीं वर्णन करतात. दुर्गीला जाताना ते त्याविषयीं प्रकट चिंतन करीत म्हणाले, “ पदयात्रेचा सर्वांत मोठा लाभ म्हणजे अहिंसेचा शोध. अहिंसेकरता तलवारीचा उपयोग करणे उचित नव्हे हें आम्हीं मान्य केले आहे त्या च प्रमाणे अहिंसेचा पदयात्रेशीं काहीं निकटचा सबंध आहे याकडे मात्र आमचें अजून लक्ष जात नाही. तथा आम्ही पदयात्रा करतो पण त्यात काहीं सुप्त शक्ति दडलेली आहे ह्याची अजून आम्हाला जाणीव झाली नाही. आम्ही सारे दोर कापून टाकल्याशिवाय, वाहनाचा त्याग केल्याशिवाय आम्हाला त्या शक्तीचें भान होऊ शकणार नाही. माझे तर असे मत आहे कीं अहिंसेचा शोध करायचा असेल, अहिंसेची नवी-नवीं शक्ती शोधून काढायचीं असतील, तर सारे दोर कापून पदयात्रेला निघायला हवें.”

दुर्गीला एक जमीनदार विनोबाना भेटायला आले. त्यानीं भूदान पूर्वीं च दिलेले आहे. पण त्यातील बरी च जमीन पडती होती. विनोबा त्याना म्हणाले, “ ज्या भूमिहीनाना ती जमीन मिळेल ते शेती कसे करू शकतील ? तेव्हा तुम्ही असें करा कीं ती पडती जमीन उठवण्याकरतां एक त्रैलजोडी व एका माणसाचा पगार एवढ्याचें दान द्या.” बरा च वेळपर्यंत त्या दोघाचें हितगुज चाललें होते. शेवटीं जमीनदाराने विनोबाची मागणी कबूल केली. या घटनेचा उल्लेख करीत विनोबा प्रवचनात म्हणाले, “ या च भारतीय हृदयावर श्रद्धा ठेवून मी भूदानाची चळवळ चालवीत आहे.”

प्रकाशदायिनी अहिंसा

हजारीडाग, विषमकटक, कुद्रागुडा, डागसुखडा,
७, ८, ९, १० जून १९५५

कोरापुट जिल्हा मलेरियाकरिता प्रसिद्ध आहे. कोरापुटमध्ये बदली होणे म्हणजे एक शिक्षा च आहे असे येथील सरकारी अधिकाऱ्यांना वाटते. कोरापुटमध्ये प्रवेश करता च आमच्या यात्रीदलातील चार पाच जणाना मलेरियाने पछाडले. पहाता पहाता त्याची संख्या वाढत च गेली. शेवटी आम्ही तिघे चौघे च टिकलो व बाकीचे सारे वीर धडाधड पडले. विषम-कटक व रायगडच्या दवाखान्यात भूदानकार्यकर्त्यांची गर्दी होऊ लागली. विषमकटकला मंगलामावशीना भेटण्याकरिता म्हणून बावा दवाखान्याकडे जायला निघाले. जाताना हसत म्हणाले, “तसा काहीं मी अगदीं च निर्दय नाहीं बरं का ! कुणी आजारी पडल तर भेटायला जातो मी. पण मला कुणाची काळजी मात्र वाटत नाहीं कुणी मेलं कीं लोक म्हणतात ‘अरेरे ! विचारा मेला. आता रडा.’ पण काय रे, कुणी मुबईला गेला तर काय आपण अस म्हणतो कीं, ‘अरेरे ! तो मुबईला गेला, आता रडा !’ .. मृत्युंत शोक करण्यालायक आहे तरी काय ? ”

मंगलामावशी म्हणजे उत्तराच्या मावशी. पण त्या जणू आम्हां सर्वांच्या च आईची पाठची बहीण आहेत. आजकाल त्यानीं बावाच्या आईशी हि बहिणीचें नातें जोडलें आहे. ‘गौतमला दूध मिळालें कीं नाहीं, निर्मलाचा घसा दुखतो आहे तर तिला गरम पाणी द्यायचें आहे, बाळ नीट जेवला ना —साऱ्या गोष्टींची मावशींना काळजी ! पण जेव्हापासून बावा हि ‘कस काय मंगलामावशी ?’ म्हणू लागले तेव्हापासून ‘बावाच्या तुम्ही कोण ?’ गावकऱ्यांच्या या प्रश्नाला मावशी गभीरपणें उत्तर देतात, ‘मी त्याची मावशी !’ आणि हे उत्तर ऐकून गावकरी हि समाधानानें माना डोलावतात.

बिहार, बंगाल, आसाम, ओरिसा नी सारा दक्षिण हिंदुस्थान भात खाणारा प्रदेश आहे. आमच्यापैकीं काहीं लोकाना रोज पोळी खायची

सवय झालेली असणार हें ओळखून कुठून तरी कणीक आणवून आम्हाला गरम पोळ्या खाऊ घालणे हें मगलामावर्शीचें एक आवडते काम. घरीं माझ्या आईला काळजी वाटते कीं जंगलयात्रेत पोरीचें कसें होत असेल ! पण इथें आम्हाला घरापासून दूर असल्यासारखें कधीं भासत च नाही. रमादेवी (आमच्या 'बोकुं'. ओडियात आईला बोकुं नी वडिलाना वाप्पा म्हणतात) व मालतीदेवी (आमच्या 'नुमा') यांच्या मातृवात्सल्याचा चारा खाऊन आम्ही पाखरासारखीं आनदात उडत असतो. यात्रेची सारी व्यवस्था त्या च करतात. बाबाकरता दूध वेळेवर आले नाही कीं नुमा जीप घेऊन घावल्या च. कधीं कधीं तीस-चाळीस मैलावरून त्यानीं दूध आणलें आहे. एखादा कार्यकर्ता आजारी पडला, कुठलाशा जमीनदाराकडून दान आणायचें असलें, कीं बोकुं निघाल्या च. त्याना विश्रांति म्हणून ती कशी माहीत च नाही.

कुद्रागुडाला जाताना वाटेंत लोकशाहीविषयी चर्चा चालली होती. बाबा म्हणाले, ' लोकशाही हा काहीं अतिम आदर्श नाही. ' त्यावर एकानें विचारलें कीं, ' मग अतिम आदर्श काय आहे ? ' बाबा हसत उद्गारले, " अतिम आदर्श आहे आरसा— ज्यात आपलें स्वरूप दिसतें । " नंतर गभीर होत म्हणाले, " भारतीय मन म्हणतें की अन्तिम आदर्श म्हणजे मुक्ति. जे सुशासनाचा आदर्श मानतात ते मुक्तिवादी नसून स्वर्गवादी, वैकुण्ठवादी आहेत. "

मार्गे एकदा या विषयावर ते म्हणाले होते कीं, " मुक्तीचा मार्ग आक्रमिणांच्याना दुर्जनाकडून विरोध होत नाही तर सज्जनाकडून च विरोध होतो. विचारे दुर्जन काय विरोध करणार ? शुकदेवाचे वडील म्हणजे व्यास महर्षि. पण जेव्हा शुकदेवांनीं घर सोडून मुक्तीचा मार्ग धरला तेव्हा व्यास देव पुत्रवियोगाच्या शोकानें व्याकुळ झाले ! "

डागसुरुडा हें दाट जंगलातलें गाव. तिथें जीप देखील जाऊं शकत नाही. पण पदयात्रीला कोण अडवणार ? घनदाट वृक्षानीं वेढलेल्या डोंगराना वळसे देत, चार नद्या ओलाडीत विनोबा तिथें पोहोचले. या साऱ्या भागात हवा, पाणी आणि प्रकाशाप्रमाणें जमीन देखील देवाची वनली

होती. ग्रामदानात मिळालेल्या गावातील लोकाना भेटायला म्हणून विनोबा मुद्दाम इथे आले होते.

डागसुरुडाचा रस्ता फार च रमणीय होता. पाऊस पडला म्हणजे नद्या या भागाला बाहेरच्या जगापासून अलग करतात. आकाश दगाळलेले, मधून मधून पावसाची भुरभुर. त्यातून हा प्रदेश भृंगराज व सारिकेच्या साम्राज्यातील आहे. आज साऱ्या रस्ताभर त्या दोघांच्या संगीताच्या कार्यक्रमांमुळे आमचे मनोरंजन होत होते. व्याघ्रराज आणि गजराजाची तर ही सचारभूमि. असक्या तमक्याला बावाने खाल्ल्याची वातमी रोज कार्नी येत असते. या वाटेवर बाबांच्या पावलामागून पावले टाकीत जाण्यात च जीवनाची सुरक्षितता होती. त्याच्यामधले नी आपल्यामधले अंतर वाढले की शेजारच्या दाट झाडीतून एखादी स्वारी यायची आणि मग आपल्याला भगवान् पाणिनीचे स्मरण करीत तिच्या मुखात प्रवेश करण्यास तयार व्हावे लागायचे ! हत्तीचे कळप येऊन पिकाची नासधूस करतात म्हणून कित्येक गावे उजाड झाली आहेत. सापाचे तर कितीतरी प्रकार. एका जातीचा साप पाच सहा फूट लांब असतो व माणसासारखा उभा राहतो असे म्हणतात.

‘ आम गाँरे भूमिमालिक, रहिबे नाही, रहिबे नाही ’च्या गर्जना ऐकू येऊ लागल्या. सारे स्त्री-पुरुष हातीं मंगलारति व सूत्रमाला येऊन ओळीने उभे होते. टोकाशीं एक व्यक्ति उभी होती. तिच्याजवळ सपत्ति, सत्ता, विद्या यांपैकी कसले च बळ नव्हते. आजच्या समाजरचनेत ‘अवला’ म्हणविली जाणारी कनिष्ठ मध्यमवर्गातील अल्पशिक्षित विधवा होती ती. कुठल्या हि प्रकारच्या नेतृत्वाची किंवा कीर्तीची स्वप्नात सुद्धा अभिलाषा बाळगणे शक्य नव्हते तिला. रमादेवीच्या आश्रमात दोन वर्षे शिक्षण घेऊन जेव्हा ती प्रथम कोरापुटच्या जंगलात आली तेव्हा तिला बाबासापाच्या भीतीने घराबाहेर पडण्याची दखाला इतत हात नस. आणि नदीला पाणी चढून गावाबाहेर जायचा रस्ता बंद झाला की रात्री रात्री रडून घालवल्या आहेत तिने. जवळ जवळ नसावस्थेत राहणारे काहीं आदिवासी स्त्री-पुरुष पाहून प्रथम तिला इतका धक्का बसला की आल्या पावलीं च परत जायचा

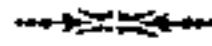
विचार तिच्या मनात आला होता. पण इकडे येताना रमादेवीचा वात्सल्य-रसानें थवथवलेला हात तिच्या पाठीवरून फिरला होता. 'चागल काम कर' हा त्याचा आशीर्वादात्मक आदेश तिला मिळाला होता. त्यामुळे इथून परत जाण्याचा विचार सतरादा मनात येऊन हि ती जाऊ शकली नव्हती. बोकच्या आदेशानुसार ती सेवा करू लागली. आम्हाला जवळ आलेले पाहता च तिनें हळू च बाप्पाना प्रणाम केला. 'ही कोण माहीत आहे तुला?' बाप्पानीं मला विचारलें. 'मालती विशाल,' मीं म्हटले. बाप्पा लगे च उद्गारले, " बस्. एवढें च ! अग, हिच्या तपस्येमुळें आज बावाना इथें यावें लागले आहे. ह्या भागातील कित्येक ग्रामदानांमार्गे हिची प्रेरणा आहे." रमादेवी आणि मालतीदेवींच्या अनेक वर्षांच्या तपस्येचीं गोंड फळे निर्भयतेनें व निष्ठेनें काम करणाऱ्या भगिनीसेनेच्या रूपात पहायला मिळत आहेत. स्त्रीला आपल्या शक्तीचें भान होत नाहीं तोवर च ती स्वतःला अवला समजते. अहिंसेचें सामर्थ्य परमाणु-स्फोटकात नाहीं. काळोखाच्या काळ्याकुट्ट राशी किती हि भयानक भासल्या तरी त्यात सामर्थ्य नाही. प्रकाशाचा एक च किरण काळोख नाहीसा करण्यास समर्थ आहे. स्त्रीला आपल्यातील प्रकाशदायिनी अहिंसेच्या शक्तीची जाणीव होण्यात च तिच्या खऱ्या स्वातंत्र्याचा व समानतेचा उदय होणार आहे.

ऊन ओसरू लागलें आणि आकाशात मेघाची गर्दी जमू लागली. प्रचंड वादळ, विजाचा कडकडाट. सृष्टीनें रौद्र रूप धारण केलें. गौतम धावत आला व माझ्या हातातलें पुस्तक फेकीत म्हणाला, 'चल निमाताई, बशधारेवर जाऊं.' खोल दर्तीतून दाट झाडीतून वाहणारी व्रशधारा झंझावाताला ताल देत नृत्य करीत होती आता मुसळधार पाऊस पडणार नी आपण चित्र भिजणार असें वाटत होतें. पण पाहता पाहता रौद्राचें सौम्यांत रूपांतर झालें आणि मग एकदम सारें शांत शांत झालें. नाजूक आकाशी रगाच्या पटलाच्या पार्श्वभूमीवर अधिक च खुलून दिसणारा प्रतीचीचा तेजस्वी रुक्मवर्ण ! जणू परमेशानें आकाशात शांतिमय कान्तीचें प्रतीक च चितारलें होतें. हळू हळू आरक्तता लोपूं लागली. वर फिकट निलें आकाश व खालीं दाट निळ्या पर्वतांच्या रागा. सारी सृष्टि शांतीचें

निळें निलय वनली. मावळती सध्या नाजूक निळ्या वर्णांत शान्तिगीत लिहून गेली—

‘ द्यौः शान्तिः अन्तरिक्षं शान्तिः पृथिवी शान्तिः
विश्वेदेवाः शान्तिः सर्वे शान्तिः ब्रह्म शान्तिः
शान्तिरेव शान्तिः सा मा शान्तिरेधि । ’

[स्वर्ग, अंतरिक्ष आणि पृथ्वी शांतिमय आहेत. विश्वेदेवा शांतिमय आहेत. सर्व च शांतिमय आहे. ब्रह्म शांतिमय आहे. शांति म्हणजे शांति च. ती शांति मला प्राप्त होवो.]

भूदानार्चें काम ही च आपली पूजा

कुट्टागुडा, विषमकटक

११, १२ जून १९५५

कालच्या च रमणीय रस्त्यानें परतायचे होतें. कालचे सध्याचें निळें शांतिगीत मनात घोळत होतें तों च इकडे उषेची आरक्त आनंद-अर्चना सुरू झाली. तेजाच्या लेखणीनें उषा लिहू लागली, “ आनंद हें च ब्रह्म आहे. सर्व भूतें आनंदातून निर्माण झालें, आनंदावर जगतात आणि अखेरीस आनंदात विलीन होतात. ’

आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात् । आनंदाद्देव खल्विमानि

भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति ।

आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति ।

आनंदाच्या अधिष्ठानावर निर्माण होणाऱ्या नव्या दिनाचा सदेश देन जगाला जागवणें हें प्राचीन नित्याचें काम. पृथ्वीवर प्राचीन प्रतिबिंब भरत-भूमीवर उमटतें. या च भूमीतून प्रतीची, उत्तरा, अधरा साऱ्यावर विचार-किरण-कुसुमें उधळली जातात.

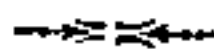
उषेच्या अशब्द आनंदार्चनेचें प्रतिबिंब वाचाच्या प्रार्थनाप्रवचनातील शब्दात उमटलें.

“ भूतप्रियहितेहा धर्मोऽय सार्ववर्णिक । सर्व भूतान्चे हित आणि प्रिय करणें हा च सार्ववर्णिक धर्म आहे. या धर्माचा लोप झाला तर सर्व धर्माचा, पथाचा, वर्गाचा नी आश्रमाचा लोप होईल. धर्माची एक सार्वभौम कसोटी ही आहे की तो सर्वांना प्रिय होतो. हृदयेन अभ्यनुज्ञात. त्याला हृदयाची अनुज्ञा-समति मिळते. तो च खरा धर्म. भूदान-ग्रामदानाच्या कार्याला सर्वांच्या हृदयाची अनुज्ञा मिळालेली आढळते. तेव्हा हें काम लाबले तरी काहीं हरकत नाही. पूजा लाबली तर भक्त कधीं कटाळतो का ? आमचें हे काम लवकर सपलें तर परमेश्वराचें दर्शन लवकर घडेल नी लवकर नाहीं सपलें तर त्याची च सेवा करण्याची सधि मिळेल. याप्रमाणें ज्याला दोन्ही बाजूना आनंद च आनंद आढळतो अशा माणसाला दुःखाचा स्पर्श तरी कसा होणार ? जेवण मिळालें तर द्वादशी नी नाहीं मिळाले तर एकादशी ! या जंगलात स्त्री-कार्यकर्त्यांनीं फार बहादुरीनें काम केलें आहे. आता तुम्ही च विचार करा कीं अबला म्हणवणाऱ्या स्त्रियामध्ये हें एवढे बळ आलें कुठून ? ते धर्माचे बळ आहे. तें ज्याला लाभलें त्याला या जगात कधीं च कशाची हि उणीव भासणार नाहीं ”

विषमकटकच्या प्रवचनात क्रान्ति, नवसमाज-रचना आणि धर्मोत्थान याची कृति-सूत्रात गुफण करीत विनोबाजी म्हणाले, “ या भागात बऱ्या च गावाचें ग्रामदान झालें आहे. इथें एक सेवा-मिशन निर्माण व्हावें अशी माझी इच्छा आहे. त्याच्या द्वारें इथें ग्रामराज्याची स्थापना करण्याचें कार्य होऊं शकेल पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही कीं ज्या त्यागभावनेनें व धर्मदृष्टीनें या लोकानीं ग्रामदान दिले, त्याची ती त्यागभावना नी धर्मदृष्टि सतत वाढत राहिल, या दृष्टीनें आमचें सारें काम झालें पाहिजे आपल्या खेड्याच्या सेवेकरता जीवन अर्पण करणारे ग्रामसेवक खेड्याखेड्यात निर्माण होतील तर च उत्थानाचे काम जोरात पुढें चालेल

“ हा सारा भाग मागासलेला आहे. तेव्हा इथें शेती-सुधार, पाटबंधाऱ्याची योजना, स्वच्छता, ग्रामोद्योग, नई तालीम, व्यसनमुक्ति वगैरे सारी कामें करायची आहेत. देशभरच्या सर्व विधायक कार्यकर्त्यांना इथें येण्या-विषयी मी आवाहन करीत आहे. ग्रामोद्योग, नई तालीम वगैरे कार्य म्हणजे

भूदानकार्याचाच एक घटक आहे. म्हणूनच मी म्हटलें आहे की आपल्याला भूदानमूलक, ग्रामोद्योगप्रधान, अहिंसक क्रांति करायची आहे. परंतु येथील लोकांची आध्यात्मिक श्रद्धा वाढण्यावर सर्वांत जास्त भर द्यायला हवा. त्याकरता इथें उत्तम सद्ग्रथाचा खूप प्रचार करायला हवा. माझ्यासमोर जें पुढचे चित्र आहे त्यातलाक रामायण गात गात आज्ञ्याची शुश्रूषा करतील, हातीं झाडू वेऊन गावसफाई करताना उपनिषदाच्या मंत्रांचें पठन करतील. याप्रमाणें कार्य चालेल तर इथें प्रभु रामचंद्राच्या वानरसेनप्रमाणें एक सामर्थ्यशाली धर्माची सेना निर्माण होईल. हनुमानासारखे सेवक निघतील तर इथें नवें रामायण रचलें जाईल.”

समाजदेवो भव

चाटिकोना, भातपुर

१३, १४ जून '१९५५

आज उच्च झाडाच्या शीतल छायेत डोंगरावरून पडणाऱ्या धबधब्याच्या फेसाळ पाण्यात स्नान करताना वाटलें रोज त्याच त्या स्नानगृहात ऊन पाण्यानें स्नान करणाऱ्यांना या सुखाची कल्पना कोटून येणार ? हवेंत किंचित् गारवा होता तरी देखील धबधब्याच्या थंडगार पाण्याचा स्पर्श सुखकर वाटला. आमचें रोजचें स्नानगृह म्हणजे कधीं दाट जंगलात एकान्त निर्जन स्थानीं वाहणारा निर्झर, तर कधीं काठावरील ताडामाडाचीं चित्रें आपल्या अतःपटलावर रेखाटणारा विस्तीर्ण जलाशय, कधीं संथ गभीर वाहणारी गगामातेची भगिनी तर कधीं लाटावर झेलणारा सागर मग्न मधून झाडाच्या फाद्याच्या किंवा तड्याच्या स्नानगृहात अर्ध्यापाऊण वादलीत स्नान करण्याची वेळ आली तरी ' भिंती 'च्या भल्या मोठ्या झरोक्यातून दिसणारीं भाताचीं हिरवींगार शेतें पाहून प्रसन्न वाटायचें. कित्येकदा तर वाट चालताना परमेश्वर माऊलीच्या वात्सल्यानें जलाभिषेक करून आम्हाला न्हाऊ घालतो !

चाटिकोन्याला एक गुजराथी व्यापारी आब्याची भेट घेऊन आले. विनोबा त्यांना हसत म्हणाले, “ मला आब्यापेक्षा ज्या मार्तीतून आत्रे निर्माण होतात ती ‘ मार्ती ’ अधिक गोड लागते. ” नंतर प्रवचनांत याचा उल्लेख करून ते म्हणाले, “ दानाचा जो प्रकार आजवर चालला त्याहून आमची कल्पना सर्वथा भिन्न आहे. आजवर लोक स्वतःला मालक समजत व गरिवाना यथाप्रसंग थोडीशी मदत देण्यात धर्माचें सार्थक समजत पण मालकी सोडण्यात च खरा धर्म आहे. मालकी सोडणें म्हणजे च सर्वोत्तम दान, खरी दया. आजवर गृहस्थाश्रमी लोकांसमोर ‘ अतिथिदेवो भव ’ हा आदर्श होता आता ‘ समाजदेवो भव ’ हा आदर्श ठेवायला हवा. ”

व्यापाऱ्यांना स्वधर्माची जाणीव करून देत विनोबा पुढें म्हणाले, “ आपल्या शास्त्रात म्हटलें आहे कीं वैश्याचा देखील एक धर्म आहे. आणि तो म्हणजे समाजाची सेवा करणें परंतु आजकाल व्यापाराला धनार्जनाचें एक साधन मानतात. वास्तविक पाहता शेतकरी स्वामी आहे व व्यापारी सेवक आहे. तेंव्हा सेवकाच्या जीवनाचा स्तर स्वामीच्या जीवनस्तरापेक्षा मुळीं च उच्च असता कामा नये. जो खरा व्यापारी असेल तो तर शेतकऱ्यापेक्षा अधिक अपरिग्रही असेल. व्यापाऱ्यांना मी हें सांगू इच्छितो कीं तुम्ही स्वतःकरतां कमाई कराल तर आपल्या दोन च हातानीं कमाई कराल पण या दोन हातानीं समाजाची सेवा कराल तर समाज आपल्या हजार हातानीं तुमची सेवा करील. ”

व्यापाराकरता दूरदूरच्या प्रांतात जाणाऱ्या गुजराथी लोकांसमोर विनोबानीं ईश्वरलाल व्यास याचा आदर्श ठेवला. गांधीजींच्या प्रेरणेमुळें व्यासजी गुजरात सोडून सेवा करण्याकरता ओरिसात आले व गेलीं पंचवीस वर्षे अत्यंत निष्ठेनें सेवा करीत ते येथील जनतेशी अगदीं एकरूप होऊन गेले आहेत. विनोबा म्हणाले, “ गांधीजींच्या गुजराथेंतून आलेल्या व्यापाऱ्यांनीं ईश्वरलाल व्यासाप्रमाणें अखंड सेवा करीत उत्कलच्या जनतेच्या हृदयात स्थान मिळविलें पाहिजे. ”

व्यासजी म्हणजे निरहंकार सेवेची मूर्ति. त्यामुळें च आज वासष्टाव्या वर्षी देखील त्याचें निष्कपट बाल्य व उत्साही ताण्य सरलें नाहीं. याचा

त्यांना 'वासठ साल का जवान' म्हणतात. वाटेत रोज वावाच्या समोर काहीं याडोवर कदील घेऊन चालणाऱ्या या 'नेताजी'वर (व्यासजी) बावा भलते च खुश आहेत. ते नेहमीं थडेंत म्हणतात कीं 'या नेत्याकडे पाहिल्यावर एकदम असा विश्वास निर्माण होतो कीं हा नीट रस्त्यावर नेईल.' व्यासजींच्या गळकसो वेजीसारख्या दिसणाऱ्या शरीराकडे पाहून बावा त्यांना 'गुडगुटीत' 'गोलमटोल' वगैरे पदव्या हि बहाल करतात.

आजच्या प्रवचनात आम्हीं वावाचें विवेचन ऐकलें कीं आव्यापेक्षा मातीचें महत्त्व अधिक आहे आणि लगे च सध्याकाळीं बापी व नुमानीं भुवनेश्वरहून आणलेल्या आव्यावर ताव मारला. या पोराचे जगलात हाल तर होत नसतील ना अशी त्यांना काळजी वाटते. पण इकडे पोराचे वाळसें वाढते च आहे.

भातपुरची वाट वावाच्या राज्यातली पण अंतर जास्त म्हणून आज अंधार असताना च चालायला सुखात केली. जीपनें पुढें गेलेल्या काहीं लोकाना वाघोवाचें दर्शन झाले देखील. पण आमच्यावर काहीं त्याची कृपा-दृष्टि फिरेना. विनोवा व वाघोवा यांच्यात काहींतरी गुत करार झालेला दिसतोय ! सभोवतालचे गुडगुटीत हिरवे डोंगर उदयगिरीची आठवण कवन देत होते त्यातून वाप्पा व बापी असले म्हणजे तर काव्यशास्त्रविनोदाला भरतें येतें. तरी हि आज चुकल्याचुकल्यासारखे वाटत होतें कारण खोड्या करणारा गौतम सुड्डी संपल्यामुळें काल च वर्ध्याला परत गेला होता. गौतम बरोबर असला म्हणजे बाबामधला शिक्षक जागृत होत असे. वाटेत गणित, व्याकरण, काव्य, संस्कृत, साऱ्या विषयावर हसतखेळत धडे मिळायचे. मोरोपत तर बाबाना विशेष च प्रिय. बाबानीं आम्हाला लवकर झोंपण्याचा आदेश दिल्यामुळें रात्रीं मी जरा थोडा वेळ जास्त लिहू किंवा वाचू लागलें कीं गौतम बाबाच्या प्रतिनिधीचा आव आणून मला सतरादा हटक्याचा, "निमाताई, आठ वाजून सदतीस मिनिटें झाली आहेत !"

आषाढ सुरु होऊन गेला होता. श्रीधामाच्या दाहकतेनें तपलेली धरणी पावसाकडे डोळे लावून बसली होती. भातपुरला डोंगराच्या पायथ्याशी एका एकान्त स्थानीं नित्याभमाणें प्रार्थनासभा चालली होती. सारे वनवासी

विनोबाबरोबर एकाच चित्ताने परमेश्वराचे चिंतन करित होते. एवढ्यात वादळ सुरू झाले सोसाऱ्याचा वारा पावसाच्या आगमनाची सूचना देऊ लागला. पण कोणी हलले देखील नाही. प्रार्थना चालूच होती. कडाडणाऱ्या विजेने पुन्हा पावसाचा सदश आणला आणि अखेरीस पावसाच्या रुपाने ईश्वराच्या करुणेचा वर्षाव सुरू झाला. तृप्त धरणीचे प्रतिनिधि बनून विनोबांनी वेदसूक्ते गाऊन त्या ' इद्रलोकाहून आलेल्या अमृत-वारि-वर्षे 'चे स्वागत केले.

हिमालयाला आणि सागराला विचारा

बुधुनी, देवदळ, रायगडा,
१५, १६, १७ जून १९५५

महाराष्ट्रातल्या एकनाथी भागवताप्रमाणे उत्कलमध्ये घरोघर जगन्नाथदास यांच्या भागवताचे पठन होते. भागवतातल्या वचनाचा आधार घेऊन विनोबा अपरिग्रहाचा धडा देतात—“ भागवतात म्हटले आहे, संग्रह करणाऱ्या भाणसाच्या मार्गे पधरा दोष लागतात. मी तुम्हाला हेच सांगू इच्छितो की चोरीप्रमाणेच संग्रह देखील पाप आहे. चोरी करणाऱ्याच्या मार्गे दहा पधरा पोलीस लागतात तर संग्रह करणाऱ्याच्या मार्गे दहा पधरा दोष ! ” भागवताबरोबर गीतेच्या तत्त्वज्ञानाचा हि धडा शिकविला जातो— “ आपण देह नसून आत्मा आहोत. देह तर केवळ वरचा कपडा आहे. आपण चख्याला तेल देतो पण चखा हा तेल खाण्याकरता नसून सूत कातण्याकरता असतो. त्याच प्रमाणे खाऊ घातल्याशिवाय देह काम देऊ शकणार नाही म्हणून त्याला खाऊ घालायचे असते. पण देह खाण्याकरता नसून सेवेकरता आहे. ” भागवत व गीतेबरोबर ईशावास्य उपनिषदाचे स्मरण झाल्याचून कसे राहिल ? मग विनोबा उपनिषदाच्या भाषेत बोलू लागतात— “ ऋषि म्हणतो, ‘ ईशावास्यमिदम् सर्वम् (जगात जे काही जीवन आहे,

तें हें सर्व ईश्वरानें वसविलेलें आहे.) आपल्याजवळ सपत्ति, बुद्धि, शक्ति जें काहीं असेल तें सर्व ईश्वराची देणगी म्हणून आम्हाला मिळालेलें आहे. तें आपल्याजवळ आहे, पण आपण त्याचे मालक नाही म्हणून त्या देणग्याचा उपयोग समाजाच्या सेवेकरता करणें हें आपलें कर्तव्य आहे.”

देवदळला एका नदीच्या काठीं नवीन च तयार केलेल्या मातीच्या कुटीत बाबाचा निवास होता व आमच्याकरता पानाच्या तात्पुरत्या झोंपड्या होत्या. नदीच्या पलीकडे उंच डोंगर होता या यात्रेत रोजचें निवासस्थान इतकें आकर्षक असतें कीं रोज असें वाटतें कीं हें सोडू नये. बाबा म्हणतात कीं, 'या यात्रेत तुम्हाला चागलें शिक्षण मिळतें चागलें घर मिळाले तरी आसक्ति वाटायला नको कीं वाईट मिळाल्याचें दु ख वाटायला नको. कसें हि घर असो, उद्या सोडायचें च आहे '

उन्हाळा सरलेला असतो, पावसाळा सुरू व्हायचा असतो, अशा मधल्या तीन दिवसात उत्कलचे शेतकरी सारीं कामें बंद ठेवून उत्सव करतात व नंतर कामाला सुरुवात करतात या सणाला इकडे 'सक्रान्ति' म्हणतात. त्यात लोक निरनिराळे खेळ खेळतात व गोडधोड करून खातात. आज आमच्या यात्रीदलातले सर्व लोक सक्रान्तिनिमित्त नदीच्या बाळूत खेळले. मुख्य मंत्र्यापासून तों ड्रायव्हरपर्यंत सारे खेळाडू बनले होते. बापीकडे पाहून विचार आला कीं स्वराज्यातला मंत्री कसा असावा याबद्दलच्या गांधीजींच्या कल्पना त्याच्यात साकार झालेल्या आढळतात आपण साधे आहोंत, सामान्य शेतकऱ्याच्या नी आपल्या जीवनात काहीं फरक नाही, त्याची जाणीव देखील नाही. सध्या यात्रीदलात या प्राताचे मुख्य मंत्री आहेत असें कुणा नवीन आलेल्या पाहुण्याला सांगितलें तर त्याचा त्यावर विश्वास च बसणार नाही. तो म्हणेल, 'इथें तर सर्वांचा वेष खेडवळ च दिसतो पाणी भरणें, वाढणें, वगैरे सर्व कामें सारे च लोक करताना दिसतात. यातला कुणी हि मुख्य मंत्री असणें शक्य च नाही.' मग जर त्या पाहुण्याला सांगितलें कीं, 'त्या समोरच्या झाडाखालीं बसलेल्या लोकामध्ये जो माणूस इतराना काहीं तरी समजावून सागतो आहे ना, ते च

हिमालयाला आणि समाजाला विचारा

आहेत मुख्य मंत्री ' यावर तो पाहुणा म्हणजे, अहो, अजून सर्वांदाय समाज अस्तित्वात आलेला नाही, याचा तुम्हाला तिसर पडलेला दिसतोय !

रायगडला साखरेचा कारखाना आहे. वसंत उसाची शेते लागली त्यातील बहुतेक कारखानदारांच्या च मालकीची आहेत. कारखान्यात काम करणारे मजूर शेजारच्या दारूच्या भट्टीतून दारू पितात व त्यांच्या पगाराचा अर्ध्याहून अधिक हिस्सा पुन्हा मालकाकडे परत जातो. शोषणाचें अगदी व्यवस्थित तत्र आहे ! उसाची शेते पाहून नुमा म्हणाल्या, " मला गुरुदेवाच्या एका गीताची आठवण होते. त्यात ते म्हणतात की वृक्ष आपली फळे जगाला देतो म्हणून तो जिवंत राहतो, पण ऊस सारा रस आपल्यात च साठवून ठेवतो म्हणून तो समूळ च उखडला जातो व शेवटी त्याला चरकात जावे लागते. सपत्तिदानाचें तत्त्वज्ञान सांगायला फार उपयुक्त उपमा आहे ही ! "

उत्तरेची सहा वर्षांची सधमित्रा नावाप्रमाणें च चुणचुणीत आहे. बाबाच्याजवळ मुलाखती, चर्चा वगैरेची भाषा ती नेहमी ऐकते. आज ती उत्तरेला गंभीरपणे म्हणाली, " मी कालपासून विनोबाना भेटण्याचा प्रयत्न करतें आहे पण माझी भेट च होत नाही. मला त्याची मुलाखत घ्यायची आहे." हें ऐकून आमची हसता हसता पुरेवाट झाली पण ती तितक्या च गंभीरतेनें म्हणाली, " मला त्यांना म्हणायचें आहे की बडोद्यात जन्म घेऊन सान्या हिंदुस्थानभर हिंडता पण गुजराथेंत मात्र येत नाही." शेवटी तिनें दामोदरभाईना पत्र लिहून वेळ मागितला व सधमित्रा देसाईना सकाळीं नऊचा वेळ मिळाला. जाताना ती म्हणाली, " मला वात्राशी अगदी एकान्तात बोलायचें आहे. फक्त नोट्स घ्यायला निर्मलामावशी हवी तिथें. मात्र ऐन मुलाखतीच्या वेळीं वाईसाहेब काहीं तोंड उघडू शकल्या नाहींत. तेव्हा मी च तिची प्रतिनिधि बनलें वात्रांनी तिला अगदी मोठ्या माणसासारखें उत्तर दिलें " गुजराथेंत तर किती तरी थोर सेवक आहेत. जिवाय तिथें घराघरांत गांधीसाहित्य गेलें आहे. तेव्हा मला तिथे जायची काहीं आवश्यकता च नाही. "

सध्याकाळच्या सभेंत सोसाट्याचा वारा सुटला होता. वादळाची चिन्हे दिसत होती. ग्रामदानातील गावाच्या वाटपाचा समारंभ चालू होता.

ग्रामवासी नागरिकांना कृतीनें क्रान्तीचा पाठ देत होते. ही क्रान्ति प्रथम हृदय-क्षेत्रात झाली होती. मग जीवनक्षेत्रात प्रकटली आणि आता समाजक्षेत्रात उमटत होती. एक सत्यविचार प्रेमानें समजावून सांगितला गेला आणि क्रान्तिचक्राला चालना मिळाली. त्यातून तें हृदयक्षेत्र असख्य ऋषिमुनींच्या व साधुसतांच्या तपस्येमुळे सत्यविचार ग्रहण करण्यास समर्थ होतें च. विनोबाजी म्हणाले, “ मी काहीं तुम्हाला कोणती नवीन गोष्ट सागत नाही. आपल्या साधुसतानीं वेळोवेळीं हें च सांगितलेलें आहे. मात्र मधल्या काळांत आपल्याला त्या शिकवणीचा विसर पडला होता. इग्रज येण्यापूर्वी आपल्याकडे जमिनीची मालकी अस्तित्वात च नव्हती. खेड्यात शेतकरी, सुतार, शिक्षक सारे राहत. शेतकरी जमिनीची मशागत करीत. पण प्रत्येक शेतकरी आपल्या पिकाचा एक एक विशिष्ट भाग लोहार, सुतार, चाभार, गावचा शिक्षक या सर्वांना देत असे. सुताराच्या लायक प्रत्येक घरात जें काहीं काम असेल, तें सुतार करी. कुणाचे किती काम केलें याचा तो हिशोब ठेवीत नसे, पैसा मागत नसे. वर्षांच्या अखेरीला त्याला पिकाचा त्याचा ठरलेला भाग मिळत च असे. म्हणजे यामागें अशी कल्पना होती कीं जमिनीवर सर्वांचा हक्क आहे व प्रत्येकानें आपापल्या स्वधर्मानुसार सर्वांची सेवा करावी. गावच्या बहुतेक सर्व गरजा गावात च पुऱ्या होत. पण पुढें इग्रज आल्यानंतर ग्रामोद्योग नाहीसे होत गेले. त्यामुळें लोकाना कपडा, तेल, जोडे इत्यादि आवश्यक वस्तु विकत घेण्याकरता पैशाची गरज भासू लागली. त्यामुळें ते जमीन विकू लागले. होता होता जमीन सावकारांच्या व बड्या लोकांच्या घशात जाऊ लागली आणि जमिनीच्या मालकीची कल्पना हट्ट झाली. पण मी तुम्हाला हें सांगू इच्छितों कीं जमीन ही खरेदी-विक्री करण्याची वस्तु च नव्हे. जमिनीची खरेदी-विक्री करणे हें पाप आहे. जमीन तर आपली आई आहे. आईची किंमत कुणी पैशात मोजतात का ? ती तर अमूल्य आहे. जमिनीचा मालक ईश्वर आहे. तेव्हा स्वतः मालक बनणें म्हणजे ईश्वराची जागा घेणें होय. तो फार मोठा अधर्म आहे ”

नागरिकांना समाजाची व्याख्या सांगतांना विनोबा म्हणाले, “ जिथें व्यक्तीची मालकी अस्तित्वात आहे तिथें समाज निर्माण च होऊं शकत

नाहीं. मी तर समाजाची व्याख्या च अशी करतो की जिथे कोणी हि आपला व्यक्तिगत स्वार्थ राखत नाही, सारे मिळून आपला एक संघ बनवितात, तो समाज होय. व्यक्तीने आपली सारी सेवा समाजाला समर्पण करावी व समाजाकडून व्यक्तीच्या स्वातंत्र्याला व विकासाला पुरेपूर संधि मिळावी. भारतीय लोकांच्या मनात प्राचीन काळापासून काही कल्पना दडलेल्या आहेत. त्याला आपण 'धर्म' या नावाने ओळखतो. त्यात फार मोठी शक्ति दडलेली आहे. त्यामुळे च तर भारतीय मनाला जमीन व संपत्तीचा मालक ईश्वर आहे हा विचार ग्रहण करायला वेळ लागत नाही.'"

परदेशातील लोकाना प्रश्न पडतो की भारतातील लोक स्वेच्छेने भूदान कसे देतात ? ग्रामदान देऊन स्वामित्व विसर्जन कसे करतात ? या प्रश्नाचे उत्तर हिमालय देत आहे. तो आकाश व पृथ्वी यांना साधणारा सेतु आहे. त्याचे पाय धरणीवर नी मस्तक गगनात आहे. इकडे तो ' बहुजनहिताय, बहुजनसुखाय ' अखड करुणा-प्रवाह पाठवीत असतो नी तिकडे विश्वाच्या खेळापासून अलिप्त, अनासक्त अशा अवस्थेत सदैव राहतो. या प्रश्नाचे उत्तर ॐकाराची गंभीर गर्जना करणारा सागर देत आहे इकडे तो म्हणतो की ऊर्मि मिथ्या आहेत, जीवन सत्य आहे, पण ऊर्मि जीवनाहून भिन्न नाहीत नी तिकडे त्याचे राष्ट्र हृदये जोडण्याचे कार्य अखड चाललेले असते.

जीवनाचा जादूगार

जपाखाल, गुमा, कुंभी

१८, १९, २० जून १९५५

भारताच्या क्षितिजावर जीवनाच्या जादूगाराने पदार्पण केलें अन् असंख्याचीं जीवनें उजळलीं गेलीं. त्याच्या जादूचा स्पर्श होता च स्वार्थाचें, भोगाचें, वैभवाचें आधारलेलें जीवन क्षणात नाहीसें व्हायचें व त्यागाच्या, सेवेच्या, शाश्वत आनदाच्या नव्या प्रकाशमय जीवनाला आरंभ व्हायचा. जीवरामभाई हे त्या असंख्यातील एक होते. भारताच्या पश्चिम किनाऱ्यावर व्यापार करीत वैभवात वाढलेल्या जीवरामभाईच्या जीवनाला महात्म्याच्या जादूचा स्पर्श झाला मात्र अन् लगे च कालचा शोषक आज सेवक बनला. बापू नेहमीं म्हणत कीं भारतात सेवा करण्यालायक जर कोणता प्रात असेल तर तो ओरिसा हा आहे. कारण तिथें अपार दारिद्र्य नी दुःख आहे. महात्म्याच्या आशा-अपेक्षांच्या लाटावर आपली जीवन-नौका सोडून दिल्यानंतर जीवरामभाईना एका लाटेने पूर्वकिनाऱ्यावर आणून सोडलें. ओरिसात बालेश्वर जिल्ह्यातील भद्रक या गावीं त्यांनीं एक आश्रम स्थापला, आपली लाखों रुपयाची संपत्ति जनसेवेला वाहिली आणि ते 'ओडिया' बनून ओरिसाच्या सेवेत तन्मय झाले. ईश्वरलाल व्यास हे त्याच्या च प्रेरणा-परिवारातले १९ जून ही त्याची पुण्यतिथि ओरिसाचे लोक मोठ्या श्रद्धेनें सज्जरी करतात. त्यानिमित्त आमच्या यात्रेत दुपारीं सूतकताई च प्रार्थनेचा खास कार्यक्रम झाला. सध्याकालच्या प्रवचनात विनोबा म्हणाले, "गांधीजींच्या ट्रस्टीशिपच्या कल्पनेचें साकार रूप जीवरामभाईंच्या जीवनात दृष्टीस पडतें त्यांनीं केवळ आपली संपत्ति च जनसेवेला वाहिली नाही तर तन, मन, प्राण देखील वाहिले. आपल्याला स्वराज्य मिळालें तें एका धार्मिक साधनानें मिळाले स्वराज्यानंतर देशात पुण्य-वासनेचा उदय झाला. त्या च मुळे मला असा विश्वास वाटतो कीं भूदानाप्रमाणें च संपत्तिदानाची चळवळ देखील खूप जोर करील मात्र तर असा अनुभव आहे कीं हिंदुस्थानातल्या लोकाना त्यागाचा विचार ऐकून आनंद होतो, परोपकार करण्यानें त्यांच्या हृदयाला समाधान वाटते."

हिरवीगार सृष्टि, उच्च उच्च पहाड, झुळझुळ वाहणारे झरे नी खळखळ करणाऱ्या नद्या, या सर्वांचा सुखद सहवास घडत होता व बाबा अत.सौंदर्य-निर्मितीचा धडा शिकवीत होते. इतरावर नेहमी टीका करणाऱ्या एका कार्यकर्त्याला ते म्हणाले, “ सर्वत्र परमेश्वर पहायला शिका. सारी त्याची लीला आहे. अमुक माणसाचा अमुक दोष आहे असें म्हणण्यापेक्षा, सारी त्रिगुणात्मक लीला चालली आहे. आणि अमुक दोष म्हणजे रजोगुणाचा किंवा तमोगुणाचा परिणाम आहे असें म्हणावे. वाणीनें वाईट उच्चार कधीं करूं नये तोड शिवून टाकायला शिका. दुसऱ्याचे दोष पाहणें, त्याच्यावर टीका करणें वगैरे करून उगीच आपल्या शक्तीचा क्षय करू नका. त्यातून लेखणीनें तर अशा गोष्टी मुळीं च लिहू नयेत कारण त्यायोगें त्या वज्रलेप होतात व मग मरताना असल्या च गोष्टी आठवतात.”

जपाखाल हें स्थान म्हणजे बाबांच्या भाषेत ‘ जणू काय एखाद्या ऋषींच्या आश्रमाकरता मुद्दाम तयार केलेलें स्थान ’ होतें. एका उच्च टेकडीवरच्या झोपडींत आमचा निवास होता. सध्याकाळच्या प्रार्थनासभेचें दृश्य तर अद्भुत च होते आकाशाचें छत व डोंगराच्या भिंती ! एक विशाल प्रार्थनामंदिर तयार झालें होतें ! ईश्वरानें डोंगराच्या भिंतीवर हिरव्या रंगात तन्हेतन्हेचीं चित्रें चितारलीं होतीं. नदीचें गोड गुजन ऐकूं येत होतें व वनवासीयांच्या मध्यें एका उच्च आसनावर बाबा ध्यानस्थ बसले होते !

संध्याकाळीं इतका जोरदार पाऊस आला कीं जणू आकाश च कोसळलें ! आमच्या पानाच्या झोपड्यात न गळणारी अशी फूटभर देखील जागा मिळणें मुश्किल झालें. सभोंवतालचे सारे नद्यानाले अगदीं तुडुंब भरून वाहू लागले चहूंकडे पाणी च पाणी. बाबा म्हणाले, “ पाऊस जितक्या वेगात पडेल तितक्या च वेगानें दान-वर्षा देखील व्हायला पाहिजे. ” जणू झंझावात बाबांचा दूत झाला ! आज च चातमी आली कीं बालेश्वर जिल्ह्यात ७३ व मयूरभंज जिल्ह्यात २३ गावात ग्रामदान झालें. कोरापूट जिल्ह्यातील ग्रामदानाची संख्या तर सारखी वाढते च आहे. ओरिसात ग्रामदानात मिळालेल्या गावाची संख्या २३३ झाली आहे.

अमेरिकन वार्ताहराशी चर्चा

कुटली, कुटिंगा, लक्ष्मीपूर

२१, २२, २३ जून १९५५

कुटलीच्या वाटेवर एका गावचे लोक ढोलकीं व वाजे वाजवीत स्वागताला उभे होते. विनोबा थाबले व एका माणसाच्या पाठीवर हात ठेवीत त्यांनीं विचारलें, “ग्रामदान देणार का ? हवा, पाणी आणि प्रकाशा प्रमाणें जमीन देखील परमेश्वराची च देणगी आहे. माणूस सूठभर माती देखील निर्माण करू शकत नाही. तो स्वतः च तर मातीतून निर्माण होतो व अखेरीस मातीत मिसळून जातो.” गावकरी म्हणाले की, “आम्ही सारे मिळून यावर विचार करू व मग आमचा निर्णय तुम्हाला कळवू.” प्रार्थनासभेच्या वेळेला त्यांनीं आपला ग्रामदान देण्याचा निर्णय जाहीर केला.

‘महात्मा गांधी की जय !’ विनोबाना पाहता च कुटलीच्या लोकांनीं आनदानें जयघोष केला. ग्रामदानाचें तत्त्व समजावून सांगितल्यावर विनोबानीं त्या लोकांना विचारलें, “काय पसत पडतो का हा विचार ?” लोकांनीं तत्काळ उत्तर दिलें, “हो हो !” नंतर विनोबानीं विचारलें कीं गावचा नाईक कुठें आहे ? तर कळलें कीं नाईक आजारी असल्यामुळें स्वागताला येऊं शकला नाही. “धरे, नाइकाला माझा नमस्कार कळवा नी माझी समग्र ग्रामदानाची मागणी देखील त्याच्यासमोर ठेवा.” असें म्हणून विनोबा आपल्या निवासस्थानाकडे निघून गेले. नंतर सभेच्या वेळीं गावकऱ्यांनी त्यांना सांगितलें कीं, “आम्हीं सर्वांनीं नाइकाबरोबर चर्चा केली. आम्हाला तुमचा विचार पटला. आम्ही सर्वजण आपली सारी जमीन देवाला अर्पण करीत आहोंत !”

बाहुगला नुकती च आशियातील राष्ट्रांची परिषद झाली होती. तिथून आलेले एक अमेरिकन वार्ताहर— होमर जॅक— काहीं दिवस भारतात राहून अमेरिकेला परतणार होते. गेल्या दोन दिवसापासून ते आमच्या यात्रेत आहेत नी असल्या अद्भुत घटना पाहून फार च प्रभावित झाले आहेत. त्यांनीं विनोबाना विचारलेले प्रश्न फार उद्बोधक होते. चर्चा चागली च

रगली. त्याचा पहिला प्रश्न असा होता की, “ भूदानाची चळवळ ही मुख्यतः भारताकरता च आहे की आशियातील इतर राष्ट्रांचे प्रश्न सोडविण्यात देखील तिचा उपयोग होऊ शकतो ? ”

विनोबा— भूदानयज्ञ ही एक नैतिक चळवळ आहे. त्यात खास भारतीय असे काहीं नाही. त्याकरता नुसते एक तंत्र पुरेसे नसून मानवाच्या हृदयावर श्रद्धा असणे आवश्यक आहे. वर्गांच्या रूपाने समाजाचे तुकडे करणे सर्वथा अयोग्य आहे. प्रत्येक माणूस ही एक व्यक्ति आहे, ईश्वराची प्रतिमा आहे, अशी भावना हृदयात वाळवून कुणाकडे हि जाल व प्रेमाने त्याला दरिद्रनारायणाचा हिस्सा भागाल तर तो दिल्यावाचून राहणार नाही. प्रभु येशूने म्हटले च आहे ना की ‘ जरा दारावर थाप मारा की तुम्हाला हवे ते मिळेल.’ मात्र ती थाप मारण्याची क्रिया अतःकरणातील प्रेमांमुळे व्हायला हवी. भारतीय परंपरेमुळे या चळवळीला इथे विशेष च जोर चढला असेल हे शक्य आहे पण तरी हि मानवहृदय तर सर्वत्र समान च आहे.

प्रश्न—पाश्चात्य धर्मांमध्ये आज जो exclusiveness (एकाडेपणा) दिसतो तो नाहीसा होऊन ते धर्म अधिक सहिष्णु कसे बनतील ?

विनोबा— पूर्वेकडच्या धर्मांमध्ये फार मोठी सहिष्णुता आहे असे काहीं म्हणता येणार नाही. मात्र भारतीय संस्कृतीच्या बाबत पाहिलेच झाल्यास मी असे म्हणेन की ती संस्कृति exclusiveness (एकाडेपणा) च्या दोषापासून मुक्त आहे. कुठल्या हि एका विशिष्ट व्यक्तीशी निगडित न होणे हे च भारतीय संस्कृतीचे वैशिष्ट्य आहे असे मी मानतो. इस्लाम धर्म म्हणतो की महमद हा अखेरचा ‘ प्रेषित ’ आहे, तर ख्रिस्ती धर्म येशू ख्रिस्ताच्या व्यक्तित्वावर उभारला गेला आहे. परंतु अशा रीतीने विशिष्ट व्यक्तींना महत्त्व देण्यामुळे एक प्रकारच्या भिती निर्माण होतात. तेव्हा नेहमी व्यक्तींना वाजूला ठेवून तटस्थपणे विचार केला पाहिजे.

प्रश्न—गांधीवादातील सर्वात मोठी उणीव (weakness) कोणती ?

विनोबा—इंग्रजांनी साऱ्या हिंदुस्थानला निःशस्त्र केले होते. त्यामुळे तशा स्थितीत निःशस्त्र प्रतिकाराची आवश्यकता निर्माण झाली होती.

परंतु गांधीजींना ज्या तऱ्हेचा प्रतिकार हवा होता तसा काहीं होऊं शकला नाही. लोकांची त्यांच्यावर श्रद्धा होती आणि म्हणून लोक त्यांच्यामागे गेले. पण लोकांची ती अहिंसा शूरांची अहिंसा नसून दुबळ्यांची अहिंसा होती.

प्रश्न— जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्याच्या बाबत भारतानें स्विकारलेल्या सध्याच्या धोरणाबद्दल आपलें काय मत आहे ?

विनोबाजी - भारत हा शांतिवादी देश आहे. शांतिवादी तर भाग्यवान च असतात पण शांतीची इच्छा करणारे देखील भाग्यवान च आहेत. जगात सर्वत्र शांतता प्रस्थापित व्हावी अशी भारताची इच्छा आहे. पण जोंवर तो पाकिस्तान - हिंदुस्थान यात निर्माण होणारे प्रश्न शांततेच्या मार्गानें सोडवू शकत नाहीं तोंवर त्यांच्यात जागतिक शांतता प्रस्थापित करण्यास लागणारी नैतिक शक्ति निर्माण होऊ शकणार नाही. पण मीं भूदान-यज्ञावर श्रद्धा ठेवली आहे मला असें वाटतें कीं भूदानाचें काम योग्य रीतीनें चालत राहिलें तर येथील जनतेच्या मनात अहिंसेविषयीं पूर्ण श्रद्धा निर्माण होईल. भूमिसमस्येसारखा कठीण प्रश्न अहिंसेनें सोडविला गेल्यास जनतेत आन्तरिक शक्ति निर्माण होईल. म्हणून च मीं पुरी व ब्रह्मपूरच्या प्रवचनात म्हटलें होतें कीं जो भूदान देतो तो विश्व-शांतीच्या बाजूनें मतदान करतो. '

प्रश्न—कोणत्या अर्थानें आपण गांधीजींचें काम पुढें चालवीत आहात असें आपल्याला वाटतें ?

विनोबा— मी कोणाचें काम पुढें चालवीत आहे असें मला वाटत नाही. मात्र स्वराज्यानंतर ओघानें च भूदानाचें काम पुढें येतें व गांधीजी असते तर त्यांनी हा च प्रश्न हातीं घेतला असता असे मला वाटतें. भूमि-समस्या सोडविण्यापेक्षा ती सोडविण्याच्या पद्धतीला मी अधिक महत्त्व देतो. आणि पद्धतीच्या बाबतीत बोलायचें झाल्यास मला असें वाटतें कीं गांधीजींच्या तत्त्वज्ञानाचें जें सार आहे तें अमलात आणण्याचा च प्रयत्न मी करीत आहे.

चर्चा सपत आली. विनोबांनी प्रश्नाच्या कागदाकडे दृष्टि वळवली. त्यातला अखेरचा प्रश्न असा होता की “ गाधीजींच्या मृत्यूची बातमी ऐकल्यावर पहिल्या च क्षणाला तुमच्या मनात कोणते विचार आले ? ”

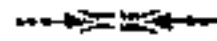
विनोबा खोल आवाजात म्हणाले, “ माझ्या मनात हा च विचार आला. गाधीजी गेले च नाहीत. आज या क्षणाला देखील माझ्या मनात तो च विचार कायम आहे की गाधीजी जिवंत आहेत. सज्जन कधी मरत च नाहीत व दुर्जन कधी जगत च नाहीत. फक्त कल्पनेच्या जगांत च दुर्जनाचे अस्तित्व असते.”

इकडे वाणी आत्म्याच्या अमरतेचे तत्त्वज्ञान बोलत होती तर तिकडे पाण्याने डबडबलेल्या डोक्यातून भक्त-हृदयाचे दर्शन घडत होते. काही क्षण अगदी शांति. मग विनोबांनी अमेरिकन बंधूकडे पाहत स्मित करीत म्हटले, “ तुम्ही इथे आलात हे फार चांगले झाले.” अमेरिकन वार्ताहराने नमस्कार करीत म्हटले, “ तुमच्याशी झालेली मुलाखत ही माझ्या भारताच्या च नव्वे तर साऱ्या आशियाच्या यात्रेतील सर्वांत महत्त्वाची घटना आहे ”

लक्ष्मीपूरच्या सभेत वाऱ्यांनी खूप गंमत केली. गावच्या छोट्या मुलाना आपल्याजवळ बसवून घेतले व त्यांना सूतकताईचा अभिनय करून दाखवला. मग एका मुलाला ते च करायला सांगितले, तर त्याने अगदी हुबेहूब तस्साच अभिनय केला. नंतर बाबा म्हणाले, “ ही सारी छोटी मुले सूत कातून आपला कपडा तयार करू शकतात. आमच्या आश्रमात एका चार वर्षांच्या मुलाने त्याला वर्षभर लागणाऱ्या कपड्याला पुरेल इतके सूत कातले. आज खेड्यात काही मुलांच्या अगावर चांगले कपडे दिसतात तर काहींच्या अगावर फाटके कपडे. पण सगळी मुले सूत काततील तर सर्वांच्या अगावर चांगले कपडे दिसतील.”

गेले कित्येक दिवस वाऱ्यांच्या साम्राज्यात हिंदून हि त्यांचे दर्शन न झाल्यामुळे आम्ही सारे जरा खट्ट झालो होतो. शेवटी लक्ष्मीपूरला रात्री वाऱ्या झोपल्यानंतर आम्ही काही मडळी जीपने वाघ पहायला निघालो. जिथे तो हटकून भेटेल अशी अपेक्षा होती तिथे न भेटल्यामुळे आज

निराश होऊन परतावे लागणार असं वाटू लागलं. परंतु परतताना एक वळण ओलाडून जीप पुढं जाऊ लागता च कुणीतरी आनदानं ओरडलं, 'तो वाघा वाघ!' सान्याचे डोळे एका च दिशेकडे वळले. रस्त्याच्या कडेला वाघोबा आरामात वसले होते. त्या वेळीं आमची जीप त्याच्यापासून पंधरा वास फुटावर असेल. पण आमच्यापैकी काहीं आनदानं ओरडले व तो आवाज ऐकून वाघ शेजारच्या झाडीत निघून गेला. थोड्या वेळानं दुसऱ्या ठिकाणी दुसरा वाघ भेटला. दिव्याच्या उजेडात त्याचे चकाकणारे डोळे मोठे मजेदार दिसत होते. मला आमच्या घरच्या चंपी कुत्रीची आठवण झाली. तिचं भव्य नी भयन्नक रूप पाहून आल्यागेल्याला तिची भलती च भीति वाटते. आता कधीं चरीं गेलं कीं 'चपे, तुझ्या भावाला भेटून आलं मी' असं तिला सांगता येईल. 'दर्शन' झाल्यामुळं आपली ट्रिप सफल झाल्याच्या आनंदात आम्ही निवासस्थानीं परतलों !

आजचे स्थितप्रज्ञ अधिक उंच आहेत

डुमरीपदर, काकरीगुमा, अत्रिली अबगुडा

२४, २५, २६ जून १९५५

“ जिथं कोणी उच्च नाहीं कीं कोणी नीच नाहीं, सारे भाऊ भाऊ, सारे परमेश्वराचे सेवक, सारे मिळून श्रम करतील, मिळून खातील नी मिळून शानार्जन करतील असा समाज बनवायचा आहे आपल्याला. याला च 'साम्ययोग' म्हणतात. चला, माझ्याबरोबर म्हणा सारे जण 'साम्ययोग की जय' ! ” जनतेनं आनदानं गर्जना केली— साम्ययोग की जय ! ”

सर्वसेवासघाच्या कार्यकारिणींतील काहीं प्रमुख व्यक्ति सध्या बावना भेटायला म्हणून आल्या आहेत. त्यांच्या निमित्ताने खूप ज्ञानचर्चा ऐकायला मिळते अत्रिली अबगुडाला जाताना सिद्धराज ढव्हानी बावना प्रश्न विचारला कीं, “ तुम्हीं गीता-प्रवचनात म्हटलं आहे कीं समाजाचा उत्तरोत्तर

विकास होत असतो पण उत्कान्तीच्या एका सिद्धान्तात तर असे म्हटले आहे की विकासाची गति चक्राकार असते.”

बाबा—“ पुढच्या पिढीला मागच्या सर्व पिढ्यांचे ज्ञान फुकटात च मिळते जरी प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनात उत्तरोत्तर विकास दिसला नाही तरी सर्व समाजाच्या दृष्टीने विचार करता असे आढळून येते की समाजाची पातळी उत्तरोत्तर उंच उठते आहे. उदाहरणादाखल महाभारतातली च गोष्ट घ्या. त्या काळात धर्मराजासारखे महापुरुष देखील आपल्या पत्नीला एखाद्या जड वस्तूप्रमाणे जुगारात पणास लावीत. आणि जेव्हा द्रौपदीने भर समेत प्रश्न विचारला की पतीला असे करण्याचा अधिकार आहे का तर ‘भीष्म द्रोण विदुर भये विस्मित’— भीष्मद्रोणासारखे महाशानी देखील त्याचे उत्तर देऊ शकले नाहीत. त्याच्यासमोर धर्मसंकट उभे राहिले. पण या काळचे पोर देखील चटकन म्हणेल की, ‘त्यात एवढे धर्मसंकट उभे राहायचे कारण तरी काय? स्त्री ही काही जड वस्तु नाही. त्या पणाला लावल्या जाऊ शकत नाहीत.’

“ त्या काळात मोठमोठे लोक दुसऱ्याच्या बायकांना पळवून नेत. त्यावर युद्धे होत. आजच्या काळात एका राष्ट्राच्या प्रधानमंत्र्याने दुसऱ्या राष्ट्राच्या प्रधानमंत्र्याची बायको पळवून नेली नी त्यामुळे दोन राष्ट्रात युद्ध झाले असे आपण कधी ऐकतो का? तसे च कुणाच्या दोन बायका असल्या अन् त्याला त्याबद्दल विचारले तर विचारा खाली मान घालून म्हणतो, ‘त्याच अस झाल की परिस्थिती च अशी निर्माण झाली’ वगैरे वगैरे म्हणजे एकाहून अधिक बायका असणे हे आज प्रतिष्ठेचे नव्हे तर अप्रतिष्ठेचे लक्षण मानले जाते. म्हणजे प्राचीन काळाच्या मानाने आज समाजात बरेच कामनियमन झालेले आहे. आता अर्थनियमन करायचे आहे. यापुढे शेकडो एकर जमीन वाळगणे हे प्रतिष्ठेचे नव्हे तर अप्रतिष्ठेचे लक्षण होईल. पुढच्या पिढ्या म्हणतील, ‘काय त्या काळात एकेका माणसाजवळ हजारों एकर जमीन होती?’ आज आपण नाही का म्हणत, ‘काय पूर्वीच्या राजांच्या शेकडों राण्या होत्या? भलते च मागासलेले लोक घुवा ते!’ आजवर लोक असे समजत की अपरिग्रह वगैरे खास सन्याशाकरता च आहे पण आता

आपल्याला अपरिग्रहाच्या आधारावर नवी समाजरचना निर्माण करायची आहे. शेवटीं समाजाचा स्तर मापला जातो तो त्यातील थोर व्यक्तींवरूनच. तेव्हा आम्ही हें निश्चितपणें म्हणू शकतो की प्राचीन काळाच्या स्थित-प्रज्ञापेक्षा आजचे स्थितप्रज्ञ हे अधिक उंच आहेत. ”

पावसाचें तांडव

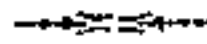
कोटागुडा, डोंगरो

२७, २८ जून १९५५

क्रान्तिपथ आक्रमिण्यास उत्सुक असलेले पथिक रोज घनदाट जंगलातून पाण्यापावसाचा मार खात विनोबाची अमृतवाणी ऐकण्याकरता येत असतात. कोटागुडाच्या प्रार्थनासभेचे दृश्य तर अद्भुतच होतें. ईश्वराचा आशीर्वाद घेऊन येणाऱ्या असख्य जलबिंदूमुळे आकाश पुलकित होत होतें नी इकडे नवविचारांच्या तुषारानीं हृदयाकाश अभिमन्त्रित होत होतें वृद्ध, तरुण व बालकांच्या रूपाने भूत, भवतू आणि भविष्यतू तिन्ही काळाचे प्रतिनिधी कालातीत विचाराचें श्रवण करीत होते. विनोबा बोलत होते, “ पावसाला भेद माहीत नाहीत. गरीबाचें शेत असो की श्रीमताचें, तो दोहोंना भिजवील. त्याच प्रमाणें परमेश्वराच्या कृपेचा हि सर्वांवर समान वर्षाव होत असतो. यान्चा अर्थ असा की सर्वांनीं प्रेमानें भाऊ भाऊ या नात्यानें रहावें अशी देवाचीच इच्छा आहे. मालकीच्या कल्पना बाळगणें म्हणजे त्याच्या इच्छेविरुद्ध वर्तन करणें होय. पूर्वी इंग्रज देखील म्हणत असत की आम्ही हिंदुस्थानचे मालक आहोंत. पण अखेरीस त्यांना मालकी सोडून इथून निघून जावें लागलें. राजेमहाराजे व जमीनदार याना देखील आपली मालकी सोडावी लागली. हें सर्व घडलें तेव्हा परमेश्वराला आनंद झाला. आता आपण हि सारे आपापली लहान मोठी मालकी सोडून देऊन परमेश्वराचे भक्त बनू या. ”

कोटागुडाला दिवसभर पावसाचें उल्हास नृत्य चाललें होतें. पण रात्र होताच वावा म्हणाले, “ आता तांडव सुरू झालें आहे ! ” सोसाट्याचा

वारा वाहत होता व मुसळधार पाऊस आमच्या पानाच्या झोपडीचें छप्पर कोसळत असल्याचा सारखा भास होत होता. पाणी गळत होतें च. ब्लॅकट पाधरून झोपायचा प्रयत्न केला पण शात झोप लागणें शक्य नव्हतें पहाटे तीनची उठायची घटा झाली. झोपडीबाहेर पडल्यास वारा पाऊस कुठें फेंकील याचा नेम नव्हता. पण नित्यक्रमाप्रमाणें प्रार्थना झाली व साडे-पाचच्या सुमारास आमची यात्रा सुरू झाली. ताडवाची गति थोडी देखील कमी झाली नव्हती. वान्याचा सारा प्रयत्न आम्हाला आकाशात उडवून लावण्याचा चालला होता आणि त्याच्या जोडीला पाऊस होता. पण धरतीमातेनें आपल्या वाळाना पोटाशीं घट्ट धरून ठेवलें. त्यामुळें वान्या-पावसाच्या प्रयत्नाना यश आलें नाहीं व आमचीं पावलें जमिनीवर च पुढें पुढें पडत गेलीं. बाबानीं हसत विचारलें, “आनद आहे कीं तकलीफ ?” फडफड उडणारे कपडे सावरीत आम्हीं म्हटले—“आनद !”

तर मग बाबाला फार्शी द्या

कोरापुट, देवदळ

२९, ३० जून १९५५

कोरापुट हें तीन हजार फुटावर वसलेलें या जिल्ह्याचें मुख्य ठिकाण आहे. आम्हीं वान्यापावसाशीं झुंजत ओल्याचित्र कपड्यानीं कोरापुट शहरात प्रवेश केला. स्वागतार्थ आलेल्या पादरे कपडे घातलेल्या नागरिकाना हि आमच्या आनदाची चुणूक वधायला मिळाली. कोरापुट जिल्ह्यावर वरुण-राजाची विशेष च कृपा असते. पण बाबा म्हणतात कीं, ‘पाऊस, ऊन, थडी, हे सारे आपले दोस्त आहेत, दुष्मन् नव्हेत !’ सध्या बाबाचा यातील एक दोस्त आमच्यावर मैत्रीचा अगदीं अक्षरशः वर्षाव करीत आहे. चार चार सहा सहा दिवस सतत पावसाची झड लागलेली असते. त्यामुळें स्वतंत्र आघोळ करण्याची आवश्यकता च नसते. कपडे वाळणें शक्य नसतें. रोज ओल्या कपड्याचे गट्टे बाधून पुढच्या पडावावर न्यायचे व चुलीवर कपडे

वाळवण्याचा प्रयत्न करीत कसे तरी निभावून न्यायचें हा आमचा कार्यक्रम बनला आहे. अशा वेळीं मधून च कधी तरी सूर्यनारायणाचें दर्शन झालें म्हणजे अक्षरशः नारायणाचें दर्शन घडल्यागत वाटतें.

कोरापुट जिल्ह्यांतल्या ग्रामदानाच्या गावाची संख्या आता पावणे-दोनशेंवर पोहोचली आहे. या ग्रामदानांनीं वावाच्या पायाला खीळ घातली. ओरिसाच्या नेत्यांनीं पूर्वी यात्रेचा असा कार्यक्रम आखला होता की फार पाऊस सुरू होण्यापूर्वी च म्हणजे जुलैच्या दुसऱ्या आठवड्यात वावा कारापुट जिल्ह्यातून बाहेर पडून कमी पावसाच्या भागात जाऊं शकतील. पण वावांनीं आज जाहीर केलें की मी सारा पावसाळाभर या च जिल्ह्यात हिंडणार ! कवि दुखायलजींनीं म्हटलें च आहे.

‘ हिम आतप वर्षा भी जिसके बढते पैर न रोक सकी ।

हरि का काज बिना साथे उस संतको कहाँ विश्राम ॥ ’

थंडी, ऊन, पाऊस कोणी हि त्याच्या सतत पुढें चालणाऱ्या चरणाना अडवूं शकत नाहीं. देवाचें काम पूर्ण झाल्याशिवाय तो सत विसावा घेणार नाहीं.

कोरापुटच्या समेत वर्षेच्या अभिषेकपात्राखालीं उभें राहून विनोबा खूप खुलून बोलू लागले. “ सरकार जमीन हिरावून घेऊं शकेल पण परस्परप्रेम नाहीं निर्माण करू शकणार. आम्ही तर जमीन मागतो नी त्या च बरोबर बैलजोड्या, बीं-बियाणें, नागर इत्यादिकाचें हि दान मागतों. पण सरकार कायदा करून जमिनीसोबत बैलजोड्या हि मागू शकेल का ? उलट सरकार कायद्यानें जमीन वेतें तर त्याच्या बदल्यात त्यांना जमीनवाल्यांना भरपाई (compensation) द्यावी लागते. बिहारच्या पूर्णिया जिल्ह्यातून मला नुकतें च श्री. वैधनाथप्रसाद चौधरी याचें पत्र आलें. त्यात त्यांनीं आपले वाटपाचे अनुभव कळवले आहेत. ते वाटपाच्या समेत सर्व उपस्थित लोकाना विचारतात कीं, ‘ गरिबाना जमीन तर मिळाली पण त्यासोबत बैलजोडी नको का द्यायला ? ’ नी मग लोक जेवढ्या बैलजोड्याची आवश्यकता असेल तेवढ्याचें दान लगे च देऊन टाकतात. तेव्हा भूदानयज्ञाचें कार्य हें हृदये जोडण्याचे, हृदयशुद्धीचें, धर्म-प्रतिष्ठापनेचें कार्य आहे, हें लक्षात घ्या.

“तुमच्याजवळ जमीन, संपत्ति, बुद्धि, श्रमशक्ति, विद्या यापैकी जें काही असेल त्याचा एक हिस्सा समाजाला अर्पण करा. अशा तऱ्हेने दानाची परंपरा सतत चालत राहिली तर देश सुखी झाल्यावाचून राहणार नाही. तुम्ही बाबाची ही मागणी कबूल तर करून पहा अन् मग जर तरी हि देश सुखी झाला नाही तर बाबाला फार्शी द्या.”

आजकाल लोक दिवसभर सभेची वाट पाहत पावसात तासन्तास शात बसलेले दिसतात. आदिवासी लोक उन्हापावसातून बचाव करण्याकरता बाबूच्या हॅटस् व पानाच्या ढाली वापरतात पण पावसाचे ताडव सुरू झाले की, हीं सारीं साधनें अगदीं बेकाम ठरतात. देवदळची प्रार्थना सभा देखील मुसळधार पावसात झाली. काठीचा आधार घेऊन जंगलाची वाट चालून आलेल्या म्हातान्यांना व आईच्या माडीवर शातपणें झोपलेल्या बाळाना देखील पावसाची पर्वा वाटत नव्हती. विनोबा त्याचें कौतुक करीत म्हणाले, “वरून पाऊस कोसळतो आहे अन् तरी हि आया मुलाना पोटाशी धरून शात वसल्या आहेत मुलाच्या गालावर पाण्याचे थेंब पडताहेत अन् तरी हि ती शात च आहेत. ही सामान्य घटना नव्हे अशा लोकाना जगली म्हणणे सर्वथा चूक आहे. जें काम मोठमोठे ज्ञानी देखील करू शकत नाहीत, तें काम भक्त करूं शकतात. परमेश्वरानें तुम्हाला भक्तिप्रेम दिलें आहे. तुम्ही रोज वाघा-सापाशी सामना देता, काठ्याच्या वाटेने चालता, तुम्हांला थंडी-उन्हाची भीति नाही की पावसाची पर्वा नाही, असे बहादुर लोक आहात तुम्ही ! त्यामुळें तुम्ही आमदानाचा पराक्रम अवश्य कराल अशी मला खात्री वाटते.”

या युगाचा सर्वांत कातिकारी विचार म्हणजे भूमि व संपत्तीच्या स्वामित्वाचें विसर्जन हा आहे शस्त्रबल किंवा संख्याबलाच्या आधारावर करता यायला स्वामित्व-विसर्जन ही काहीं एखादी बाह्य किंवा कृत्रिम प्रक्रिया नाही हें अनुभवाने च सिद्ध झालें आहे. आजवर झालेल्या अशा सर्व बाह्य प्रयत्नांची परिणति मानवहृदयाला हव्या असलेल्या नव्या समाजाच्या निर्मितीत झाली नाही. स्वामित्व-विसर्जन ही एक आंतरिक प्रक्रिया आहे.

जगाचा स्वामी ईश्वर आहे याचें जेव्हा माणसाला भान होतें तेव्हा त्याच्या हृदयात वास करणाऱ्या स्वामित्व-भावनेचे आपोआप विसर्जन होऊन जातें. या प्रक्रियेने हृदयक्षेत्रात होणारी ऋाति च शाश्वत काळपर्यंत टिकू शकते. ग्रामदानाच्या रूपाने इथें भूदानचळवळीच्या सर्वोच्च स्थितीचें दर्शन घडू लागलें आहे व सर्वोदयसमाजाच्या स्थापनेकरता भरभक्कम पाया तयार होत आहे. आता त्यावर ग्राममंदिर निर्माण करावयाचें आहे.

समग्र ग्रामदानात प्राप्त झालेल्या गावासमोर विनोबानीं एक पचसूत्री कार्यक्रम ठेवला आहे. (१) पहिलें सूत्र असे आहे कीं जमिनीचा मालक ईश्वर. ईश्वरातकें गाव हा जमिनीचा द्रुस्टी म्हणून राहिल. कायद्यात व्यक्तीची मालकी न मानता साऱ्या गावाची मानली जाईल. प्रत्येक कुटुंबातील किती माणसें आहेत तें पाहून साधारणत माणशीं एक एकर या हिशोबानें सर्व कुटुंबाना शेती करण्याकरता म्हणून जमीन दिली जाईल दर पाच किंवा दहा वर्षांनीं कुटुंबातील माणसाची संख्या कमी अधिक झाली असेल त्याप्रमाणें पुन पुन्हा पुनर्वितरण होईल. काहीं जमीन सामूहिक शेतीच्या प्रयोगाकरता म्हणून राखली जाईल त्यातील उत्पन्नाचा विनियोग सरकारचा सारा भरण्यात आणि गावाच्या विकासाच्या कामात केला जाईल. गावकरी आपल्या इच्छेनुसार सारी शेती सामूहिक सुद्धा करू शकतील. निरनिराळे प्रयोग करण्यास ते पूर्णपणें स्वतंत्र राहतील. आज फक्त सोयीच्या दृष्टीनें म्हणून प्रत्येक कुटुंबात जमीन वाटली जाईल. परंतु सर्व परस्परास मदत करतील. एखाद्याच्या शेतात काहीं मोठें काम निघालें तर सगळे गावकरी त्याला मदत करतील. प्रत्येक जण आपल्या उत्पन्नाचा एक भाग गावाच्या कामाकरिता म्हणून सतत देत राहिल. एखाद्यावर काहीं अचानक आपत्ति कोसळली किंवा त्याचें पीक बुडालें तर त्याला त्यातून मदत दिली जाईल. कुणी कुणाला कर्ज देणार नाही कीं कुणाचें घेणार नाही. सारे एका च विशाल कुटुंबाचें घटक म्हणून काम करतील.

(२) ग्रामोद्योगाच्या द्वारे गावाला स्वावलंबी करण्याचे व पैशाच्या मायेंतून मुक्त होण्याचे प्रयत्न केले जातील. सर्वात आधीं सारे गावकरी मिळून असें ठरवतील कीं कापूस पेरण्यापासून तों कपडा विणण्यापर्यंतच्या

सान्या क्रिया गावात च होतील. ह्यायोगें अनेकांना काम मिळू शकेल. गावची लक्ष्मी गावात च राहील. नंतर या च प्रमाणें इतर हि गरजाची पूर्ति गावात च करण्याच्या योजना आखल्या जातील. गावात खाजगी दुकान राहणार नाही, सहकारी दुकान राहील. बाहेरच्या वस्तूंची खरेदी व गावात गरजेहून अधिक निर्माण झालेल्या वस्तूंची बाहेरच्या बाजारात विक्री इत्यादि कामें त्या दुकानामार्फत होतील. समजा या वर्षी सहकारी दुकानात इतक्या रुपयाचें बाहेरून आलेलें तेल खपलें तर मग सारे गाववाले मिळून ठरवतील कीं आता पुढल्या वर्षी तितकें तेल गावात च काढायचें.

(३) गावच्या सर्व मुलांना समान शिक्षण दिलें जाईल. सर्वांना शिक्षित करण्याच्या दृष्टीनें विनोबांनीं 'एक ताशी शाळे'ची योजना मांडली आहे. गावचा जो शिक्षक असेल तो रोज सकाळीं एक तास मुलांना शिकवील, संध्याकाळचा एक तासभर प्रौढांना शिकवील व दिवसभर आपला उद्योग करील. विनोबा म्हणतात, भारताच्या शिक्षणपद्धतीचीं दोन अंगे म्हणजे उद्योग आणि ब्रह्मविद्या. त्याच्या योगानें शरीर, मन, बुद्धि या सर्वांचाच उत्तम विकास होईल. रोज संध्याकाळीं सारे गावकरी एकत्र जमून गीता, रामायण वगैरे उत्तम धर्मग्रथाचें पठन करतील व गावाच्या विकासासंबंधीं चर्चा वगैरे करतील. देवाचें नाव घेऊन ते मद्यपान, धूम्रपान इत्यादि व्यसनापासून मुक्त होण्याचा हि निर्णय घेतील. आज ज्यांना कर्ज आहे त्याच्या सावकारांना कर्जाच्या रकमेचें किंवा कर्मांत कमी व्याजाच्या रकमेचें तरी दान देऊन त्यांना कर्जमुक्त करण्याविषयीं विनति केली जाईल. यापुढें पैशाची गरज पडल्यास सारे गाववाले मिळून सरकारकडून किंवा एखाद्या सस्थेकडून कर्ज घेतील. कोणी हि व्यक्तिशः कर्ज घेणार नाही. गावात होणारे सारे विवाह गावाच्या वतीनें साजरे केले जातील. त्यात प्रत्येक जण थोडी थोडी मदत करील. तेव्हा विवाहाकरता कर्ज काढण्याचा प्रश्न च उरणार नाही.

(४) सामाजिक क्षेत्रातून जातिभेद, स्पृश्यास्पृश्यता, स्त्री-पुरुषभेद वगैरे भेदाचें उच्चाटन होईल. प्रत्येक माणूस हा परमेश्वराचा पुत्र आहे व म्हणून त्याला समान अधिकार आहेत असें मानलें जाईल. सर्व उद्योगाची आर्थिक, सामाजिक व आध्यात्मिक प्रतिष्ठा समान राहील. विनोबा म्हणतात

की भूमातेर्चा सेवा केल्याशिवाय मानवजीवनाला पूर्णता येऊं शकत नाही. त्यामुळे आमच्या आदर्श समाजरजेत प्रत्येक माणूस दिवसातून एखाद दुसरा तास तरी शेतात काम करील व बाकीच्या वेळात आपले इतर उद्योग करील. गावातील लोहार, सुतार, विणकर वगैरे प्रत्येक घरात जेवढें काम असेल तेवढें करतील, त्याचा हिशोब ठेवणार नाहीत, व प्रत्येक शेतकरी आपल्या उत्पन्नाचा एक विवक्षित हिस्सा वर्षाच्या अखेरीस त्याच्या घरात नेऊन पोहोचता करील. आपली पूर्वीची ग्रामरचना याच प्रकारची होती. अशा रीतीने ' वसुधैव कुटुंबकम् ' चा आरंभ ग्राम-कुटुंबापासून होईल.

(५) ग्रामनिर्माणकार्याचा मुख्य आधार जनशक्ति हा आहे असें विनोबाजी नेहमी सांगत असतात. ते गावकऱ्यांना म्हणतात की, ' तुमचा उद्धार तुम्हालाच करायचा आहे. ' सारे मिळून खेड्याचें एक कुटुंब बनवतील तर त्यायोगे त्याची आंतरिक शक्ती हि वाढेल व त्यांना बाहेरची मदत हि सुलभतेनें मिळू शकेल सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे अशा गावावर ईश्वराची कृपा होईल. आज खेड्यात प्रत्येकजण आपापल्यापुरतेंच पाहतो पण ग्रामदानानंतर प्रत्येकजण साऱ्या गावाच्या दृष्टीनें विचार करील.

समग्र ग्रामदानामुळे गावाची भौतिक व नैतिक दोन्ही प्रकारची उन्नति होईल. धान्य, दूध, लोणी, फळे, भाज्या खूप वाढतील, उद्योग वाढतील नी गाव समृद्ध होईल. पण सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट ही की त्यामुळे मानव-जीवनाच्या अंतिम उद्दिष्टाकडे सर्वांचें लक्ष खेचलें जाऊ शकेल. ' भूमि व संपत्तीचा स्वामी परमेश्वर हा आहे, आम्ही सारे भूमिपुत्र आहोत ' या तत्त्वाला साकार रूप देणाऱ्या ग्रामवासीयांनी ममतेच्या विसर्जनाच्या दिशेनें एक पाऊल टाकलेंच आहे आता ते अहतेच्या विसर्जनाची मनीषा बाळगून स्वतःला विश्वरूप, समाजरूप परमेश्वरात लीन करण्याचा प्रयत्न करतील. हातीं सेवेचें काम, हृदयात सर्वत्र हरि-दर्शनाची अभिलाषा व बुद्धीला विश्वाचें कोडे उकलण्याची तीव्र लालसा बाळगून सतत पुढें पुढेंच जात राहण्याचा सुपथ आता गवसला आहे !

शक्तीचें अधिष्ठान

जयपूर

१ जुलै १९५५

कोरापूटहून दीड हजार फुटाची उतरण उतरीत जयपूरला जावचा मार्ग होता. खालचे नागमोडी रस्ते, हिरवीं शेते, लाल मातीचीं मैदानें, छोट्या छोट्या झोपड्या हें सारे दृश्य वळून फार च रमणीय भासत होतें. बाबा म्हणाले, “ वधा, उंचावर उभें राहिल्यामुळें सारें जग कसें सुंदर भासतें तें ! या च प्रमाणें जीवनातून वर उठून जीवनाकडे पहायला शिका. ” जयपूर हें या भागातलें सर्वांत मोठें शहर, पूर्वीच्या एका सस्थानाची राजधानी. शहरातल्या इमारतींवर त्याची छाप दिसत होती.

संध्याकाळीं जर्गी सभा झाली. नागरिक अत्यंत शांततेन व एकाग्रतेन नवविचाराचें श्रवण करीत होते. “ आपण एका महान् देशाचे नागरिक आहोंत त्यामुळे आपली जबाबदारी नी कर्तव्य देखील तितकें च महान् आहे. हिमालयापासून सागरापर्यंत पसरलेला हा एक देश केवळ अर्वाचीन काळात एक बनला असें नाहीं. आमची एकराष्ट्रीयता ही प्राचीन काळापासून चालत आलेली आहे. ती स्वयम्भू आहे, कृत्रिम, नकली किंवा उपाधिजन्य नाहीं. युरोपातील लहान लहान देशात आपापसांत ज्या लढाया झाल्या त्याना ‘ राष्ट्रीय युद्ध ’ (National wars) म्हटलें जातें. याउलट युरोपसारख्या च खण्डप्राय असलेल्या भारतात ज्या लढाया झाल्या त्याना गृहयुद्ध (Civil wars) म्हटलें जातें. याचा अर्थ असा कीं युरोपमध्ये आमच्यासारखें विशाल हृदय आढळत नाहीं, व तो च आमचा फार मोठा वारसा आहे. भारताचें आणखी एक वैशिष्ट्य हें आहे कीं भारतानें आपल्या दहा हजार वर्षांच्या इतिहासात, अगदीं उत्कर्षाच्या काळात देखील, कधीं हि दुसन्या देशावर आक्रमण केलें नाहीं. ही जी व्यापकता, बुद्धीची विशालता किंवा अहिंसा म्हणू या, आहे, हिच्या च मुळें भारतवर्ष महान् बनला आहे.

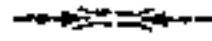
“ ज्या क्षेत्रात स्वाभाविकरीत्या त्याग व तपस्या करण्याची संधि मिळू शकते तिथें च शक्तीचें अधिष्ठान असतें. म्हणून स्वराज्य मिळाल्या-

नतर शक्तीचें अधिष्ठान राजकारण हें नसून सामाजिक व आर्थिक क्षेत्र हें आहे आज सामाजिक व आर्थिक स्वतंत्रता मिळवण्याच्या कार्यात च शक्ति दडलेली आहे. गांधीजींनीं देशाला भीति सोडण्याचा धडा शिकवला. आता भूदानाद्वारे लोभ सोडण्याचा धडा मिळत आहे. आपण निर्भय तर झालों. आता निलोभी व्हायचें आहे. काम, क्रोध आणि लोभ हे नरकाचे फार मोठे दरवाजे आहेत असें गीतेंत सांगितलें आहे. पण माणसाचा सर्वांत मोठा शत्रु लोभ आहे. माणूस किती हि क्रोधी झाला तरी वाघाहून अधिक क्रोधी होऊ शकणार नाही नी किती हि कामी बनला तरी चक्रवाक पक्ष्याहून अधिक कामी काहीं बनणार नाही पण माणसाच्या लोभाला मात्र सीमा नसते. ज्या देशातील तरुणासमोर त्याग व तपस्येचा कार्यक्रम असतो त्याच्यासारखे भाग्यवान् कोणी नाही. भूदान-यज्ञातून एक यज्ञपुरुष निर्माण झाला आहे तो साऱ्या देशाला सागत आहे कीं आपली जमीन व संपत्ति याचा सहावा हिस्सा दान द्या.”

सभा आटोपल्यावर येथील कॉलेजचे शिक्षक व विद्यार्थी विनोदाना भेटायला आले त्यानी काहीं शका माडल्या. पहिली च शका अशी होती कीं, “ तुम्ही म्हणता कीं शासनमुक्त समाजाची स्थापना हें आमचे अतिम उद्दिष्ट आहे. पण इथें तर सरकार तुमच्या कार्यात मदत करीत आहे हा असा विरोधाभास का ? ”

विनोदा— आपलें अतिम उद्दिष्ट मोक्ष किंवा देहमुक्ति हें आहे असे मानले जातें. परंतु ती देहमुक्ति या च देहाच्या आधारे मिळवायची असते. कुन्हाडीचा दाडा गोत्यास काळ म्हणतात च ना ! लाकडाचा च दाडा आणि कुन्हाडीनें झाडाचें लाकूड च तोडायचें ! त्या च प्रमाणें चांगल्या सरकारनें अशी च इच्छा करावी कीं सरकार च नाहीसें होवो व जनता आपल्या पायावर उभी राहो. म्हणून सरकार भूदानाच्या कामात मदत करील तर ती मदत घेण्यास काहीं च हरकत नाही. पण आमच्या-जवळ कुन्हाड नसती आणि नुसता च दाडा असता तर मात्र आमचें काम सफल होऊ शकलें नसतें. पण आमच्याजवळ वेगळी च कुन्हाड देखील आहे. ही चळवळ कार्यकर्त्यांच्या तपस्येच्या आधारावर फोफावत आहे.

आज हिंदुस्थानात भूदानाचे शेंकडों कार्यकर्ते घरदार सोडून खेड्यापाड्यात हिंडत आहेत. तेव्हा अशा परिस्थितीत सरकार जर थोडी फार मदत करू इच्छिते तर आम्ही ती मदत का घेऊं नथे ? ”

दैव आणि प्रयत्न

रेंडापल्ली, बोरीगुम्मा, कमारा

२, ३, ४ जुलै १९५५

कोरापूट जिल्हा एखाद्या अजगरासारखा अजस्र पसरला आहे. त्यात जंगले, डोंगर, नद्या, मैदाने सारे काही आहे. त्याच्या पश्चिमेला मध्य-प्रदेशचा बस्तरचा विभाग व दक्षिणेला आंध्रचा श्रीकाकुळम् जिल्हा आहे. युरोपातले एखादे लहान राष्ट्र याच्या पोटात सहज सामावले जाईल. यात रायपुर ते विजयानगरम्ला जाणारा एकुलता एक रेल्वे मार्ग आहे. ओरिसाच्या कटक, पुरी वगैरे इतर भागातून इकडे यायचे म्हणजे आंध्रातल्या विजयानगरम्ला जायचे व तिथून मोटरने शेदीडशे मैल जंगलातल्या रस्त्याने यायचे. त्यातून हे तर पावसाळ्याचे दिवस. तेव्हा बाहेरून विनोबाना भेटायला येणाऱ्याला हि त्याच्या तपस्येचा थोडा प्रसाद मिळतो च. या आठवड्यात वड्या पाहुण्याच्या भेटीचा योग दिसतो आहे. सुप्रसिद्ध समाजवादी पुढारी श्री. अशोक मेहता व बिहारमधील रामगढचे राजेसाहेब विनोबाना भेटायला आले अशोक मेहताशी चार तासपर्यंत अनेक विषयावर चर्चा झाली.

भूदान चळवळीची प्रक्रिया समजावून सांगताना विनोबा नेहमी म्हणतात की, “ लोकाना बहुधा हा च प्रश्न पडतो की आधी वड्या जमीनदाराकडून नी श्रीमताकडून दान कसे मिळवायचे ? पण आमची प्रक्रिया त्याहून अगदी च भिन्न आहे. आम्ही प्रथम गरिबाना दान मागतो. गरीब लोक हजारांच्या सख्येने दान देऊ लागले की एक नैतिक हवा तयार होते व मग श्रीमतावर त्याचा प्रभाव पडतो नी ते आपणहून दान द्यायला येतात.” बिहार यात्रेत

अगदीं अस्सें च बडलें. १९५२ च्या १४ सप्टेंबरला विहारात प्रवेश केल्या-
नंतर पहिले काहीं महिनेपर्यंत रोजच्या सभेत छोट्या दानाची एक भली
मोठी यादी ऐकायला मिळायची. याप्रमाणे पाच सहा महिने
सतत गरिबांच्या दानाचा वर्षाव झाल्यानंतर मग चाडिलच्या सर्वोदय
समेलनाच्या सुमारास एक दिवस एक गृहस्थ विनोबाना भेटायला आले.
विनोबाना नमस्कार करीत त्यांनीं एक कागद समोर ठेवला. विनोबानीं तो
कागद हातीं घेऊन पाहिला. एक लाख एकर जमिनीचें दानपत्र होतें तें !
गरिबानीं भूदानयज्ञात आपल्या काळजाचे तुकडे अर्पण करून निर्माण केलेल्या
एकाच्या आकड्यावर आता बडे जमीनदार आपापलीं शून्ये चढवू लागले !
विनोबा त्या गृहस्थाना म्हणाले, “ नुसती तुमची जमीन मिळाल्यानें माझे
समाधान होऊ शकत नाहीं. तुमचें हृदय देखील हवें आहे मला.”
कत्तलींच्या मार्गानें जमीन हिरावून नेता येईल पण हिरावण्याकरता हृदय
कदाचित् अस्तित्वात च राहणार नाहीं. कायद्याच्या मार्गानें जमीन मिळेल
पण हृदयें दुरावतील, दुखावतील. करणेच्या मार्गानें मात्र नुसती जमीन च
नव्हे तर हृदय देखील हिरावून नेता येतें.

ते गृहस्थ रामगढचे राजेसाहेब होते. त्यांनीं विनोबाची मागणी मान्य
करून भूदान-कार्यात हृदय अर्पण करण्याचा निश्चय केला व आपल्या कुटुंबीया-
कडून तीन लाख एकराचें दान आणलें व इतर जमीनदार मित्राना हि
या कामाकडे वळवलें. शून्याकाचीं दानपत्रें विनोबाना अर्पण करणें हा त्याचा
तेव्हापासून एक नित्यक्रम च झाला होता. विहारमधील रकाच्या राजे-
साहेबाचें एक लाख दोन हजाराचें व पालकोटच्या लालसाहेबाचें पंचेचाळीस
हजाराचें दान विनोबाच्या भाषेत ‘पूर्ण दान’ ठरलें. त्यात उत्तम जमिनीचा
सहावा हिस्सा व सर्व पडित जमिनीचें दान होतें. विहारमध्ये एकूण तीन
लाखाहून अधिक लोकांनीं तेवीस लाख एकराचे दान दिलें. “ हृदयपरि-
वर्तन, जीवनपरिवर्तन, समाजपरिवर्तन ही क्रांतीची त्रिविध प्रक्रिया आहे.
क्रांति हिंसेने किंवा कायद्याने होत नाहीं, तर विचारानें होते.” विनोबा
सूत्रे लिहितात व जनता त्यावर आपल्या जीवनाची भाष्ये रचते !

राजेसाहेबांनीं जीवनाच्या अनेक प्रश्नाविषयी चर्चा केली. त्यांनीं दैव व

पुनर्जन्माविषयी विचारलेल्या एका प्रश्नाचे बाबानी विस्तृत विवेचन करीत उत्तर दिले. ते म्हणाले, “शेतकरी एक खुटा गाडतात व त्याला एक दोरी बाधून ती दोरी बैलाच्या गळ्यात अडकवतात. मग बैल त्या दोरीच्या लात्रीनुसार कमीअधिक क्षेत्रात गोल गोल हिंडून चारा खातो. त्याच प्रमाणे परमेश्वराने आमच्या गळ्यात एक दोरी बाधून आम्हाला एका खुट्याला बाधले आहे. एकाच्या गळ्यातली दोरी पाच फूट लांब असेल तर दुसऱ्याच्या गळ्यातली दहा फूट असेल. जर माझ्या गळ्यातली दोरी दहा फूट लांबीची असेल, तर मी बारा फूट जाऊ शकणार नाही. ती माझी मर्यादा आहे. पण त्या दहा फुटांच्या वर्तुळात मात्र मी कोणत्या हि दिशेने किती हि हिंडू शकतो. म्हणजे परमेश्वराने आपल्याला काही स्वतंत्रता दिली आहे व काही मर्यादा ठेवल्या आहेत. त्याने आपल्याला मूर्खीच स्वतंत्रता दिली नसती तर आपल्याला आपल्या कर्मांचे फळ चाखता आले नसते. पण आपला हा नित्याचाच अनुभव आहे की आपल्याला आपल्या भल्याबुऱ्या कर्मांची फळे चाखावी लागतात.

“तेव्हा आता प्रत्येकाने आपापल्या दृष्टीने विचार करावा की माझ्या गळ्यातल्या दोरीची लांबी किती आहे. प्रत्येक माणूस जर गामा पहेलवान किंवा राष्ट्रपति होण्याची इच्छा करील तर तसे होऊ शकणार नाही. पण कोणी हि जर स्थितप्रज्ञ होण्याची इच्छा करील तर तो स्थितप्रज्ञ होऊ शकेल. स्वतःचे हृदय शुद्ध करून स्थितप्रज्ञ होण्याला व ईश्वराचे दर्शन घेऊन मुक्त होण्याला लागणारी शक्ति प्रत्येक माणसात दडलेली आहे. आपल्या दोरीच्या लात्रीच्या बाहेर जाणे हे काही आपल्याला शक्य नाही पण दोरीच कापून टाकणे हे मात्र शक्य आहे. हृदयातील सर्व वासनांचा समूळ छेद करून टाकल्यास माणूस ईश्वरात लीन होऊन ईश्वराइतकाच स्वतंत्र बनू शकतो.

“दोरीच्या लात्रीविषयी विचार करीत असताना पूर्वजन्माविषयी विचार करावा लागतो. तुमच्या पूर्वकर्मांमुळे तुम्हाला या जन्मात गाढवाचा जन्म मिळाला नाही नी दुसऱ्या कुणाला तरी त्याच्या पूर्वकर्मांमुळे गाढवाचा जन्म मिळाला. तेव्हा पूर्वकर्मानुसार माणसाला नवे शरीर प्राप्त होते. पण शरीर प्राप्त होताच पूर्वकर्म समाप्त होऊन जाते. नंतर या जन्मात काय

करायचें तें आपल्या पुरुषार्थावर अवलंबून असतें. इथें आपण जें कर्म करू त्यानुसार आपल्याला घुढ्या जन्म मिळेल. हा जन्म घेताना आपण जें भाडवल घेऊन येतो तें वाढवणें किंवा कमी करणें आपल्या हातीं असतें.

“ ईश्वरानें घातलेली मर्यादा ओळखण्याचें साधन हें च कीं आपण ती मर्यादा तोडू शकत नाही. गाढवानें किती हि प्रयत्न केला तरी तो घोडा बसू शकत नाही. पण तेवढ्या मर्यादेच्या आत मात्र तो चागळीं किंवा वाईट कर्में करू शकतो. मनुष्य जेव्हा आपल्या अहकाराची व ममतेची दोरी कापून टाकतो तेव्हा मग तो परमेश्वराच्या हातातील साधन बनतो. पण तोंवर तो स्वतःच्या च प्रेरणेने मलीबुरीं कर्म करीत असतो.

“ आपण ह्या जन्मात जीं कर्में करू त्याचें फळ पुढच्या जन्मात अवश्य मिळेल. पण काहीं पापपुण्यें इतकीं उत्कट असतात कीं त्याचीं फळे या च जन्मात भोगायला मिळतात. ‘ अत्युत्कटैः पापपुण्यै. इहैव फलमश्नुते । जिथें कर्म व कर्मफल यामध्ये कार्यकारणसंबंध दाखवता येतो तिथे तें या च जन्मीच्या कर्माचें फळ आहे असें समजावें व जिथें कार्यकारणसंबंध दाखवता येत नाही तिथें तें पूर्वजन्मीच्या कर्माचे फळ आहे असें समजावें. एका मुसलमानाशीं चर्चा करताना मीं म्हटलें कीं एक जीव जन्माला येतो नी लागली च एक मिनिटानें मरून जातो तर काय तो ‘ रोजेकमायत ’ (अखेरचा निवाड्याचा दिवस) पर्यंत वाट च पाहत राहिल का ? आणि आपल्या एक मिनिटाच्या जीवनात त्यानें असें काय पापपुण्य केलेलें असणार कीं ज्याचा निवाडा त्या अखेरच्या दिवशीं होणार ? तेव्हा याप्रमाणें विचार करीत असताना आपल्याला हें मान्य करावें लागते कीं तो जीव आपल्या पूर्वकर्मांमुळें एक मिनिटात मरून गेला. एकदा पूर्वजन्म मानला कीं मग पुनर्जन्म हि मानावा च लागतो कारण ती एक साखळी च आहे.

“ आज विज्ञानाला देखील याविषयीं अधुकरसें दर्शन होऊ लागलें आहे. पूर्वजन्म-पुनर्जन्म मानल्यावाचून मनुष्यजन्माची साखळी तयार च होऊं शकणार नाही यात मला तिळमात्र हि शंका नाही. याचा अर्थ असा नाही कीं आपण दैववादी वनावे. मी तर असे म्हणतो कीं ज्याला आपण ‘ दैव ’

म्हणतो तो आपला कालचा प्रयत्न आहे, नी ज्याला आपण 'प्रयत्न' म्हणतो तें उद्याचें 'दैव' आहे.

“माणसाला आपल्या पूर्वकर्मानुसार देह प्राप्त होतो व आईवडील देखील प्राप्त होतात. माणूस आपली पत्नी या जन्मात निवडू शकतो पण आईवडील नाही निवडू शकत. तेव्हा ज्या ठिकाणी अशी निवड करण्याचें स्वातंत्र्य नसतें ती पूर्वजन्मींची बाब आहे व जिथें निवड करण्याचे स्वातंत्र्य असतें ती या जन्मींची बाब आहे असें समजावें. माणसाला आपापल्या वासनेनुसार नवा जन्म मिळतो. समजा, एक सुंदर व विद्वान् जोडपें आहे. त्याच्या दोन मुलापैकी एक सुंदर आणि ढ आहे तर दुसरा कुरूप व विद्वान् आहे. याचा अर्थ असा की एक जीव असा होता की त्याला सौंदर्याची तहान होती. त्यामुळें त्याने आपल्या आईवडिलाकडून नेमके सौंदर्य च तेवढें घेतलें. थाउलट दुसरा जीव असा होता की त्याला ज्ञानाची तृष्णा होती. त्यामुळें त्याने आपल्या आईवडिलाकडून ज्ञान च निवडून घेतलें. आई-वडिलाजवळ तर दोन्हीही गोष्टी होत्या. पण प्रत्येकानें आपापल्या वासनेनुसार हवें तें निवडून घेतलें. एका च शेतात ज्वारी व भुईमूग दोन्ही पेरल्यास ज्वारीचा दाणा जमिनीतून कात्रो-हाईड्रेट्स् शोषून घेतो तर भुई-मुगाचा दाणा त्या च जमिनीतून चरबी (फॅट) शोषून घेतो. जमिनीत तर दोन्हीही होती पण प्रत्येकानें आपल्याला हवें ते शोषून घेतलें. आमच्या आश्रमात विणाई शिकायला म्हणून दोन मुलें आलीं होती. आश्रमात प्रार्थना, गीतापाठ वगैरे कार्यक्रम हि चालत. त्यातल्या एकानें आश्रम सोडल्यानंतर विणाईचें काम चालू ठेवलें पण प्रार्थना करणें सोडून दिलें, तर दुसऱ्यानें प्रार्थना चालू ठेवली व विणाई सोडून दिली. आश्रमात तर कित्येक गोष्टी असतात पण प्रत्येक जण आपापल्या वासनेनुसार जें ध्यायचें असतें तेवढें च नेमकें घेऊन जातो.

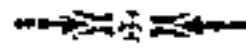
“ दोर कापायला फार मोठी हिंमत लागते. सिहगडाची कहाणी प्रसिद्ध च आहे. सूर्याजीने दोर च कापून टाकले त्यामुळें मराठे सैनिक हिरिरीनें लढले आणि जिंकले. ११ सप्टेंबर १९५२ ला जेव्हा मी जाहीर केलें कीं हिंदुस्थानची भूमिसमस्या सुटल्याशिवाय मी आपल्या आश्रमात परत जाणार

नाही तेव्हा मी दोर कापले. त्याचें असें आहे कीं जेव्हा आपण परमेश्वराला आळवून म्हणतो कीं तू आम्हाला मार्ग दाखव तेव्हा तो मार्ग दाखवल्या-वाचून राहत नाही पण जेव्हा आपण स्वतःच्याच आधारावर काम करतो तेव्हा तो म्हणतो ठीक आहे, चालवा आपली अकल ! म्हणूनच तर कठीण प्रसंग आला कीं मी आपली अकल वापरीत नाहीं तर कात्रीच वापरतो !”

रेंडापल्लीच्या सभेंत सग्रह आणि चोरी याचा कार्यकारणसंबंध समजावून सांगताना विनोबा म्हणाले, “ आज काही लोक जमिनीचे मालक होऊन बसले आहेत. म्हणून बऱ्याच लोकांना जमिनीपासून वंचित राहावे लागतें. दारिद्र्यामुळे असे लोक कधीं कधीं चोरी देखील करतात व मग त्यांना शिक्षा मिळते. वास्तविक पाहता सग्रह करणारे लोक हे चोराचे बाप आहेत. तेच चोराना जन्म देतात. पण आजचा समाज मुलांना तुरुंगात पाठवतो व बापांना गादीतक्ययाशीं बसवतो. आज चोरी करणाऱ्याला दोन तीन वर्षांचा कारावास भोगावा लागतो पण त्यात खरी शिक्षा भोगावी लागते ती त्याच्या बायकामुलाना. कारण त्याला तर तिकडे तुरुंगात जेवण मिळतें पण त्याच्या बायकामुलाना मात्र उपाशी मरावे लागतें. मी जर न्यायाधीश असतो तर चोरानें चोरी केली हें सिद्ध झाल्यानंतर मी त्याला म्हणेन ‘ तू चोरी केली आहेस तेव्हा तुला मी तीन एकर जमिनीची शिक्षा देत आहे. खूप मेहनत करून जमिनीतून पीक काढून आपल्या बायकामुलाना खाऊ घाल.’”

चोरीगुम्माच्या सभेंत विनोबाजी म्हणाले, “ तुम्ही पाच पाडव असाल तर दरिद्रनारायण हा तुमचा सहावा भाऊ आहे. त्याला त्याचा हिस्सा घ्यायला हवा. तुम्हाला माहितच असेल कीं पाडव देखील पाच नसून सहा होते. सहाव्या भावाचें नाव होतें कर्ण. पण पाडवाना कर्णाचा विसर पडला आणि म्हणून महाभारत युद्धाच्या रूपानें महाभयंकर सहार झाला. इतिहासाची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणूनच मी तुम्हाला आर्जवून सांगत आहे कीं त्या सहाव्या भावाची उपेक्षा करू नका. त्याला त्याचा न्यायोचित हिस्सा द्या.”

कमाराच्या सभेत समाजासवधीभिन्नोक्तानी. विनोबांनी तिकीट-घराच्या... उपमा दिली पण लगेच त्याच्या समाज शक्ती आली की... सभेचे बहिष्कार... लोकानी तिकीट-घर पाहिले च नसेल. तेव्हा त्यांनी सभेतल्या लोकाना म्हटले की 'तुमच्यापैकी ज्या लोकानी आगगाडी पाहिली असेल त्यांनी हात वर करावे.' हजार बाराशेंच्या त्या जमावात फक्त तेरा लोकानी हात वर केले !

‘ बोलविले बोल पांडुरंगें ’

नवरगपूर

५ जुलै १९५५

इद्रावती नदी दिसू लागली. पैलतीरावर नवरगपूरचे लोक स्वागतार्थ उभे होते पावसाची विमविम चालूच होती. विनोबा लोकाना म्हणाले की, “सध्याकाळीं प्रार्थना-सभेकरता याल तेव्हा पावसात भिजण्याच्या तयारीने या, छत्र्या मुळीं च आणू नका. सर्वांना जमीन मिळावी अशी माझी इच्छा आहे. तेव्हा मग सर्वांना शेतात काम करावे लागेल. जो पाऊस, ऊन व थडीला घावरेल तो कसला शेतात काम करणार ?” या आदेशानुसार सध्याकाळच्या सभेकरता आलेल्या दहा-पंधरा हजार लोकांपैकी कुणाच जवळ छत्र्या दिसल्या नाहीत. पावसाचा रंग होता. वारा सुटला. मधून मधून थेंब पडू लागले. पण सारे लोक शातचित्ताने श्रवण करीत होते.

“स्वराज्यात प्रत्येक प्रौढाला मतदानाचा अधिकार मिळाला आहे. तिकडे आपले धर्मशास्त्र म्हणते की सर्वांच्या हृदयात एकच आत्मा समान रूपाने वास करतो. अशा रीतीने धर्मशास्त्र आणि राज्यशास्त्र दोन्ही एकत्र होऊन समानतेचाच सदेश देत आहेत. तेव्हा आता समानता, साम्ययोग प्रस्थापित झाल्यावाचून राहणार नाही. परंतु सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे साम्ययोगाच्या स्थापनेकरता आजच्या शिक्षणपद्धतीत आमूलाग्र

परिवर्तन करायला हवे. आजच्या शिक्षणात उद्योग हि नाही की ब्रह्मविद्या हि नाही. ब्रह्मविद्येच्या अभावामुळे बुद्धि बेकाम बनते आणि माणूस भोग-परायण व इन्द्रियाचा गुलाम होऊन जातो, तर उद्योग नसल्यामुळे हात बेकार राहतात आमच्या देशातील विद्यार्थी तर शेतात काम करीत करीत ब्रह्मविद्येचे गायन करणारे असे असायला पाहिजेत ”

स्त्री-पुरुष समानतेविषयी ते पुढे म्हणाले, “ आज पुरुषाना वाटते की स्वयंपाक करणे हे स्त्रियाचेच काम आहे आणि आम्हा पुरुषांचे काम म्हणजे खाणे ! पण माझे तर असे मत आहे की खाणाऱ्याला स्वयंपाक करता आला पाहिजे. आज पति आपल्या पत्नीला म्हणतो की मी तुझा देव आणि तू माझ्या पायाची दासी. पण यापुढे असला तकतर्फी धर्म नाही चालणार. यापुढे पति हा पत्नीचा देव मानला जाईल तर पत्नी पतीची देवता वनेल. पत्नी पतिव्रता असेल तर पति देखील पत्नीव्रत असेल.

“ भूदानयज्ञांमार्गे प्रेम आणि विचार याची शक्ति आहे. विचार आहे आमचा ईश्वर नी प्रेम आहे भक्त. योगेश्वर कृष्ण नी पार्थ धनुर्धर दोन्ही हि असल्यामुळे विजयश्री मिळाल्यावाचून राहणार नाही.”

नवरंगपूरचा भाग हा फार जागृत प्रदेश आहे. १९४२ च्या चळवळीत येथील ग्रामीण अशिक्षित लोकांनी फार मोठा पराक्रम केला होता. आज हि तेच लोक भूमिक्रान्तीच्या आघाडीवर आहेत. आज दुपारी या ठाण्यातील सुमारे तीन चारशे कार्यकर्त्यांची सभा झाली. कोणी तरी म्हटले की, “ या भागात खेडोपाडी हिंडून विचार-प्रचार करीत भूदान आणणारे कार्यकर्ते तर आहेत पण त्यातील बहुतेक सर्व अशिक्षित आहेत त्यामुळे त्यांना दानपत्रे भरून घेता येत नाहीत. तरी लिहू शकणारे काही लोक इवे आहेत इथे.” मनमोहनभाई (आमचे ‘बलुभाई’) याने म्हणाले की. “ बर, लिहू-वाचू शकणारे मजूर पाठवून देऊं इथे ! ” या विभागातील तीनशे खेड्यांनी गावच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा दान दिला होता. अशिक्षित नेत्यांनी क्रांति तर करून टाकली होती. आता फक्त तिला कागदावर अंकित करायला सुशिक्षित अनुयायी हवे आहेत. अहिंसक क्रान्तीच्या अद्भुत तंत्राचे इथे प्रत्यक्ष दर्शन च घडते आहे.

परवा एकदा बाबा आम्हांला तुकारामाचे अभंग वाचून दाखवीत होते. “तुका म्हणे माझे सर्व भाडवल, बोलविले बोल पांडुरंगें।” — हा अभंग वाचताना बाणी अडखळली, बाणीतून उमटणारे शब्द नेत्रातल्या अश्रूतून ओघळले.

तुकारामाच्या या अनुभूतीचें दर्शन भूदानयज्ञात क्षणोक्षणी घडतें. ‘ आजवर मला जें सुख मिळालें तें आतां दुसऱ्याला मिळू दे. माझी सारी जमीन—तीन विघे—घ्या व एखाद्या भूमिहीनाला द्या. मी मजुरी करून पोट भरीन ’ असें म्हणणारा गरीब शेतकरी असो, हजारों एकराचें दान देऊन भूदानयज्ञात उडी घेणारा जमीनदार असो, ग्रामदानात आपलें सर्वस्व देऊन स्वामित्वविसर्जन करणारा जमीनवाला असो, कीं वैभवाचें व आरामाचें जीवन सोडून जनसेवेकरता खेड्यात जाणारी व्यक्ति असो—प्रत्येकाची अनुभूति जणू हें च सुचवीत असते कीं प्रेरणा देणारा तो च आहे. तो कर्ता आहे, आम्ही करण आहोत. तो शिल्पकार आहे, आम्ही दगड आहोत. दगडातून देवाची मूर्ति बनविणारा तो च आहे.

तो हृदयातील चिंतन-चक्राला प्रेरित करतो आणि मग पाय नकळत चालू लागतात. आगऱ्याच्या राजकीय जीवनात नावाजलेले उत्तर प्रदेश विधान सभेचे सदस्य बाबुलालजी मित्तल सत्ता, संपत्ति आणि मानमान्यतेचें जीवन सोडून विनोबाकडे आले व यात्रेंत काहीं महिने राहून त्यानीं विनोबाच्या सल्ल्यानुसार कोरापूटच्या जंगलात ग्रामदानाच्या गावाची सेवा करण्याकरता राहण्याचा निर्णय घेतला. हें सर्व पाहून मनात विचार यायचा—त्याना इथें आणणारा कोण आहे ? नवरंगपूरहून वावाचा आशीर्वाद घेऊन जेव्हा ते मुनीगुडाच्या विभागात काम करण्याकरता जायला निघाले तेव्हा वटले कीं याना इथे काय मिळणार आहे ? अनेक चाहते, आस व मित्र या सर्वांना सोडून ज्याना आपली भाषा देखील समजत नाही, ज्याच्या व आपल्या जीवनप्रकारात दोन ध्रुवाइतकें अंतर आहे, अशा लोकात ते कशाला आले ? पण ज्याने प्रेरणा दिली, त्याने च शक्ति दिली, त्यानें च हृदयात भक्ति निर्माण केली व शाश्वत शांतीचा मार्ग दाखवला.

गरिबीचें वांटप नव्हे

पापडाहडी, तुवरला
६, ७ जुलै १९५५

पापडाहडी हे गाव वेचळीसच्या लढ्यात फार गाजलें होतें. २५ ऑगस्ट १९४२ ला इथें गोळीबार झाला व त्यात तेरा वीर 'शहीद' झाले. सध्याकाळीं आम्ही बाबांच्या वरोवर नदीच्या काटची ती जागा पहायला गेलों. मावळच्या सूर्याची आरक्तता नदीच्या पाण्यात प्रतिबिंबित झाली होती. जणू ती सुचवित होती कीं कोण्या एके काळीं शहीदांच्या पवित्र रक्तानें नदीचें पाणी असें च आरक्त झालें होतें. बाबांनी गावकऱ्यांना म्हटलें कीं, "साऱ्या जगाला तुमच्या पराक्रमाची गाथा माहीत नसली तरी हि ती देवाच्या जवळ केव्हा च जाऊन पोहोंचली आहे. तुमच्यासारख्या अगणित अनामिक वीरांच्या त्यागामुळें आपला देश स्वतंत्र झाला. पण अजून स्वराज्य दिल्ली व कटक पर्यंत च येऊन पोहोंचले आहे. अजून खेड्याखेड्यात आलें नाहीं इंग्रजांचे स्वामित्व तर नाहींसं झालें पण अजून हि लहान मोठे जमीन व सपत्तीचे मालक कायम च आहेत. सारे लोक आपणहून आपला मालकी-हक्क सोडून देतील व खेड्याखेड्यातून स्वामित्व नाहींसं होईल व प्रत्येक खेड्याचें एक कुटुंब वनेल तेव्हा च खऱ्या स्वराज्याची स्थापना होईल."

भूदान-यात्रेला बाबा 'चालतें फिरतें विद्यापीठ' म्हणतात. या विद्यापीठात नाना तऱ्हेचे गुरु चौवीस तास अखड ज्ञान देत च असतात पर्वत, नद्या, निर्झर, झाडे, आकाश हे सारे आमचे गुरु आहेत. पर्वत गीतेच्या भाषेत बोलूं लागतो कीं 'मी स्थिरात हिमालय' नद्या उपनिषद् गात पुढें जातात 'समुद्रात विलीन होण्यात च आमच्या जीविताचें साफल्य आहे. एकदा समुद्रात लीन झाल्यावर आमची वेगवेगळीं नामें नी रूपें उरत च नाहींत.' निर्झर म्हणतो, 'मी लहानसा असेन पण माझें पाणी बधा किती स्वच्छ, शुद्ध, निर्मल आहे तें!' झाडे तुलसीदासाचे दोहे म्हणतात— 'तुम्हीं आम्हाला दगड मारलेत तरी हि आम्ही तुम्हाला गोड फळें च

देऊं ' आणि आकाश तर ऋषींचें आराध्य-दैवत. माझे हृदयाकाश बाहेरच्या असीम, अनंत आकाशासारखे होऊ दे ' अशी ते सतत प्रार्थना करीत

पण सकाळीं चालताना बाबाचा खास तास असतो. तुबरलाच्या वाटेवर वळवळणारा साप दिसला अन् ते लगेच म्हणाले, "बघा तो चैतन्याचा विलास ! आपले वैदिक ऋषि सापात हि देवाचें रूप बघतात." चर्चा सुरू झाली बाबा पुढे बोलू लागले, "मानव आणि पशु या दोघामध्ये हि स्वजाति-सेवा, स्वजाति-वृद्धि, स्वतःला मदत करणाऱ्या इतर जातींची सेवा आणि आपल्या जातीचा नाश करणाऱ्याशी वैर या गोष्टी सारख्याच आढळतात. पण त्या दोहोंत सर्वांत मोठा फरक हाच आहे कीं मानव-देहातच मुक्ति होणे संभवनीय आहे. मानवाला वाटतें कीं विश्वात्म्याशीं एकरूप होण्यामध्ये हा देह आड येतो. म्हणून या देहाचा उपयोग निष्काम-सेवेत करून मुक्त होण्याचे प्रयत्न करणें हेंच आपल्या जीवनाचें अंतिम उद्दिष्ट आहे."

तुबरलाच्या भाषणात विनोबा म्हणाले, "आजकाल काही लोक माझ्यावर अशी टीका करतात कीं हा माणूस दारिद्र्याचें वाटप करायला निघाला आहे. पण अशी टीका करणाऱ्यांच्या हें लक्षात येत नाही कीं देशात दारिद्र्य असेल तर दारिद्र्यच वाढू. संपत्ति असेल तर संपत्ति वाढू. जें काय असेल तें वाढून खाऊ. दारिद्र्याचें वाटप करणें हा आमचा उद्देश नसून हृदयें जोडणें हा उद्देश आहे. जेव्हा हृदयें जुळतात तेव्हा मग देशाचें सामर्थ्य हि वाढतें व संपत्ति हि वाढते. देशात उत्पादन खूप वाढावें असें मला हि वाटतें. पण माझे असें म्हणणें आहे कीं जमीन व संपत्तीच्या वाटपानें उत्पादन वाढविण्याच्या कार्याला मदतच होईल."

' आपल्या देशात उत्पादनच मुळीं फार कमी आहे तोंवर समान विभाजन कसलें करायचें ? उत्पादन खूप वाढल्यानंतर मगच विभाजना-संबंधीं विचार करणें योग्य ठरेल.' अशा आशयाचा विचार मोठमोठे लोक, अर्थशास्त्रज्ञ वगैरे नेहमीं माडत असतात. यावर विनोबा म्हणतात

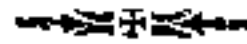
की, “समजा, तुमच्या कुटुंबात पाच माणसे आहेत नी तुम्ही फार गरीब असल्यामुळे घरात खायला फक्त तीन च माणसाना पुरेसे आहे. तर काय तुम्ही तिघाना खाऊ घालून दोघाना उपाशी ठेवता का ? ‘आपण कुटुंबाचे उत्पन्न वाढवायचा प्रयत्न करू या. उत्पन्न वाढल्यावर तुम्हाला खायला मिळेल असे म्हणून त्या दोघांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करता का ? श्रीमंताचे घर असो की गरिबाचे असो, घरात जे काही असेल ते सारे लोक वाटून खातात मी जास्त काही म्हणत नाहीं. फक्त एवढे च सागतां की कुटुंबाचा हा न्याय सान्या समाजाला लागू करा ”

विनोबा विज्ञानाच्या व यंत्राच्या अजिबात विरुद्ध आहेत असा हि कित्येकांचा गैरसमज झालेला असतो. विहारच्या एका प्रवचनात आपली यत्नासंबंधीची भूमिका समजावून सागताना ते म्हणाले होते की, “आधीं हे लक्षात घ्यायला हवे की विज्ञान आणि यत्न या दोन वेगवेगळ्या गोष्टी आहेत. विज्ञानाची खूप प्रगति व्हावी असें मला हि वाटते. पण यत्नाचा उपयोग करताना माल सारासारविवेक ठेवायला हवा.

“यंत्रे हीं तीन प्रकारचीं असतात—(१) समय-माधक यंत्रे. उदा० मोटर, आगगाडी, विमान वगैरे अशीं यंत्रे आम्हाला हवीं आहेत. दहा हजार घोडे काहीं एका विमानाची बरोबरी करू शकत नाहींत. तेव्हा विमाना-सारख्या साधनाचा आम्ही अवश्य उपयोग करूं. (२) संहारक यंत्रे. उदा० तोफा, बंदुका, अँटम बॉम्बस् इत्यादि तीं आम्हाला अजिबात नकोत (३) उत्पादक यंत्रे. ह्या यंत्रांचे दोन प्रकार आहेत—पूरक आणि मारक. एक च यंत्र एका देशात पूरक तर दुसऱ्या देशात मारक ठरेल, तसें च एका काळात पूरक तर दुसऱ्या काळात मारक ठरेल. तेव्हा यंत्राचा उपयोग करताना देशकालपरिस्थितीचा विचार करायला हवा. अमेरिकेंत जमीन खूप व त्या मानानें लोकसख्या कमी आहे. तिथे माणशीं बारा एकर जमीन पडते. त्यामुळे तिथे शेतीकरता ट्रॅक्टरचा उपयोग करणें योग्य आहे. पण हिंदुस्थाना-मध्ये जमीन कमी व लोकसख्या जास्त आहे. इथे माणशीं जेमतेम पाऊण एकर जमीन आहे. तेव्हा इथे शेतीकरता ट्रॅक्टरचा उपयोग करणें अयोग्य आहे. फक्त पडती जमीन उठवण्याच्या कामात ट्रॅक्टर वापरावा. लोकसख्या

जास्त असेल तर माणसाची कामे हिरावून वेऊन त्यांना बेकार करणारी यंत्रे मारक ठरतात.”

उत्तर प्रदेश विहारच्या यात्रेत पडदापद्धतीमुळे सभेत स्त्रिया क्वचित् च दिसत. पण बंगाल-ओरिसात मात्र स्त्रिया खूप मोठ्या संख्येने सभेला येतात. या विभागात तर स्त्रियाची सख्या पुरुषांच्या बरोबरीची दिसते. या भागातल्या स्त्रिया आरोग्यवान, घष्टपुष्ट व कातिमान दिसतात. त्यांची राहणी देखील मोठी नीटनेटकी असते. सुडौल वाघा, रोज हळद लावून स्नान केल्यामुळे किंचित् पिवळसर झाक मारणारा तेजस्वी श्यामल वर्ण, खूप तेल लावून केस व्यवस्थित विंचरून डाव्या कानाजवळ घातलेला अवाडा, त्यात रानफुले खोचलेली, अंगावर एखाद दुसरा दागिना, एक च वस्त्र पण नीटपणाने गुंडाळलेले, खाद्यावर पदराची गाठ मारून तयार केलेल्या झोळीत तान्हे मूल ठेवलेले अन् नेत्रात मुक्त जीवनाचा आनद नी निर्भयता !

भूमिसेवेशिवाय मानवजीवन अपूर्ण

नुआगुडा, डावूगाँव

८, ९, १० जुलै १९५५

जगलातल्या वाटेने, वाघोबाच्या पदचिन्हाचा मागोवा घेत, उंच झाडाच्या छायेत पाखराची गाणी ऐकत यात्रा चालली होती. एका कार्यकर्त्याने विचारलेल्या प्रश्नाच्या उत्तरात बाबा म्हणाले, “ वेदान्त म्हणतो की जग हे मिथ्या आहे, एक खेळ आहे, असे माना. खेळातल्या जय-पराजयाबद्दल आपल्याला फारसे सुखदुःख वाटत नाही, तर खेळण्यातला आनद च आपल्याला फार मोलाचा वाटतो. अनेकाना वाटते की एकदा सृष्टीला मिथ्या म्हटल्यावर माणसात कर्म करण्याची प्रेरणा च उरणार नाही. पण वस्तुस्थिति अशी नाही. खेळ हा मिथ्या आहे हे माहित असून

देखील आपण खेळण्याच्या आनंदाकरता म्हणून खेळत नाही का ? त्याच प्रमाणे जग ही भाया आहे असे समजून अनासक्त होऊन कर्म करीत रहावे.”

बिहारच्या यात्रेत रात्रीच्या प्रवचनात बाबा म्हणाले होते की, ‘नीतीचे अधिष्ठान शेती हे आहे.’ याविषयीच्या चर्चेत ते एका कार्यकर्त्याला म्हणाले की, ‘भूमि आणि इतर संपत्ति याच्यात मुळीं अगदीं मूलभूत स्वरूपाचा असा फरक आहे. भूमीला वास्तविक मूल्य आहे पण इतर संपत्तीला काल्पनिक मूल्य आहे त्यामुळे त्या संपत्तीला आपण बेकाम बनवू शकतो. समजा, उद्या असं झालं की खेड्यातील लोकानी ठरवून टाकले की आम्ही आपल्या श्रमाने उत्पन्न केलेली लक्ष्मी पैशाकरता म्हणून शहराच्या बाजारात नेऊन विकणार नाही. आज ते दुधातुपासारख्या वस्तु निर्माण तर करतात पण आपल्या पोरवाळाना खाऊ न घालता शहरात नेऊन विकतात. कारण त्यांना कपडे, तेल यासारख्या आवश्यक वस्तु विकत घ्याव्या लागतात. पण जर ग्रामोद्योग उभे करून खेड्यातील लोक आपल्या सर्व प्राथमिक गरजा खेड्यातच पूर्ण करू लागले तर मग त्यांच्यावर दूधतूप विकण्याची पाळी येणार नाही मग तुमच्या बड्या बड्या पगारवाल्यांना व श्रीमंताना दूधतूप विकत व्यायला खेड्यात जावं लागेल पण श्रमिक त्यांना म्हणतील की, ‘आमचे दूधतूप विकण्याकरता नसून आमच्या मुलावाळाना खाण्याकरता आहे तुम्ही आमच्यासमोर पैशाचा ढीग ओतलात तरी आम्ही तुम्हाला दूधतूप देणार नाही. आम्ही सर्वांनीं खाऊन जें काय अर्धा पावशेर उरलं तेवढे तुम्हाला देऊ शकू. पण तें हि पैसा घेऊन नव्हे. तुम्ही जर आमच्याबरोबर दोन चार तास शेतात काम कराल, गाईची सेवा कराल, तरच तुम्हाला दूधतूप मिळेल.’ जर उद्या असं झाले तर तुमच्या पैशाच्या दिगाचा काय उपयोग ? तुमच्या त्या संपत्तीला बेकाम बनविण्याचेच काम आम्ही करीत आहोत. आम्ही लोकाना सागू की बंदुकीच्या भीतीने किंवा पैशाच्या प्रलोभनाने आपल्या दूध, तूप, भाज्या, फळे, धान्य इत्यादि मूल्यवान् वस्तु विकू नका. जो श्रम करील त्यालाच ह्या वस्तु मिळतील.”

कार्यकर्त्याने विचारलें कीं सर्वांना जमीन द्यावची काय गरज आहे ? काहीना जमीन द्यावी व काहीना उद्योग द्यावे.

बाबा म्हणाले, “ आज काहीं मी सर्वांना च जमीन द्यायला निवालों नाहीं आज भूदानात तर फक्त ज्याना शेती करता येते, करण्याची इच्छा आहे पण हातीं जमीन नाहीं कीं दुसरा कोणता धदा हि नाहीं, अशाना च जमीन दिली जाईल. पण माझ्या कल्पनेतील आदर्श समाजात मात्र प्रत्येक व्यक्तीचा शेतीशी संबंध राहिल मी स्वतः उत्तम विणार्ई जाणतो व मीं आठ आठ तास सतत विणार्ईचें काम केलें आहे पण मला जर कोणी म्हणेल कीं तू दिवसभर विणार्ई च कर तर मी त्याला मुळीं च तयार होणार नाहीं. कारण चार तास एका जागीं बसून विणार्ईचें काम केल्या-नंतर चार तास शेतात मोकळ्या हवेंत काम करावें असें मला वाटतें. मीं हें मान्य करतो कीं आजच्या समाजरचनेत बरी च कृत्रिमता आलेली आहे. त्यामुळें सर्वांना शेतात काम करण्याची इच्छा होणार नाहीं. परंतु आमच्या आदर्श समाजरचनेत मात्र प्रत्येक माणूस रोज चार तास शेतात काम करील व चार तास इतर उद्योग करील. मीं तर अनेकदा म्हटलें आहे कीं पतप्रधानानीं रोज दोन चार तास शेतात काम करायला हवें. त्यायोगें त्यांना स्फूर्ति, विचाराचा ताजेपणा व उत्तम आरोग्य इत्यादींचा लाभ होईल.

“ हिंदुस्थानात आज जेवढी जमीन आहे ती येथील सर्व लोकाना पुरेशी आहे कीं नाहीं असा मी कधीं विचार च करित नाहीं. कारण माझे असें मत आहे कीं इथें राहणाऱ्या सर्व माणसाचा या भूमीवर अधिकार आहे. एवढे च नव्हे तर पृथ्वीवरील भूमीवर सर्व मानवाचा समान अधिकार आहे. आज काहीं राष्ट्रात वाटेल तितकी जमीन पडली असून देखील ते इतराना तिथें देऊं देत नाहींत. ते म्हणतात कीं आम्ही या भूमीचे मालक आहोंत. पण भूदानयज्ञ भारतात सफल झाला कीं त्याचीं तत्त्वे आंतरराष्ट्रीय क्षेत्रात लागू करण्याचें काम आपोआप सुरू होईल. भूदानाचें मूलतत्त्व हें कीं भूमीचा मालक ईश्वर, सारे मानव भूमिपुत्र, सर्वांना समान अधिकार. तेव्हा मग आशियातल्या चीन-जपानसारख्या दाट लोकसंख्येच्या प्रदेशातल्या लोकाना आस्ट्रेलिया-कॅनडात जाऊन राहता येईल, सारी पृथ्वी देवाची बनेल नी प्रत्येक माणूस विश्व-नागरिक या नात्यानें जगांत कुठें हि मुक्तपणे सचार करू शकेल. शेतात काम केल्या-शिवाय माणसाचा सर्वांगीण विकास होऊ शकत नाहीं असें माझे स्पष्ट मत

आहे. माणसाला भूमीपासून दूर ठेवणें म्हणजे वाळाला आईपासून दूर ठेवण्यासारखें आहे. मी तर बोधगयेच्या सर्वोदयसभेलात असे हि म्हटलें होतें की भूमीची सेवा करू इच्छिणाऱ्याला भूमीपासून वचित राखण्यानें तुम्ही जेवढा महान् अपराध करता तेवढा अपराध एखाद्याला मंदिरात प्रवेश करण्यापासून अडवण्याने देखील करित नाहीं. कारण मंदिर तर दासळू देखील शकतें पण शेती हें भक्तीचें मूलभूत साधन आहे.”

कायदा, राजकारण इत्यादिविषयांच्या प्रश्नाच्या उत्तरात ते म्हणाले, “आम्ही राजकारणापासून अगदीं अलिप्त राहू इच्छितों असा काहीं लोकांचा गैरसमज झालेला आहे. पण आम्ही काहीं ‘रामकृष्ण मिशन’ प्रमाणें नुसते च सेवा करणारे लोक नाहीं. आमची एक स्वतंत्र राजकीय आकांक्षा आहे. राजनीतीचें स्वरूप च बदलून टाकून लोकनीतीची स्थापना करणें हें आमचे उद्दिष्ट आहे स्वराज्य मिळाल्यानंतर लोकांत जाऊन जनशक्ति निर्माण करण्याच्या कार्यात च शक्तीचें अधिष्ठान असतें. हातीं सत्ता न घेता सत्तेवर अकुश ठेवणें ही च आमची मनीषा आहे.”

डाबूगोंवला कार्यकर्त्यांची सभा झाली. एकानें म्हटलें की, ‘येथील कार्यकर्ते अशिक्षित आहेत. तेव्हा त्यांना शिविरें वगैरेच्या द्वारे थोडेंफार शिक्षण द्यायला हवें. हे ऐकताच एका म्हाताऱ्यानें म्हटलें, “अरे, आम्हीं स्वराज्याच्या चळवळींत कामें केलीं तेव्हा काय गांधीजीनीं आम्हाला शिक्षण देऊन लढायला पाठवले होते ? तेव्हा जसें काम केले तसें च आता हि करू.” त्यांना पुस्तकी विद्या अवगत नव्हती पण जीवनाची विद्या अवगत होती. हंसत हंसत त्याग करायचा, सर्वोपर प्रेम करायचें आणि आपल्या दत्त्वाकरता सर्वस्वसमर्पण करायचे हें सारें त्यांना माहित होतें !

एका शिकलेल्या कार्यकर्त्यानें म्हटलें की, ‘बडे लोक चागली जमीन देत नाहीत.’ त्यावर विनोदा म्हणाले, “श्रीमत लोक वाईट असतात असें जर तुम्हाला वाटत असेल तर त्याचा अर्थ असा की तुमचा अहिंसेवर विश्वास च नाही, हिंसेवर विश्वास आहे. भूदानयज्ञ ही तर हृदयपरिवर्तनाची चळवळ आहे. आजवर अनेक श्रीमतानीं या चळवळींत अत.करणपूर्वक

काम केलें आहे. आपण त्यांना सत्य विचार प्रेमाने समजावून सांगू तर त्यांना तो समजल्यावाचून राहणार नाही.”

मला बिहार-यात्रेतल्या एका घटनेची आठवण झाली. तिथें पक्षभेद अगदी कळसाला पोहोचले आहेत. एकदा एका पक्षाचे कार्यकर्ते विनोवाना म्हणाले की, “ त्या दुसऱ्या पक्षाचे लोक इतके बदमाश आहेत की त्यांचें हृदयपरिवर्तन कदापि हि होणें शक्य नाही. तेव्हा तुम्ही त्यांना चार हात दूर च ठेवा.” हें ऐकून विनोवा एकदम उद्गारले, “ हें पहा, तर मग तुम्ही आधीं हातीं पिस्तुल घ्या व त्या माणसाना गोळी घाला बरें ! तुम्हाला वाटतें ना की त्यांचें हृदयपरिवर्तन होणें अशक्य आहे ? तेव्हा मग तुमच्यासमोर हातीं पिस्तुल घेण्यावाचून दुसरा मार्ग च उरत नाही. पण माझी मात्र हृदयपरिवर्तनाच्या प्रक्रियेवर पूर्ण श्रद्धा आहे. तेव्हा मला आपला अहिंसेचा प्रयोग तर करू द्या !”

प्रार्थनासभेच्या वेळीं आकाशाच्या अभिषेकपात्राखालीं उभे राहून शेकडों ग्रामीणांनीं विनोवासोबत प्रार्थना केली. कोरापूट जिल्ह्यात ग्रामदानाच्या गांवांच्या सतत वाढत्या संख्येचा उल्लेख करून विनोवांनीं कोरापूटच्या लोकांची पाठ थोपटीत म्हटलें, ‘ बोलो कोरापुटवालोंकी जय !’ कार्यकर्त्यांना स्फूर्तिदायक संदेश देत विनोवा म्हणाले, “ तुम्ही खेड्याखेड्यात जाऊन जागतिक शांततेचा विचार सागा. त्या च बरोबर हें देखील सागा कीं चोरीप्रमाणें च संग्रह देखील पाप च आहे. ज्याप्रमाणें समाजात चोऱ्या होत राहतील तोंवर शांतता स्थापित होऊ शकणार नाही त्या च प्रमाणे जोंवर संग्रह करणें चालेल तोंवर शांतता स्थापित होऊं शकणार नाही. बोला, माझ्या या शान्तिसेनेत दाखल व्हायला कोण कोण तयार आहे ते ?” कितीतरी लोक मोठ्या उत्साहाने शान्तिसेनेत दाखल झाले.

नंतर विनोवांनीं त्यांना हसत हसत म्हटलें कीं, “ पण हें बघा, तुम्हाला आधीं स्वतःची जमीन द्यावी लागेल. तर च दुसऱ्यांना जमीन मागताना तुमच्या वाणीत शक्ति येईल.” लोकांनीं लागली च उत्तर दिले, “ आम्हीं तर यापूर्वीं च आपापली जमीन देऊन टाकली आहे. स्वतः दिल्याशिवाय दुसऱ्यांना कसे मागणार आम्ही ?” हें उत्तर ऐकून विनोवा खूप खुष

झाले व विनोबा दुसऱ्या दिवशीच्या प्रार्थनासभेत ह्याचा उल्लेख करीत म्हणाले, “ कोणती हि गोष्ट इतराना करायला सांगण्यापूर्वी आधी स्वतः त्यानुसार आचरण करावे लागते हे ज्या लोकाना कळते त्यांना काय मागासलेले म्हणायचे ? शहरातल्या विद्वान् लोकाना मात्र एवढी साधी गोष्ट देखील कळत नाही. म्हणून तर मी नेहमी म्हणतो की कांति विद्वचेने होत नसून भक्तीने, हृदयाने, होते.”

डाबूगावला दोन दिवस मुक्काम होता तरी पण दुसऱ्या दिवशी पहाटे नित्याच्या वेळेस बाबा फिरायला निघाले. येथून जवळ च असलेल्या मध्य-प्रदेशाच्या सीमेजवळच्या उमरकोट या गावाकडे जाणाऱ्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूंच्या गर्द झाडीची शोभा पाहत आम्ही पुढे पुढे चाललो होतो. मागून एक जीप आली व पुढे निघून गेली. महादेवीताईनी बाबांना सांगितले, “ रमादेवी होत्या त्या जीपमध्ये ” बाबा एकदम म्हणाले— “ अद्भुत च बाई आहे ही ! हिच्यासारखे काम करणारी स्त्री हिंदुस्थानात विरळा च असेल. कुठे हि वर्षण होवो, स्नेह बनून ते मिटवणे हे तिचे नित्याचे काम.” उमरकोटला काही तरी प्रश्न निर्माण झाला होता तो मिटवायला त्या धावून गेल्या होत्या. उत्कलचे सारे कार्यकर्ते रमादेवीच्या स्नेहसूत्रामुळे एकत्रित राहिलेले आहेत. त्या सकाळी आम्हाला नाश्ता खाऊ घालतील, दुपारी जीपने दोन चार गावात हिंडून भूदान आणतील, कार्यकर्त्यांची विचारपूस करून येतील, सध्याकाळी जवळच्या एखाद्या गावात जाऊन लोकाना ग्रामदानाचे तत्त्वज्ञान समजावून सांगून ग्रामदान मिळवतील. रात्री पुन्हा जीपने वाघोबाचे दर्शन घेत लाबचा प्रवास करून शहरात जाऊन अधिकारी, व्यापारी वगैरेना भेटून दहा पाच कामे उरकतील, वाटेत आमच्या पुढच्या पडावावरचा व्यवस्था टीक झाली की नाही ते पाहतील नी पहाटे पुन्हा बाबांच्या वरोवर पायी चालू लागतील. कधी कधी पाचपन्नास मैलाचा कच्च्या रस्त्यावरचा जीपचा प्रवास आटोपून पडावावर आल्या की ‘ जेवण नीट झाले ना ? ’ म्हणून विचारतील नी दुसऱ्या च क्षणी बसल्या जागी त्याचे डोळे मिटतील. पण जेमतेम दहा पंधरा मिनिटे होत नाहीत ते च कार्यकर्ते कुठले तरी काम घेऊन त्यांना उठवायला येतील ! एकदा

ग्रामोद्योगाच्या व्रतावर आमची चर्चा चालू होती. कुणी तरी म्हणालें, “व्रतात ग्रामोद्योगाचें व्रत पाळावें, बाहेर जमलें नाहीं तरी हरकत नाहीं.” त्यावर बोकडें व नुमा दोघी हि हसत म्हणाल्या, “तर मग आमच्याकरता मुळीं तें व्रत नाहीं च. कारण आमचे स्वतःचे असें घर च नाहीं.”—त्याचें एक घर राहिलें नव्हतें, सारीं च घरें त्याचीं झालीं होती. त्याचे कुटुंब दोन चार मुळावाळापुरतें सीमित राहिलें नव्हतें तर सहवासात येणाऱ्याचा आणि न येणाऱ्याचा हि त्याच्या कुटुंबात प्रवेश झाला होता. कुटुंबभावनेला व्यापक वनविण्याच्या बाबत्या तत्त्वज्ञानाचें इथें नुसतें श्रवण च नव्हे तर दर्शन हि वडतें आहे.

पडतां एकाकी पावलें

जपाखाल

११ जुलै १९५५

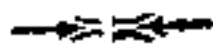
त्याच्या हाकेला कोणी च ओ दिली नाहीं तरी हि तो सत्याच्या मार्गावर एकटा च पुढें पुढें चालत गेला धर्मवेडाच्या भुतानें झपाटलेले त्याचे लोक त्याची प्रेमाची, शांतीची वाणी ऐकायला तयार नव्हते तरी हि तो आपल्या हृदयाचे अहिंसेचे बोल बोलत च राहिला. सारे त्याला सोडून निघून गेले तरी हि तो निर्भयतेनें काट्याच्या वाटेवर रक्तत्रवाळ पायांनीं चालत च राहिला. हिंसेच्या अध्याच्या रात्री, अशांतीच्या झंझावातात, सर्वांचे हृदयस्थ विवेकदीप विझून गेले होते तरी हि तो आपल्या हृदयाला पेटवून एकटा च पुढे चालत गेला. त्याचीं पावलें मानवाच्या हृदयक्षेत्रात उमटू लागलीं, त्याची वाणी मानवाच्या बुद्धीला जागवू लागली. त्याची हाक ऐकू येऊ लागली. त्याचें पेटलेलें हृदय असंख्य हृदयप्रदीप उजाळू लागलें. त्या प्रदीपाच्या प्रशान्त प्रकाशात काय काय दिसले ?

वाजीभाई आणि हुसेनभाई रामराज्याच्या स्थापनेचा सदेश देत कोरापूटच्या खेड्याखेड्यात सतत भ्रमण करीत आहेत. जपाखाल हें त्याचे

गाव. प्रार्थनासभेत त्याच्या भगिनींनी कुराणाचा पाठ म्हटला. मग रामधुन सुरु झाली. हिंदु-मुसलमान बांधवाचे सूर एकमेकात मिसळले व त्यातून शक्तीचे संगीत ऐकू येऊ लागले. बाबा म्हणतात, “ ईश्वर एकच आहे, त्याचीं नावे भिन्न भिन्न आहेत. ज्याला जें नाव प्रिय वाटते त्याचा तो जप करतो.” तल्लीन होऊन रामधुन गाणारे मुसलमान वधु-भगिनी हृदये जुळवल्याचीच नव्हे तर एकरूप झाल्याची साक्ष देत होते. ती कृत्रिम एकता नव्हती तर अभेदाचे, अद्वैताचे दर्शन होते तें. धर्मभेद नावाची काहीं वस्तु असते याचाच मुळीं तिथें विसर पडला होता. हुसेनभाईची आई माझ्याजवळ म्हणाली, “ विनोबाजी अल्ला का पैगाम सुना रहे हैं ! खुदाने जमीन पैदा की है इसलिये इसके सब बच्चों का उस पर समान हक है ! ” त्याच्या घरातील सर्व स्त्रिया बाबांना भेटायला आल्या आणि घर खादीमय करण्याचा आदेश घेऊन गेल्या.

मुलें तर नव्या जगाचे दूतच. गावचीं सर्व मुलें ‘ आम गाँरे भूमि-मालिक रहिने नाही, भूमिकान्ति सफल हो 'च्या घोषणा करीत असलेली पाहून बाबा म्हणाले, “ ज्या गावच्या मुलाना भूदानाचा संदेश माहीत आहे तें गाव पुढें गेल्यावाचून कसे राहील ? ” सभेत दोन छोट्या मुलाना व्यासपीठावर आपल्याजवळ बसवून ते म्हणाले, “ तुम्ही सारे या मुलासारखे व्हा. मुलाना कुठल्याच प्रकारचे भेदभाव माहीत नसतात. येशू ख्रिस्तानें म्हटलें आहे कीं ज्यांचें बालकवत् हृदय असेल त्यांचा देवच्या दरवारात प्रवेश होईल.”

बाबा नेहमीं म्हणतात कीं, “ भूदानयज्ञाच्या रूपानें आपल्या हातीं एक अशी किल्ली आली आहे की त्या किल्लीने सगळीं कुळुपें उघडता येतील.” जातिभेद, धर्मभेद, वर्गभेद, सृष्ट्यासृष्ट्यभेद इत्यादि सारीं कुळुपें कुशलतेनें उघडण्याची अहिंसेची किल्ली आज हातीं तर आली आहे. पण किल्ली हाती येऊन देखील तिचा नीट उपयोग करण्याची बुद्धि असायला हवी ना !

तपस्येंतील प्रचंड शक्ति

मखिआ, तारागाव, मिरगानगुडा

१२, १३, १४ जुलै १९५५

मखिआच्या प्रवचनात समाजाला एकरस कसे करावचें यावर विवेचन होते. “ आज समाजाचे तीन तुकडे झाले आहेत—वरचा वर्ग, मध्यमवर्ग नी खालचा वर्ग. वरच्या वर्गात इतराविषयींच्या तिरस्काराची भावना असते, मध्यमवर्गात स्पर्धेची भावना असते व खालच्या वर्गात वरच्याविषयी द्वेषाची भावना असते. भूदानयज्ञद्वारे या तिघाना एकत्र आणून त्यांच्या परस्पर-सहकार्याने समाज मजबूत करावचा आहे. आज हि समाजातल्या सर्व थरात एक प्रकारची आंतरिक श्रद्धा वास करते आहे आणि म्हणून च भूदानाचें तत्त्वज्ञान लोकाना पटतें. ज्या खेड्याचें ग्रामदान होते तिथें तिरस्कार-स्पर्धा-द्वेषरहित नव्या समारचनेचा पाया घातला जातो ”

तारागावच्या प्रवचनात विनोबा म्हणाले, “ भूदानयज्ञामुळें भूमीचा प्रश्न सुटेल ही अगदी च गौण बाब आहे. भूदानयज्ञाचें तत्र त्याहून अधिक महत्त्वाचें आहे. हिंदुस्थानच्या जनतेची शांतीच्या साधनावरील श्रद्धा दृढ व्हावी, हें आमचें उद्दिष्ट आहे. चूपचाप स्वस्थ बसणें जें चाललें आहे, तें चालू देणें म्हणजे काही शांति नव्हे. हिंसेत काहीं सामर्थ्य नाही हिंसेन प्रश्न सुटू शकत नाहीत हें तर आता सिद्ध होऊन चुकलें आहे. पण शांतीमध्ये प्रश्न सोडविण्याचें सामर्थ्य आहे हें आता आपल्याला सिद्ध करावयाचें आहे. म्हणून च मी नेहमी म्हणतो कीं भूदानापेक्षा हि भूदानाचें तत्र अधिक श्रेष्ठ आहे ”

विनोबाच्या सुखातून शांतीचा उद्घोष बाहेर पडला पण त्याचे अधिष्ठान शांतीच्या शक्तीची उपासना हें आहे. इथे शांति-सैनिक विचार आणि प्रेमाची अख्खे घेऊन खेड्यापाड्यात जाऊन व मुडकी उडविण्याऐवजीं हृदयात परिवर्तन घडवून आणतात. गावकऱ्यांना स्वामित्वविसर्जनाचा, सारी जमीन देवाची करण्याचा, विचार समजावून सांगितला कीं त्याची आपापसात चर्चा सुरू होई. म्हातारी माणसें म्हणत, “ अगदी बरोबर. आपले जुने सत हें च तर सांगत असत. ” तरुणाना वाढायचें कीं या नवविचाराच्या आधारावर

नवा समाज घडवून आणू. कुणी शंका काढायचे तर कुणी त्याला उत्तर द्यायचे. बराच वेळ चर्चा होऊन अखेरीस ग्रामदान देण्याचा निर्णय व्हायचा. ही काही अरबी भाषेतील सुरस व चमत्कारिक गोष्ट नाही तर कोरापुटच्या दोनशे खेड्यात प्रत्यक्ष घडलेली, डोळ्यांनी पाहिलेली, अशी सत्यकथा आहे. या कथेचा शेवट या वाक्याने होतो 'म्हणून खरी क्रांति ही शांतिमय च असते. शांति ही सर्वोत्तम साधन व सर्वश्रेष्ठ साध्य आहे.'

मिरगानगुडाला गावच्या हरिजन लोकांनी विनोबाना आपली दु खद कहाणी सांगितली. त्या दिवशीच्या प्रवचनात त्याचा उल्लेख करीत विनोबा म्हणाले, "भूदानयज्ञाची सुरुवात च मुळीं हरिजनानीं केलेल्या जमिनीच्या मागणीने झाली. भूदानयज्ञाचे काम जोरात चालेल तर हरिजन-परिजन हा भेद आपोआप नाहीसा होईल. एका परमेश्वराचे नाव घेतले की त्यात साऱ्या देवाची नावे येऊन जातात किंवा एक समुद्रस्नान केले की साऱ्या नद्यांच्या स्नानाचे पुण्य मिळते. तसे च जिथे ग्रामदान होईल तिथे सारे भेदभाव विरून जातील."

कोरापुटमध्ये क्रांति होण्याची चिन्हे दिसू लागलेली पाहून विनोबानी आपली कोरापुट-यात्रा आणखी दोन तीन महिने लांबवली त्या च बरोबर गोपबाबूंनी उत्कलच्या इतर जिल्ह्यात काम करणाऱ्या सुमारे शंभरदीडशे प्रमुख कार्यकर्त्यांना कोरापुटमध्ये बोलावून घेतले. कोरापुटसारख्या जंगली व अतिपावसाच्या भागात ऐन पावसाळ्यात काम करणे शक्य च नाही असे आजवर सर्वजण मानीत पण आता या पावसाळ्यात वेगाने वाहणाऱ्या डोंगरातल्या नद्या, नाले पार करीत उच डोंगर ओलाडीत दाट जंगलातून मार्ग काढीत सारे कार्यकर्ते सारखे हिंडून काम करताहेत. पूर्ण काळजी घेऊन हि मलेरियाने आजारी पडल्यास कोरापुट शहरातील सरकारी दवाखान्यात जायचे व जरा बरे वाटता च पुन्हा कामाला लागायचे हा त्याचा नित्यक्रम बनला होता. दवाखान्यातले डॉक्टर हि भूदानकार्यकर्त्यांची फार च आस्थेने सेवा करीत. ते म्हणत की, "आम्ही दुसरे काय करू शकतो ? तेव्हा निदान क्रांति-सैनिकाची सेवा करून च या क्रांतिकार्यात आपली फूल ना फुलाची पाकळी अर्पण करतो !" विनोबा आपल्या सैनिकाना नेहमी एक वेदवचन सांगतात. त्यात म्हटले आहे की, "भक्ताला

वसत, ग्रीष्म, वर्षा, शरिद, हेमंत, शिशिर सारे ऋतु अनुकूल च असतात ” वसताच्या नवपल्लवातून त्याला देवावलून आलेला नव्या जगाच्या निर्मितीचा संदेश मिळतो, ग्रीष्माच्या दाहक ज्वालात त्याला अग्निपरीक्षा वेणारा दयाळु देव दिसतो; आकाशातून कोसळणाऱ्या वर्षाच्या शतसहस्र जलधारात त्याला हजार हातापायाच्या विश्वरूप देवाचें दर्शन घडते, शरदातील पौर्णिमेचा पूर्ण चंद्र त्याला देवहाऱ्यातील स्निग्ध, सौम्य, शांत फुलवातीसारखा भासतो, हेमताच्या गोठविणाऱ्या थंडीतून त्याला मनातील साऱ्या विकारवासना गोठवून टाकून मन शांत करण्याची प्रेरणा मिळते, शिशिराच्या झडत्या पानातून व स्थिर वृक्षातून देहाच्या नश्वरतेची नी आत्म्याच्या अमरतेची शिकवण मिळते.

अशा भक्तांच्या तपस्येंतून अखिल जगतातील मानवाच्या हृदयात असुराचें निर्मूलन आणि रामाच्या राज्याची स्थापना करू शकणारी एक प्रचंड शक्ति निर्माण होऊ शकते. त्याचा निर्देश करीत विनोबा प्रवचनात म्हणाले, “ कार्यकर्त्यांच्या तपस्येमुळे इथे एक भावना निर्माण होत असलेली मला दिसत आहे. भूदानाची चळवळ वेगानें चालली तर त्यायोगें साऱ्या जगात शांतता प्रस्थापित करण्याच्या कार्याला मदत होईल. या कोरापुट जिल्ह्यात अहिंसेचे परमाणु-स्फोटक तयार होतील असा मला पूर्ण विश्वास आहे. ते तयार करण्याकरता युरेनियम व प्लूटोनियमसारख्या धातूची गरज नाही, तर प्रेम आणि भक्तीची गरज आहे.”

मार्गे पुरीच्या सर्वोदयसमेलनात विनोबा म्हणाले होते कीं, “ एका सामान्य भौतिक परमाणूत जर इतकी प्रचंड शक्ति लपलेली असते तर चैतन्यपरमाणूत, ज्ञान-परमाणूत, केवढी शक्ति असेल ! ”

माणसाला बहुधा याचा विसर पडतो कीं जी शांति माझ्या हृदयात, जीवनात, नाही तिचा प्रसार मी जगभर कसा करणार ? विनोबा ग्रामीणाना सांगतात कीं, ‘ तुम्हीं आपल्या गावात प्रेम व परस्परसहकार्याचे वातावरण स्थापित करा कीं ग्रामशांति होईल. तो च विश्वशांतीचा पाया आहे. तुम्हीं ग्रामदान देऊन स्वामित्वविसर्जन करा कीं तुमच्या गावात कांति होईल. त्यातून च जागतिक क्रान्तीला चालना मिळेल.

‘ हेई पारिव ’

नरसिंहगुडा

१५ जुलै १९५५

आकाशात मेघनृत्य चालू होतें भाताच्या रसरसलेल्या शेताचें वर्षा-स्नान नुकतेंच आटोपलें होतें. पण या नयनानन्दसृष्टीकडे बघायला फुरसत कुणाला होती ? प्रत्येकाचें लक्ष पायाकडे होतें फूटभर चिखलाच्या वाटेवर प्रत्येक पाऊल साभाळून टाकावें लागत होतें. जणू जीवनयात्रेत कशी पावलें टाकायची त्याचा धडाच मिळत होता.

वेदात वर्णन केल्याप्रमाणें सूर्य जीवनाचा एक तुकडा वेऊन जात होता. पश्चिमक्षितिजाच्या टोकावरून जगाकडे अखेरचा दृष्टिक्षेप टाकून तो दृष्टिआड झाला खरा पण आतल्या आकाशात उगवला. त्याच्या प्रकाशात आजच्या दिवसाच्या कृतीचें परीक्षण सुरू झालें. विनोबाची वृत्तिच एकान्तप्रिय अन् अरण्याचा सहवास. मग काय ! तासन्तास ध्यानमग्न असतात ते. ‘ बाबा, या तेंतुळीखुटी ठाण्याचे कार्यकर्ते बसले आहेत समोर.’ या बुलुभाईच्या शब्दांनी जागें होऊन विनोबानी वर बघितलें. गुडव्यापर्यंत धोतर, अगावर लहानसें उपरणें नी हाती काठी घेतलेले चाळीस पन्नास खेडवळ समोर बसलेले दिसले बुलुभाई पुढें बोलूं लागले, “ या ठाण्यात १९४२ च्या चळवळीत अडतीस हुतात्म्यांनी स्वातंत्र्याकरता आपलें जीवन अर्पण केले.” “ अस्स ? जिथें इतक्या पवित्र स्मृति दडल्या आहेत तिथें तर साऱ्याच गावात ग्रामदान व्हायला पाहिजे.” विनोबा चटकन् उद्गारले. विनोबाच्या या अपेक्षेंतील गर्भित प्रश्नाचें उत्तर शब्दात द्यायचें म्हटलें तर गौरवशाली इतिहासाचे स्मरण करीत नव्या क्रान्तीत जीवन समर्पण करण्याचा सकल्प जाहीर करून देवापार्शी शक्तीकरता प्रार्थना करायला हवी होती. पण कोपण्यात बसलेल्या एका म्हाताऱ्यानें दोन इवल्याशा शब्दात त्याचें उत्तर देऊन टाकलें— ‘ हेई पारिव ’ (जरूर होईल). तरत्या सधि-प्रकाशात त्याचे खोल गेलेले डोळे आत्मविश्वासाने चकाकत होते.

महात्म्याच्या मुखातून भारतीय हृदयाचा निर्भार प्रकटला ‘चले जाडो’—

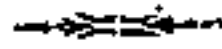
आम्ही स्वतंत्र आहोंत ‘ करेंगे या मरेंगे. ’ दूरवरच्या जंगलात राहणाऱ्या या अडाणी खेडवळाच्या कानात पश्चिम किनाऱ्यावरचा वारा येऊन कुजवुजला. लगेच एक भली मोठी अहिंसक सेना टाण्याच्या गावाकडे निघाली. प्रत्येकाजवळच्या मातीच्या हडींत आठ-दहा दिवसाची शिदोरी होती तर हृदयाच्या हडींत फार फार लवण्या प्रवासाची शिदोरी होती. त्यांना हे माहीत होतें कीं देह नश्वर आहे, आत्मा अमर आहे. स्वातंत्र्याकरता देहाचें बलिदान करणें हाच देहाचा सर्वोत्तम उपयोग आहे. जंगलाची वाट चालत चालत त्याची सारखी वाढणारी सेना दहाव्या दिवशीं इष्ट स्थानी पोहोचली. वाटेंत नदी लागली पलीकडील तीरावर पापडाहडी हें टाण्याचे मुख्य गाव गाव होतें. तिकडे पोलिसांची सेना मारायला सज्ज होती तर इकडील सेना मारायला सज्ज होती. गोळीबार सुरू झाला. स्वातंत्र्यसैनिकांच्या मृत शरीराना पोटाशीं धरून अमर आत्म्याचा सकल्प दशदिशात घुमवीत नदी वेगानें पुढे धावू लागली. ‘ भारत स्वतंत्र आहे ! आत्म्याचा सत्यसकल्प, सत्यकामना, पूर्ण झाल्यावाचून राहत नाही. ’

एकाग्रचित्तानें सारी कहाणी ऐकल्यावर विनोबा गभीर होऊन म्हणाले, “ अहिंसात्मक प्रतिकारात अडतीस लोक मारले जावेत ही काहीं लहान-सहान घटना नव्हे. भूदानयज्ञाच्या इतिहासात हें लिहिलें जाईल कीं साऱ्या पुण्याचा लाभ या कान्तीला मिळाला. या सचित्त पुण्याईनें भूदानयज्ञाकरता मजबूत पाया घातला आहे. भारतात ठिकठिकाणीं असें पुण्य अस्तित्वात आहे. पण त्याचा फायदा घेण्याची अक्कल हवी ना !

“ १९४२ च्या चळवळींत इथल्या सामान्य लोकांनीं महान् पराक्रम केला. तसाच तुम्ही आता हि करा कृष्णानें गीतेत सांगितलें च आहे ना ‘ घेऊनि आसरा माझा भोळे स्त्री वैश्य शूद्र हि. ’ यानाच जागवा. याच्या द्वारे च कार्य होणार आहे. रामाचें काम देखील वानरांनीं च केलें. ना ? ” हें ऐकताच सारे लोक आनदानें उद्गारले, “ हॉ हॉ ! माँकडमाने करुथिले (होय होय ! माकडांनीं च केलें होतें.) आम्ही देखील तसें च करू. ”

लोक निघून गेल्यानंतर बाबा प्रकट चिंतनाच्या स्वरूपात बोलू लागले, “ मी साऱ्या हिंदुस्थानभर हिंडलों पण या कोरापुट जिल्ह्याचा माझ्या

मनावर जो परिणाम झाला आहे तसा परिणाम दुसऱ्या कुठल्या च प्रदेशाचा झाला नाही. याचें कारण काय असेल तें मला माहीत नाही. पण इथें भूमि-क्रान्ति होण्याचीं चिन्हे मला दिसू लागली आहेत. इथले लोक अशिक्षित असतील पण ते असंस्कृत नाहीत. उलट त्यांच्याजवळ उत्तम संस्कार आहेत. ”

जनता म्हणजे कामधेनु

मिरगानगुडा, आँवली, आँचला, फकुगाव
१६, १७, १८, १९ जुलै १९५५

निरगानगुडाला एका बेसिक ट्रेनिंग स्कूलमध्ये आमचा निवास होता. विनोबांनी आजच्या प्रवचनात शिक्षणाबद्दल एक नवी दृष्टि दिली. “ जिथें ज्ञान व कर्म यामधील भेद नाहीसा होतो, विचारमंथन आणि प्रयोग हे दोन्ही एकरूप होऊन जातात, ती खरी नई तालीम (बेसिक एज्युकेशन, नवें शिक्षण). जुन्या शिक्षणपद्धतीत दिलें जाणारें ज्ञान पोकळ असतें तर आमच्या नव्या शिक्षणपद्धतीतलें ज्ञान भरीव असतें. त्याचे ज्ञान तर्कजन्य तर आमचें अनुभवजन्य. त्या ज्ञानात संशय असेल तर आमच्या ज्ञानात निश्चय. ”

आँवली गावात जायचा रस्ता पावसामुळें फार च खराब झाला होता. शेवटच्या दीड दोन फर्लागात गावच्या लोकांनी झाडांच्या फांद्या, लाकडें, पुआल वगैरे टाकून भला मोठा सेतू बनवला होता. गावच्या जमिनीचा सहावा हिस्सा दान मिळाला होता व त्याचें वाटप होऊन भूमिहीनाचे सत्कार देखील थाटले गेले होते. सध्याकाळीं ते सारे लोक बाबाना भेटायला आले व त्यांना आग्रहानें आपलीं शेते पाहण्यास नेलें. पूर्वीचे मालक व पूर्वीचे मजूर यांचीं शेते जवळजवळ च होती. सान्या शेतात डौलदार पिकें उभी होती. जणू भूमिवाटपामुळें प्रसन्न झालेल्या देवाची कृपा च त्या रोपाच्या हिरव्या हास्यातून प्रकट होत होती. बाबानी त्या लोकांना विचारलें, “ तुम्हाला वाटपात जमीन मिळाली तेव्हा तुमच्याजवळ बैल होते का ? ” ते म्हणाले, “ नाही,

बैल तर नव्हते पण ज्यानीं जमीन दिली त्यानीं च आपल्या बैल-जोड्यानीं आमचीं शेते नागरून दिली व पहिल्या वर्षाच्या पेरणीकरता बी-बियाणें देखील दिलें. ” जमीन देणारे खिश्चन गृहस्थ शेजारीं च उभे होते. बाबांनीं त्याच्या पाठीवरून हात फिरवून त्यांना शावासकी दिली.

अहिंसक क्रांतीच्या यशाचें प्रत्यक्ष दर्शन होते तें ! “ का हो, तुम्ही भूमि-हीनाना जमीन द्याल पण त्यांना बैलजोडी वगैरेंची इतर मदत कुठून मिळणार ? त्या साधनाच्या अभावीं ते लोक जमीन पडित टाकतील ! आधीं च तर देशात उत्पादन कमी ! ”—शहरात गेलें कीं चहाचा कप रिकामा करून वाजूला सारीत टेवलावर हात आपटून ही च शका काढणारे घराघरात भेटतात. आज मावळतीच्या सोनेरी किरणात चमकणारीं तीं माताचीं डौलदार गर्द हिरवी शेते वघत असताना मनात विचार आला कीं या साऱ्या शंकेखोराना म्हणावें कीं जरा जमिनीला पाय लावून इथें घेऊन बघा ! विनोबा तर नेहमीं म्हणतात कीं, “ जनता ही कामधेनु आहे. जे जमीन देतील ते च बैलजोडी वगैरे इतर साधनें हि देतील. सर्वांच्या हृदयात वास करणाऱ्या अतरात्म्यावर श्रद्धा ठेवून विश्वासानें मागा म्हणजे मागाल तें मिळेल ! ”

आँचला हें एक मोठें गाव आहे सकाळीं आम्हीं गावात प्रवेश केला तेव्हा श्यामल वर्णाच्या सुडौल बाध्याच्या गृहिणींनीं हातीं आरतीचीं ताटिं घेऊन स्वागत केलें. त्याचे पाणीदार प्रसन्न डोळे काजळाच्या लकरीमुळें अधिक च खुलून दिसत होते. या गावाचें ग्रामदान नुकतें च झालें होतें. पण गावात काहीं गणतंत्र परिषदेचे (ओरिसातील राजे व जमीनदार यांचा पक्ष) लोक होते. त्या पक्षानें काहीं भागात ग्रामदानाला विरोध करण्यास सुरुवात केली आहे या गावात हि त्या पक्षाच्या लोकांनीं गावकऱ्यांना ग्रामदानापासून परावृत्त करण्याचे प्रयत्न सुरू केले एक दोघे त्यांच्या जाळ्यात सापडले व आम्ही आपलें दान मागें घेतों असे म्हणू लागले. तेव्हा त्याचे दान त्यांना परत करण्यात आलें. विनोबा म्हणाले, “ काहीं ठिकाणीं विरोध सुरू झाला आहे हें एक शुभलक्षण आहे. यामुळें आपली चागली कसेटी होईल ”

क्रांतीच्या वाटेवर कौरव-पांडव-युद्ध

रानीगुडा

२० जुलै १९५५

वाट चालताना चोहीकडे लसलसणाऱ्या पौपटी रंगाच्या नवाकुरानीं नटलेलीं भाताचीं शेतें दिसतात. कुठें हि दृष्टि फिरवा, शांति आणि प्रसन्नता पसरलेली दिसते. पहाटेच्या वेळेस शेतावर दवळिंदूच्या फुलाचा सडा पडलेला दिसतो. 'माता भूमि पुत्रोऽह पृथिव्या'चा स्निग्धगंभीर निर्घोष ऐकून धरित्रीच्या नेत्रातून ओघळलेलीं आनंदाची आसवे होती जणू तीं ! धरित्री म्हणत असेल, 'सारीं माझी बाळें ! माझ्या कुशीत जन्म घेतात व माझ्या कुशीत च झोपीं जातात. पण मधल्या काळात त्यांना ह्याचा विसर पडतो. कोणो म्हणतो माझ्या कातडीचा रंग तुझ्या रंगाहून वेगळा आहे तर कोणी म्हणतो माझ्या पूर्वजाची परपरा तुझे जग वेगळें असल्याचें सागत आहे. कोणी आपल्याभोंवतीं उंची वस्त्राचे पडदे व हिऱ्यामाणकाच्या दगडी भिंती उभारतात तर कोणी जाड्या विद्वत्तेच्या परकोटात आपल्या अभिमानात चूर राहतात. तर कोणी सत्तेच्या उच्च मिनारावरून खालच्या जगाकडे अधिक्षेप टाकतात—'तू काळा, तू हरिजन, तू गरीब, तू अशिक्षित, तू दुर्बल' म्हणून एक मानव दुसऱ्या मानवाला दूर लोटतो आणि मग भ्रातृभावाला धारख्या झालेल्या मानवाना मातृभक्तीचा देखील विसर पडतो. युगानुयुगे लोटलीं, धरित्री हें सारें उघड्या डोळ्यांनीं बघत होती. कधीं तिच्या हृदयाचा थरकाप व्हायचा ! पण तिच्या मुखाना तें उमगायचें नाहीं नी ते आपलीं धरणीकपानें पडलेली घरे पुन्हा उभारण्याच्या उद्योगाला लागायचे. पण आता 'भूमि आपली माता, आपण सारे भूमिपुत्र, भूमिपति ईश्वर' ह्या मंत्राचा अखड कर्मप्रेरक जप सुरू झाला आणि भेदाच्या भिंती ढासळू लागल्या. भूमिपुत्र या नात्यानें भाऊ भावाला भेटू लागला म्हणून च तर सर्वांचें धारण करणाऱ्या धरणीच्या नेत्रात आज आशीर्वाद-अश्रू तरळताना दिसले !

बाबा नेहमीं म्हणतात कीं, "आपलें काम हें धर्मचक्रप्रवर्तनाचें काम आहे. त्यामुळे कार्यकर्त्यांच्या चित्तशुद्धीनें व जीवनशुद्धीनें च त्या कामाला

गति प्राप्त होऊ शकेल.” नारायण देसाईच्या नुकत्याच आलेल्या पत्रात त्याने बाबांना प्रश्न विचारला होता की “अहकारनिवृत्ति कशी होईल?” बाबांनी नारायणाला लिहिले की, “अहकारनिवृत्ति तीन तऱ्हेने होते : (१) ज्या समाजाने आपल्याला विविध ज्ञान दिले त्या समाजासुळेच आपले सारं कर्तृत्व भासमान होते या जाणिवेने, (२) देह, इन्द्रिये, मन, बुद्धि इत्यादि सर्वांहुन आपण वेगळे आहोत नी कर्तृत्व हे त्यांचे आहे, आपले नव्हे, या ज्ञानाने, (३) कर्ता-करविता ईश्वर आहे, आपण फक्त त्याच्या हातातील बाहुलें आहोत, या श्रद्धेने.”

मध्यप्रदेशच्या भूदान-यज्ञ-समितीचे सयोजक श्री. दादाभाई नाईक गेल्या दोन दिवसापासून यात्रेत आहेत. बाबांना ओरिसानंतर मध्यप्रदेशात येण्याविषयी आग्रह करण्याकरता म्हणून ते आले आहेत. भूदानाच्या कामाची सामान्य चर्चा आटपल्यानंतर त्यांनी आज वाटेत समाजसेवा, चित्तशुद्धि इत्यादिविषयी प्रश्न विचारले. बाबा म्हणाले, “अहकाराचा पूर्णपणे लोप झाल्याशिवाय माणसाच्या हातून खरी समाजसेवा च होऊ शकत नाही. अहकाराचा लोप म्हणजेच मोक्ष. प्रयत्न करणे हे माणसाच्या हाती आहे. माणूस स्वतःच्या प्रयत्नांनी मुक्त होऊ शकत नाही पण प्रयत्न केल्याशिवाय हि मुक्त होऊ शकत नाही. याचा अर्थ असा की आपल्याला सतत प्रयत्न करीत राहिले पाहिजे. मग आपली आन्तरिक उत्कट इच्छा पाहून ईश्वर आपल्याला मुक्त करील. मार्गे मी एकदा वध्याला सकाळी फिरायला गेलो होतो. तेव्हा एका भल्या मोठ्या रिकाम्या टाक्याच्या तळाशी एक लहानसा किडा सारखा वर चढण्याची धडपड करताना दिसला. तो एखादा इच वर चढायचा नी पुन्हा खाली पडायचा. आता तो विचारा किडा आपल्या प्रयत्नाने एवढे टाकें चढून वर का येऊं शकणार होता ? पण तो सारखा प्रयत्न करीत होता. शेवटी मला त्याची दया आली नी मी त्याला वर काढले. ईश्वर माणसाला केव्हा नी कशी मदत करतो याचे त्या दिवशी मला दर्शन घडले. त्या किड्याने अखड धडपड केली नसती तर मला काही त्याला वर काढण्याची इच्छा झाली नसती.”

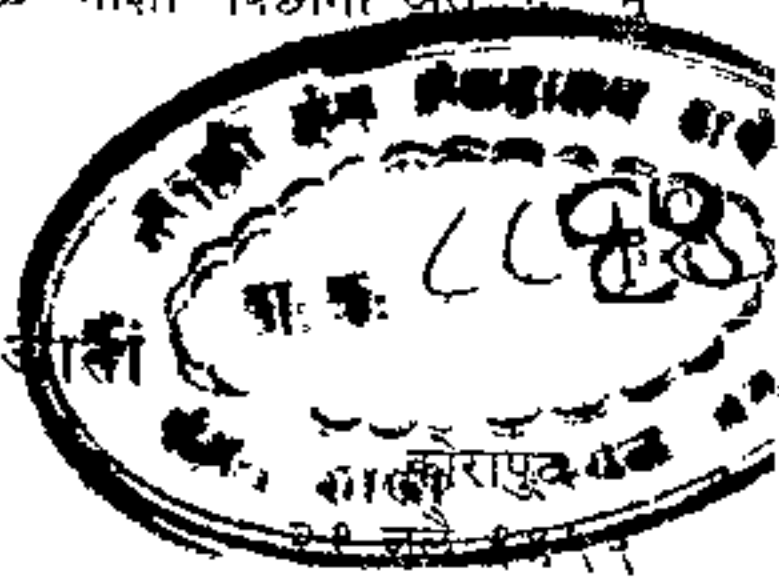
नंतर इतर विषयावर चर्चा सुरू झाली. कोणी तरा म्हणाले की 'आमच्या भागात भूदानाचे काम करणारे सारे सामान्य च लोक आहेत, बड्यापैकी कोणी च नाहीत. यावर बाबा म्हणाले, "मोठ्याविषयी आदर राखण्याचा आधार त्रैज नये, पण आजकाल उलटें च आढळते. मोठ्याविषयी आदर तर नसतो च पण त्याचा आधार मात्र हवा असतो." व्यक्ति व संस्था अविषयी बघा एकदा म्हणाले होते की, "माझा व्यक्ती-वृत्त जेवढा विश्वास आहे तेवढी संस्थावर नाही. संस्था फक्त थोडी फार मदत करतील पण एक देखील शुद्ध व्यक्ति साऱ्या जगात कान्ति घडवून आणू शकते."

रानीगुडाच्या प्रवचनात विनोदानी मानवी मनात चालणाऱ्या सनातन युद्धाचे वर्णन केले—“जगात दोन शक्ति परस्पराविरुद्ध लढत असतात. एक आहे धर्माची शक्ति नी दुसरी आहे पापाची शक्ति. धर्म हृदये जोडतो तर पाप हृदये तोडते. आजकाल पापाची शक्ति पैशाच्या रूपाने प्रकट झाली आहे. पापाचा पुत्र लोभ आणि लोभाचा पुत्र आहे भोग. धर्माचा पुत्र आहे प्रेम आणि प्रेमाचा पुत्र आहे त्याग. एकीकडे कौरव तर दुसरीकडे पांडव. आता व्यक्तिगत स्वामित्वाच्या विसर्जनाच्या प्रक्रियेला आरंभ झाल्या-पासून पांडवाचा जोर वाढला आहे. ग्रामदान देऊन पांडवसैन्यात दाखल व्हायचे की जमीन व सपत्तीची मालकी घट्ट पकडून ठेवून कौरवसैन्यात जायचे ते तुमचे तुम्ही च ठरवा.”

रानीगुडाला दाट अरण्यात डोंगराच्या पायथ्याशी, नदीच्या सान्निध्यात हिरवळीवर बांधलेल्या पानाच्या झोपड्यात आमचा निवास होता. दिवसभर पावसाची झड लागली होती. हवेत इतका गरवा आला होता की दिवसभर ऊबदार पाघरण घेऊन एखादे पुस्तक वाचीत किंवा बाहेरचे सृष्टि-सौंदर्य न्याहाळीत पडावेसे वाटले. मात्र झोपडीमागच्या नदीवर बाघोबा रोज दर्शन देतात असे ऐकल्यामुळे अधार पडल्यानंतर मी बाबाकडे जाण्याकरता झोपडीबाहेर पडलेली पाहता च मंगलामावशी म्हणाल्या, “एकटी नको जाऊस बाहेर, मी येते. निदान कदील तरी घेऊन जा.” थोड्या वेळाने मी परत आलेली पाहून शेजारच्या झोपडीतून बुलुभाईंनी विचारले,

“ काय मावशी, तुमची भाची सुखरूप परत आली का ? ”—‘ हो आली बर ! ’ असें किंचित् रागावून उत्तर देत लगेच त्या माझ्याकडे वळून म्हणाल्या, “ हें बघ, दरवाजाजवळ माझा बिछाना असं दे नु भिंतीजवळ झोप. ”

तेव्हां आणि आतां

आमचा आजचा निवास ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी खास आपल्याकरता म्हणून बांधलेल्या एका उंच टेकडीवरील ‘ सर्किट हाऊस ’मध्ये होता. बगल्याची रचना युरोपातल्या नगरातील एखाद्या सुंदर बगल्यासारखी होती. सान्या आधुनिक सुखसोयी, उंची फर्निचर, मऊ मऊ गालिचे, समोरच्या अगणातील हिरवळीच्या पार्श्वभूमीवर खुळून दिसणारे रंगीबेरंगी फुलाचे ताटवे, सारें काहीं जुन्या युगाची आठवण करून देणारें होते. आता काळ बदलत होता, जिथें गौरकाय अधिकारी च तेवढे राहत तिथें शेतकऱ्यांच्या वेशातली एक चाळीस पन्नास माणसाची एक टोळी राहण्याचा हा आजचा पहिला च प्रसंग असेल. आणि त्या टोळीचा नायक तर इतका गावढळ की सूटवूट तर बाजूला च राहू द्या पण त्याच्या अगावर गुडव्यापर्यंतच्या धोतरापलीकडे दुसरें वस्त्र देखील नव्हतें. झुळझुळ पडदे हलक्या च हातानें बाजूला सारणाऱ्या सळसळत्या रेशमी वस्त्रातल्या रमणी च जेथें दिसत तिथें आज जाडींभरडीं खादीचीं लुगडीं नेसलेल्या राकट त्रायका धुणीं आपटत होत्या. हें सारें पाहून सातासमुद्रापलीकडे गेलेले साहेब हळहळत म्हणतील ‘ कालाय तस्मै नमः । ’

धुण्याचे पिळे खाद्यावर टाकीत अगणात येऊन चहूकडे बघितलें—दूरवर पसरलेल्या नाजूक धुक्याच्या पडद्याआडच्या निळसर टेकड्यांच्या रागा, भडक पोपटी रगापासून तों दाट हिरव्या रगापर्यंतच्या निरनिराळ्या छटा

असलेल्या भातशेताचे चौकोन व त्यांना उठाव आणणारे लाल मातीचे चौकोन, आकाशात उगीच च भटकणारे पाढरे दग व त्याच्या आहून येणारे फिकें पिवळसर ऊन. सारे दृश्य इतके -चेतवेधक होते की दृष्टि त्यावर च ~~गिळत गिळत~~ ~~हिली~~ ~~घात्रा~~ देखील ते दृश्य पाहून हंसत म्हणाले, “ आपल्या भूदान-समितीच्या काँग्रेसाला करता हे स्थान चागलें आहे नाही का ? नाही लसे या बगल्याचा फारसा उपयोग होत नाही च ! ”

त्या रमणीय स्थानावरून प्रथमच त्याहून हि रमणीय झाले—“ कोरापुट-मध्ये ग्रामदानाचे जे पाऊल आपण उचलले आहे ते भूदान आरोहणातील अखेरचे आणि कातिकारी पाऊल आहे. आता येथील शहरातील लोकांनी संपत्तिदान देऊन या क्रान्तिकार्यांत सहकार करायला हवा. ज्या गावांचे ग्रामदान होईल तिथे सर्वप्रथम एक चतुर्विध योजना अमलात आणण्याचा प्रयत्न केला जाईल— (१) विहिरी, पाटबंधारे वगैरे बाधून पाण्याची व्यवस्था करणे व बैलजोड्या, उत्तम बींबियाणे यासारखी शेतीची साधने पुरवणे, (२) ग्रामोद्योग चालू करणे, (३) ग्रामोद्योगप्रधान आध्यात्मिक आणि व्यावहारिक शिक्षण देण्याची योजना करणे, आणि (४) आरोग्ययोजना करणे. काही लोक असा आक्षेप घेतात की नुसत्या भूमीच्या वाटपाने ग्रंथ कसा सुटणार ? त्यांना मी हे सांगू इच्छितो की मी एकदया रामाचे च नाव घेत नाही तर सीतारामा'चा जप करतो. सीता म्हणजे भूमीचे वाटप व राम म्हणजे ग्रामोद्योग.”

शिक्षणाविषयी वोलताना विनोबा म्हणाले, “ शिक्षण-विभाग हा सरकारी नियंत्रणापासून सर्वथा स्वतंत्र असायला पाहिजे. शिक्षणावर सरकारचा अकुश असेल तर मग जसे सरकार असेल तसे शिक्षण दिले जाईल. फॅसिस्ट सरकार असेल तर देशातल्या तमाम सर्व शाळातील सर्व मुलांच्या डोक्यात फॅसिझम टासून भरला जाईल व कम्युनिस्ट सरकार असेल तर देशातील सर्व मुलांना कम्युनिझमचे पूजक बनविण्यात येईल. म्हणजे जोंवर शिक्षणावर सरकारी नियंत्रण राहिल तोंवर खरे विचारस्वातंत्र्य अस्तित्वात च येणार नाही. हा च विचार जुन्या भारतेत माढायचा झाल्यास असे म्हणता येईल की शिक्षण कर्षीच्या, ब्राह्मणाच्या हाती असायला हवे, राजाच्या नव्हे. प्राचीन काळात

ऋषींच्या आश्रमात कोणता शिक्षणक्रम असावा याविषयी हुकूम देण्याची मोठ्यातल्या मोठ्या सम्राटाची छाती होत नसे सम्राटाचा मुलगा इतर सामान्य मुलासोबत ऋषींच्या आश्रमात शिक्षण घेई.

“ दुष्यन्तासारख्या शक्तिशाली व लोकप्रिय राजाची कहाणी आहे ही. एकदा राजा शिकार करायला निघाला. हिडता हिडता तो कण्वमुनीच्या आश्रमाजवळ पोहोचला तिथे त्याला एक हरीण दिसले. हरणाला मारण्याकरता राजाने धनुष्यावर बाण चढवला. तेवढ्यात एक लहानसा आश्रमबालक समोर येऊन निर्भयपणे राजाला म्हणाला, “ आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्य । ” (हा आश्रम-मृग आहे. तुम्ही याला मारू शकत नाही.) ही आहे आपली भारतीय संस्कृति. जिथे आश्रमाचा एक लहानसा पोर सम्राटाला अडवण्याची हिंमत करू शकतो ती च संस्कृति पुन्हा आणायची आहे आपल्याला ! ”

बाबाचे हे शब्द ऐकत असताना एक अद्भुत अनुभूति घडली. सूर्यास्ताची वेळ होती. प्राचीला उजळीत आलेला सविता प्रतीचीला उजळीत जात होता. आकाशाच्या पटलावर संध्याछटाचीं विविध चित्रे चितारलीं होती. पण अतरींच्या आकाशातील चित्र त्याहून हि अधिक रमणीय होते. अरण्यात हरिणांच्या शोधार्थ दिवसभर भटकून क्लान्त झालेल्या सम्राटाला एक गोजिरवाणे पाडस दिसते. अत्यानंदाने तो धनुष्याची दोरी ओढणार इतक्यात एक कोमल पण निश्चयी स्वर त्याच्या कानीं पडतो — ‘ न हन्तव्यो न हन्तव्य । ’ राजा चपापतो. त्याचा धनुष्यावरचा हात सैल पडतो. ‘ अनाघृतम् पुष्पम् ’ सारखा निरागस बालक त्याच्या समोर येऊन उभा राहतो. त्याच्या गुरूने त्याला नुकता च न्यग्रोधाच्या बीजाचा धडा शिकवलेला असतो ‘ तत्त्वमसि ’ हा घोष सतत त्याच्या कानावर असतो. त्यामुळे ‘ पृथिवीचा प्रभु ’ म्हणवून घेणाऱ्या सम्राटाची त्याला काय पर्वा ? ‘ राजा, धनुष्याच्या दोरीवरचा हात काढ. ’ तो सहजपणे राजाला आज्ञा करतो आणि राजा निमुटपणे ती आज्ञा पाळतो. ‘ आर्तत्राणाय हि व. शस्त्रं न हि प्रहर्तुमनागसि । ’ ‘ दुर्बलाचे रक्षण करण्या-

करता तू शस्त्र हातीं घेतलें आहेस. निष्पापाला मारण्याकरिता नव्हे. ' आश्रमबालक सम्राटाला त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देतो.

आणि आज ? कारखान्यातल्या दिवसभराच्या कष्टांनी थकलेला जीव विसाव्याकरता थरीं येतो आणि नकळत त्याच्या मुखातून काहीं तरी उद्वेगाचे उद्गार बाहेर पडतात. भितींना लावलेल्या यत्राच्या ' कानाना ' ते शब्द ऐकू जातात. काळांख पडू लागता च दारावर कोणी तरी थाप मारत असल्याचें ऐकून तो दार उघडतो नी हुकूमशहाच्या दूताच्या लात्र लाव हाताचा विळखा त्याच्या गळ्याभोंवतीं पडतो. ते त्याला कुठेंतरी दूर घेऊन जातात व मग मध्ययुगातल्या गुलामाला कल्पना हि नसेल इतकें भयकर जीवन त्याला घालवावे लागतें.

अत्यल्प काळानें विमानानें पृथ्वीप्रदक्षिणा करून येणारा, घरबसल्या टेलिव्हिजनवर अनेक मैलावरचीं दृश्ये बघणारा, यत्राला गुलाम बनवूं पाहत स्वतः च यत्राचा गुलाम झालेला, विसाव्या शतकातल्या पुढारलेल्या राष्ट्रांतील ' सुसंस्कृत ' मानव कुठें नी अरण्यात राहून, गुरुसेवा करीत, विश्वाचें कोडें उलगडणारी ब्रह्मविद्या प्राप्त करीत, सम्राटाला हुकूम सोडणारा प्राचीन युगातला तो आश्रम-बालक कुठें !

सप्तसूत्री आरोग्य-योजना

डुमरागुडा, सुनाबेडा

२२, २३, २४ जुलै १९५५

टेकडीला वळसा घालणाऱ्या नागमोडी रस्त्यावरचें एक वळण ओलाडलें तों च रस्त्याच्या कडेला लावलेल्या एका पाटीने लक्ष वेधलें. पाटीवर एका गावाचें नाव लिहून खाली लिहिलें होते 'सर्वस्वदान.' दूरवर टेकड्याच्या पायथ्याशीं झोपड्याची राग दिसत होती. विनोबा या रस्त्यानें जाणार तेव्हा आपण सर्वस्वदान दिलें हें त्यांना कळण्याकरता गावकऱ्यानीं ही युक्ति शोधून काढली होती. विनोबा कौतुकानें म्हणाले, "आपण सर्वस्वदान दिल्याची गोष्ट हे लोक अभिमानानें जगासमोर जाहीर करीत आहेत ही मोठी आनदाची गोष्ट आहे."

टेकड्याच्या रागात लपलेल्या सुनाबेडाच्या बेसिक ट्रेनिंग स्कूलच्या आवारात पाऊल ठेवता च बगीच्यातील लाल गुलावाकडे व बहरलेल्या चमेलीच्या वेळीकडे माझें लक्ष गेलें. पण वावाचें लक्ष दुसऱ्या च गोष्टीनें वेधलें. शाळेंतील एका वैद्यानें शाळेच्या आवारांतील आठ गुड्याच्या शेतात एक वनस्पतीचा बगीचा लावला होता. त्यात साठ औषधी वनस्पती नीट ओळीनें लावल्या होत्या. प्रत्येक झाडावर त्याच्या नावाची पाटी होती. या कामाची प्रशंसा करीत आजच्या प्रवचनात त्यानीं खेड्याकरता सप्तविध आरोग्य-योजना मांडली. ते म्हणाले,

"(१) आमच्या योजनेंतील पहिली गोष्ट ही कीं कुणाला रोग च होऊ नये असे प्रयत्न करणें त्याकरता सर्वांना समतोल आहार मिळायला हवा प्रत्येक मनुष्याला अन्नावरोवर निदान एक शेर दूध व भाज्या, फळें मिळायला च हवीं. (२) खेड्यातल्या लोकांना स्वच्छतेचें ज्ञान करून द्यायला हवें. (३) त्यांना व्यसनापासून मुक्त करायला हवे. आणि अशी विविध योजना अमलात आणून देखील जर रोग आले तर त्याच्या निवारणार्थ खालील चतुर्विध योजना करायला हवी—(१) प्रत्येक खेड्यात एक औषधी वनस्पतीचा बगीचा हवा. वनस्पतींच्या ताज्या रसाचा औषधा-

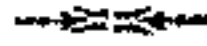
करता उपयोग करावा. त्यात सशोधन हि सतत करीत रहावे. (२) निसर्गोप-
चाराची सामान्य माहिती— म्हणजे जुन्या भाषेत पंचकर्म— सर्वांना द्यावी.
(३) पथ्यापथ्याचें ज्ञान सर्वांना करून द्यावे. (४) मलेरियासारख्या साथीच्या
रोगाकरता किनाईनसारख्या आंतरराष्ट्रीय मान्यता मिळालेल्या औषधाचा
उपयोग करावा.”

नवजीवन मंडळाच्या सभेकरता सुनावेडाला आमचा दोन दिवस मुकाम
होता ग्रामदानाच्या गावात नवनिर्माण कार्य करायचें यासबर्धी चर्चा चालू
होती. आज दादाभाईंनी नागपूरला परत जाताना मध्यप्रदेशात येण्यासबर्धी
विचारले, तर बाबा म्हणाले, “ पुढच्या कार्यक्रमासबर्धी मी काहीं विचार च
करीत नाहीं. आजकाल माझ्या डोक्यात कोरापुट खेरीज दुसरा विचार च
येत नाहीं ”

सरकारतर्फे आदिवासीकरता चालणाऱ्या ‘ आश्रम स्कूल ’ ला दुपारी
बाबांनी भेट दिली. शाळेचीं मुले नीट ओळीने उभीं होती. बाबा प्रत्येकाला
नाव विचारीत व नावावर काहींतरी कोटी करून सर्वांना हसवीत. राम,
कृष्ण यासारखीं काहीं तर परिचित च नावे होती पण कृपासिंधु, अतित्रधु,
डमरुधर वगैरे नावे अपरिचित वाटली. ओरिसात अशीं नावे बरीं च
प्रचारात आढळतात. पण सर्वांत आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे ओरिसात
‘ दुर्योधन ’ व ‘ दुःशासन ’ हीं नावे फार आढळतात. इथले लोक
अभिमानाने सांगतात कीं कौरव-पांडवांच्या लढाईत आमचा राजा कौरवांच्या
बाजूने लढला. आमच्या भूदान-कार्यकर्त्यांत देखील तीन चार
‘ दुर्योधन ’ आहेत !

दुसऱ्या दिवशींच्या सभेत स्त्रियांची संख्या खूप मोठी होती बाजारचा
दिवस असल्यामुळे बरे च पुरुष सभेला येऊं शकले नव्हते. आज बाबांनी
खास स्त्रियाकरता प्रवचन दिलें. “ देवाने स्त्रियावर लहान मुलांच्या पालन-
पोषणाची एक फार च मोठी जबाबदारी सोंपवली आहे. स्त्रियांनी भूदानाचे
तत्त्वज्ञान नीट समजून घ्यावे कारण त्यानें सर्व च मुलांचें उत्तम पालन
होणार आहे. आज ज्यांच्याजवळ जमीन नाही त्यांच्या मुलाबाळांची काय
स्थिति होत असेल याचा तुम्ही च विचार करा आणि मग सांगा कीं सर्वांना

जर्मन मिळायला हवी की नको तें ! माझा हा अनुभव आहे. कुठें हि स्त्रिया या प्रश्नाचें होकारार्थी च उत्तर देतात. मुलाला भूक लागली कीं तें आईपार्शी च जाऊन खायला मागतें अशा वेळीं आई त्याला खायला देऊं शकली नाहीं तर तिच्या हृदयाला होणाऱ्या यातनाहून मोटे दुःख जगात दुसरें कोणतें च नसेल. म्हणून भूदानाची चळवळ ही आयाच्या दृष्टीनें 'अमृत' आहे तेव्हा स्त्रियांनीं आपल्या घरच्या पुरुषाना हें तत्त्वज्ञान समजावून सांगून त्यांना ग्रामदान देण्याची प्रेरणा द्यावी."

शांतिमय क्रांति

दळिआब

२५ जुलै १९५५

दिवस-रात्रीच्या मीलनाचा काळ होता. दिवसाच्या प्रकाशाची दाहकता उरली नव्हती, तेजस्विता राहिली होती. रात्रीचा काळोख आला नव्हता, पण प्रशांतता आली होती. सध्यासमय म्हणजे ध्यानाची वेळ. अस्ताचलास जात असलेल्या सवित्याला बुद्धीला उत्तम प्रेरणा देण्याची प्रार्थना करण्याचा काळ ! उच्च टेकडीवरच्या निवासस्थानावरून मीं चोहींकडे दृष्टि टाकली. दगार्शी गुलमोष्टी करणाऱ्या डोंगराच्या रागामधील दऱ्यातून उत्तरणीवरच्या माताच्या शेताना वळसा घालीत जाणाऱ्या पायवाटावरून रगीवैरगी फोशाखातील माणसाच्या रागा निरनिराळ्या दिशाकडे जाताना दिसल्या. ती सारीं माणसें एका च ठिकाणाहून निघालीं होती. प्रार्थना-सभा नुकती च आटपली होती. शेजारच्या आठ गावाचे लोक सर्वस्वदानाचीं दानपत्रे घेऊन आले होते. एका गावचा नाईक समोर आला जनसमुदायाच्या रूपानें अवतरलेल्या जनार्दनाला साक्षी ठेवीत हस्त्या डोळ्यांनीं, कापऱ्या हातांनीं काही कागद विनोबाच्या हातीं देत म्हणाला—“आम्ही ग्रामदान दिलें. आता आम्ही सारे वाटून खाऊ व सुखी होऊ.” दुसरा आला व ग्रामदानाची दानपत्रे देत किंचित् धिटार्ईनें म्हणाला, “आता आम्ही सर्वजणः

मिळून सर्वांच्या कल्याणाचा विचार करू.” तिसरा एक तरुण आला व उत्साहाने बोलू लागला, “आमच्या गावात कोणी हि जमिनीचा मालक राहिला नाही, जमीन सर्वांची झाली तुमच्या आशीर्वादाने आता आम्ही खूप नव्या गोष्टी करू.” चवथा कागदाबरोबर फुलें अर्पण करीत म्हणाला, “आजवर आम्ही एकमेकाची पर्वा केली नाही म्हणून दुःखी झालो. आता आमच्या गावात दुःख राहणार च नाही.” विनोबाजी कौतुकाने त्या सर्वांच्या मुखीचे प्रामदानाचे तत्त्वज्ञान ऐकत होते. आठ गावाच्या आठ लोकानी कृतिकुसुमासहित शब्दसुमने उधळीत शांतिमय ऋतीचा जयजयकार केला. शांतीच्या नावाशी निगडित असलेल्या, जुनी समाजरचना च कायम ठेवू पाहणाऱ्या, परिवर्तनविरोधी स्मृति लोपू लागल्या होत्या. ऋतीच्या नावाला लागलेले हिंसेचे लाल डाग पुसले जात होते. सवित्याच्या वरणीय तेजाच्या ध्यानाने बुद्धीला नवी प्रेरणा मिळत होती— विषमता व शोषण नाहीसे होऊ शकते, शासन लोपू शकते, सर्वांचा उदय होऊ शकतो. शांतीच्या शक्तीची उपासना करा. शांतीतून ऋति निर्माण होईल.

अधार पडला. दिवसार्ची कामे आटोपून आम्ही सारे बाबापाशी गप्पा मारायला बसलो. मी प्रश्न विचारला—“परवा आपण म्हणाला होता की नवीन जन्म घेता च पूर्वकर्म सपते व नवीन पुरुषार्थ सुरू होतो. पण जीवनातील कित्येक सुखदुःखाचा व घटनाचा सबंध या जन्माशी असलेला दिसत नाही. त्यांना पूर्वकर्म च कारणीभूत असावेसे वाटते.”

बाबा—“सुखदुःख ही मनावर अवलंबून आहेत. सुखदुःखाचा जर माझ्यावर काही परिणाम च झाला नाही तर माझ्या दृष्टीने त्यांना अस्तित्व च नाही असे म्हणावे लागेल. घटना पूर्वकर्मानुसार घडतात त्याबद्दल वाढून घेणे वा न घेणे आपल्या हाती असते. मी नेहमी म्हणतो की मला जीवनात दुःख म्हणून माहित नाही, माझे जीवन आनंदमय आहे. पण याचा अर्थ असा नाही की माझी आई मेली नाही की मला रोग झाले नाहीत. परंतु आई गेली ती कल्याण च करून गेली व रोग झाले ते ज्ञान देऊन गेले.”

भूदानाचे प्राचीन प्रचारक

सेमिलीगुडा, मातलपुट

२६, २७ जुलै १९५५

मातलपूटची वाट दाट जंगलातली होती. वाटेत तीन नद्या पार केल्या. थाडी वाट चालून जाता नच एक चाफ्याचें झाड दिसलें झाडाखालीं तीन पायऱ्यांच्या चबुतऱ्यावर एक शिवलिंग होतें. मधून मधून वारा झाडाला हलके च हलवून जायचा नी शिवलिंगावर फुलाचा वर्षाव व्हायचा. तें पाहता च बाबा एकदम थक्कले व त्यावर दृष्टि रोखीत म्हणाले, “ किती सुरेख योजना आहे ही ! आपोआप पूजा चालली आहे. आणि या तीन पायऱ्या म्हणजे भुर् भुव. सुवः । आणि त्यावर तो परमात्मा ! ”

वाटेत उधयाच्या ‘ भुवनेश्वरा ’कडे पाहत बाबा म्हणाले, “ वा ! काय आनंद ! मला रोज भुवनेश्वर, कोणार्क, मीनाक्षी साऱ्या मंदिराचें दर्शन घडते आहे. मीं अनेक मदिरे पाहिलीं पण कोणार्कच्या सूर्यमंदिराविषयीं मला विशेष च आकर्षण वाटलें. सूर्यनारायणाच्या रथाच्या आकृतीचें तें भव्य मंदिर, समोर सात घोडे नी रथाचीं चोवीस चाकें. सूर्य म्हणजे कालात्मा, सात घोडे म्हणजे आठवड्याचे सात दिवस, चोवीस चाकें म्हणजे वर्षाचे चोवीस पधरवडे. ही सर्व कल्पना च फार महान् आणि भव्य आहे. त्या मंदिराच्या भितीवर जगात चालणारे सारे व्यवहार अंकित आहेत. सूर्य हा प्रेरणा देणारा आहे. त्याच्या प्रेरणा अनंत असतात. त्यामुळें त्याच्या मंदिरावर हास्य, शोक, युद्ध, खेळ, नृत्य, संगीत, मिथुन, मृत्यु वगैरे सर्व भिन्न भिन्न प्रेरणा चित्रित केलेल्या आहेत. बाहेर या सर्व प्रेरणा आहेत नी आत मंदिरात या सर्वांपासून अनासक्त सूर्यभगवान् अंतर्गामी विराजमान झाले आहेत. काहीं लोकाना त्या मंदिरावरील शृंगारिक मूर्ती अतिशय घृणास्पद वाटल्या. काहीं तर असें हि म्हणाले कीं त्या मूर्ती फोडून च टाकायला हव्यात. पण माझी मनावर तर त्या मूर्ती पाहून चागला च परिणाम झाला. रवीन्द्रनाथ ठाकुरानीं आपल्यात असें मानलें आहे कीं, ‘ मिथुनदर्शनम् मंगलम् ’ मिथुनाचें दर्शन हें मंगलदर्शन आहे, वाईट दर्शन नव्हे, असें म्हणून त्या मूर्तीचा बचाव केला. पण मी त्या मूर्तीकडे

अशा दृष्टिकोणातून पाहतो, की ह्या साऱ्या जीवनाच्या भिन्न भिन्न प्रेरणा आहेत त्या सर्वांची प्रेरक शक्ति सूर्यनारायण आहे तो च नारायण अना-सक्त रूपाने आपल्या हृदयात विराजमान आहे. ”

भाताच्या हिरव्यागार शेताचे सौंदर्य डोळ्यात साठवीत, झऱ्याचा गोड गुजारव ऐकत यात्रा चालली होती. दूरवरच्या डोंगराच्या कुशीतल्या लहानशा झोपड्या दिसू लागल्या. थोड्या च वेळात पाश्चात्य संगीताचे स्वर कानी पडले. गावचे खिश्चन लोक विनोबाचे स्वागत करण्याकरता प्रभु येशूचे भजन गात होते. दहावीस पावले पुढे गेल्यावर हातीं आरती, कलश नी हार घेऊन हिंदु लोक स्वागताला उभे असलेले दिसले. गावाचे नाव 'मरीची माळ' आहे असे कुणीतरी सांगता च विनोबा म्हणाले, " नाव तर मोठे छान आहे ! भगवान् मरीचीप्रमाणे तुमचे हि यश सर्वत्र पसरो. " मग त्यानीं खिश्चनाना विचारले, " प्रभु येशूने कोणता सदेश दिला ते माहित आहे ना ? " चटकन् उत्तर मिळाले— " सर्वांवर प्रेम करा च तुमच्याजवळ जे काही असेल ते वाटून खा ही प्रभु येशूची शिकवण आहे " हे ऐकता च विनोबाजी म्हणाले, " फार छान ! भगवान् कृष्णाने हि गीतेत हे च सांगितले आहे च महमद पैगबराने देखील कुराणात हा च प्रेम-सदेश दिला आहे. " मग विनोबानीं गावच्या मुखियाला विचारले, " काय, हे गाव ग्रामदानात मिळणार ना ? " मुखिया विचार करू लागलेला पाहून इतर लोक त्याला म्हणाले, " अहो, म्हणा की हो ! सागा विनोबाजींना की आम्ही सारे वाटून खाऊं. " सर्वांच्या आग्रहाखातर मुखियाने होकार दिला. अन् मग लोकानी आनदाने गर्जना केली— " आम गाँरे भूमि-मालिक, रहिबे नाही, रहिबे नाही. " " ग्रामदान, सफल हेऊ ! "— कालपर्यंत त्या गावातल्या हिंदु व खिश्चनाचीं दोन भिन्न जगे होती पण ग्रामदानाच्या मंत्राचा जप होता च सारीं भेदाची भूते भिऊन दूर पळतात.

आणि हे सारे फक्त दहा मिनिटात घडले ! विनोबानीं आजच्या प्रवचनात म्हटले, " हे काही दहा मिनिटाचे काम नाही. गेल्या दोन तीन महिन्यापासून भूदानाचे कार्यकर्ते या भागात सारखे हिंडून प्रचार करीत आहेत. पण हे

काम त्यांच्या प्रचारामुळे हि झाले नाही. आमच्या कामाचा प्रचार तर भगवान् कृष्ण, प्रभु येशू, महमद पैगबर यांनी च करून ठेवला आहे.”

गावकन्यांना उद्योग आणि सहकार्यांचे महत्त्व समजावून सांगताना विनोबांनी आपला प्रिय पाच बोटाचा दृष्टान्त देत म्हटले, “ ही बधा आपल्या हाताची पाच बोटे सारीं काहीं अगदी सारख्या लांबीचीं नाहींत. पण एक बोट एक इंच लांब नी दुसरें एक फूट असें हि नाहीं. तीं बोटें अगदीं च समान नाहींत पण जवळ जवळ समान आहेत. असा समाज बनवायचा आहे आपल्याला. पाच बोटें जवळ जवळ समान आहेत आणि प्रेमाने व सहकार्यांनीं काम करतात म्हणून तीं पाच च असून हि हजारों कामें करतात. समाजात हि असें च प्रेम नी सहकार्य असायला हवें. शास्त्रात म्हंटलें आहे कीं ‘ कराग्रे वसते लक्ष्मी.’ बोट्याच्या टोकावर लक्ष्मी वास करते. याचा अर्थ असा कीं उद्योग व सहकार्यांतून लक्ष्मी निर्माण होते. म्हणा सारे माझ्या-बरोबर ‘ कराग्रे.. ’ नईं तालीमचा वर्ग सुरू झाला. शिष्यांनीं आधीं च ग्रामदानाची दक्षिणा देऊन टाकली होती त्यामुळे त्यांना ऋषिमुखानें ज्ञान श्रवण करण्याचा अधिकार मिळाला होता. संस्कृत शास्त्रवचन उच्चारण्याचा आनंद सर्वांच्या मुखावर झळकत होता. विनोबांच्या समोर च एक म्हातारा बसला होता. तो मोठ्या उत्साहानें तें संस्कृतवचन म्हणण्याचा प्रयत्न करीत होता. पण शेवटचा ‘ लक्ष्मी ’ शब्द च तेवढा म्हणू शक्याचा. विनोबा हसत म्हणाले, “ म्हातान्याच्या लक्ष्मी च तेवढी लक्षात राहिली ! ”

भूदानाची पांच पावले

भीतरगुडा, काकरीगुमा, डुमरीपदर, लक्ष्मीपूर
२८, २९, ३०, ३१ जुलै १९५५

पहाटे तीनला आकाशात लुकलुकणाऱ्या असख्य तारकाकडे पहात डोळे उघडावे, प्रार्थना, सूतकताई, अध्ययन करून दुसऱ्या मुक्कामी जाण्याकरता वाट चालायला लागावी, तेव्हा प्राचीच्या प्रागणात गुलाबाच्या पाकळ्यांचा सडा पडलेला दिसायचा. रोज उषेच्या आगमनाचा दिव्य सोहळा पाहत असताना चित्त चित्रकाराकडे वळते. उषेच्या स्वागताकरता मंत्रपुष्पाजलि उधळणाऱ्या वैदिक ऋषींच्या आनदाचे रहस्य उषेच्या दर्शनाने कळते. 'परमेश्वराचा दिव्य सदेश घेऊन येणारी ती दूतिका, अमृतत्वाची ती पताका दिनारभी मानवाला अमृताभिमुख करते. आज दिनान्ती शेजारच्या उच्च टेकडीवर जाऊन उषेच्या भगिनीच्या-सध्यादेवीच्या-आरक्त तेजाचे दर्शन घेतले. दिनारभी उषादेवीने गुलाबकळीच्या लेखणीने लिहायला घेतलेले आनंद-गीत दिनान्ती सध्यादेवी पूर्ण करित होती. जीवित आनंदमय आहे हे सांगायला उपनिषदाची गरज नाही. आकाशाच्या पटलावर 'चेतनाचा चेतन' असा तो चित्रकार रोज जी चित्रे चितारतो त्याच्या द्वारे ते च ज्ञान मिळत असते.

नद्याशीं नाते जोडीत, झऱ्याच्या रणझुणीला ताल देत, धानाच्या हिरव्या रोपाशीं गुजगोष्टी करित यात्रा चाललेली असते. चिखलाने पाय भरले की पाचपन्नास पावले चालून जात नाही तो च परमेश्वराच्या घरून धावत आलेला झरा पाय धुण्यास समोर यायचा. झऱ्याच्या निर्मल शीतल पाण्याचा स्पर्श म्हणजे जणू परमेश्वराचा स्पर्श ! बाबा म्हणतात-“ झरा म्हणजे वैराग्य आणि भक्ति व नदी म्हणजे वैभव आणि भक्ति. सेवा करण्याकरता नदी या नगराहून त्या नगराकडे जाते. पण झरे सन्यासी आहेत. आपली सेवा कुणी घेत आहे की नाही याची त्यांना पर्वा नाही.” पाऊस पडू लागला की बाबा म्हणतात, “आकाशातून असख्य जलबिंदूच्या रूपाने परमेश्वर आपल्याला अनंत हस्तानी आलिगन देत आहे.”

आजकाल जोडा दिवस उपनिषदाच्या सहवासात उजाडतो व, गीता-प्रवचनाच्या सहवासात मावळतो. गीता-प्रवचनाचा ओडिया अनुवादात काही सुधार करण्याकरता मी व बुलुभाई रोज सध्याकाळीं ओडिया, हिंदी व मराठी आवृत्त्या घेऊन वसतो.

डुमरीपदरच्या प्रवचनात भूदानयज्ञाच्या पांच भूमिकांचे विवेचन करीत विनोबा म्हणाले, “ भूदानयज्ञाचा आरंभ तेलगणात एका विशिष्ट परिस्थितीत झाला. तिथे मालक व मजूर यांच्यामधील द्वेष मिटवण्याचा प्रयत्न केला गेला. ती भूदानयज्ञाची प्रथम भूमिका. नंतर दुसऱ्या भूमिकेत हे सिद्ध झाले की जे काम तेलगणात एका विशिष्ट परिस्थितीत होऊ शकले ते देशात सर्वत्र होऊ शकते. भाड्या वधा ते दिल्ली या यात्रेत वाढत्या भूमिदानाने ही गोष्ट सिद्ध करून दाखवली अन् त्यामुळे या कार्याने साऱ्या देशाचे लक्ष वेधले. तिसऱ्या भूमिकेत कार्यकर्त्यांत निष्ठा व विश्वास निर्माण व्हावा म्हणून उत्तर प्रदेशात पाच लाख एकर व साऱ्या देशात पंचवीस लाख एकर भूदान मिळण्याचे असे दोन लहानसे सकल्प केले व ते ठरविलेल्या मुदतीत पूर्ण हि झाले. नंतर चौथ्या भूमिकेत बिहारमध्ये तेथील जमिनीचा सहावा हिस्सा मिळवून घेतातील सर्व भूमिहीनाना जमीन देण्याचा एक व्यापक प्रयोग सुरू केला. अजूनपर्यंत ते काम पूर्ण झाले नसले तरी हि मार्ग मिळाला आहे. बिहारमध्ये तेवीस लाख एकर जमीन मिळाली याचे मला विशेष महत्त्व वाटत नाही पण तिथे तीन लाख लोकांनी दान दिले याचे मला विशेष महत्त्व वाटते. त्यामुळे जनतेत असा विश्वास निर्माण झाला की या मार्गाने भूमीची समस्या सोडविणे शक्य आहे. भूदान-आरोहणाच्या पाचव्या भूमिकेचा इथे— ओरिसात— आरंभ झाला आहे. इथे ग्रामदान आणि गावचे एक कुडंब वनविण्याचे जे कार्य चालले आहे त्यात क्रान्तीचे स्पष्ट दर्शन घडत आहे. या पांच भूमिकाना अशान्तिशमन, ध्यानाकर्षण, निष्ठा-निर्माण, व्यापक भूमिदान आणि भूमिकान्ति अशी नावे देता येतील. आज जिथे जनता सर्वस्वदान करायला तयार आहे तिथे कार्यकर्त्यांमध्ये अधिक त्याग, भक्ति व ज्ञान असायला हवे. हे धर्मचक्रप्रवर्तनाचे कार्य आहे ह्या जाणिवेने तुम्ही काम करायला हवे.”

सध्याकाळीं झोपडीसमोरील विशाल मैदानातील हिरवळींभर सध्यासमयींचें सृष्टीचें गंभीर सौंदर्य पाहत बाबाबरोबर हिंडण्याचा योग जुळून आला. बरा च वेळ शांत राहिल्यानंतर बाबाचे प्रकट चिंतन सुरू झालें.—
 “ विहारसारख्या एका मोठ्या प्रांतात लाखों लोक लाखों एकर जमीन देऊं शकतात व त्यायोगें भूमिहीनाचा प्रश्न सुटू शकतो हें आता सिद्ध होऊन चुकलें आहे. तसें च भूमीच्या स्वामित्वाच्या कल्पनेचें विसर्जन होऊं शकतें. जमिनीची मालकी च अजिबात नाहीशी होऊन सारी जमीन देवाची व्णू शकते, खेड्यातले सारे लोक खेड्याचे कुटुंब बनवू शकतात, हें ओरिसात सिद्ध होत आहे. या क्रोरापुट जिल्ह्यात भूमिक्रान्तीचें, म्हणजे भूदानयज्ञाच्या अंतिम भूमिकेचे, दर्शन घडत आहे आता भूदानयज्ञ सफल झाला असें म्हणायला हरकत नाही. अहिंसेच्या मार्गानें जमिनीचा विकट प्रश्न सोडविला जाऊ शकतो ह्याचें जगाला दर्शन घडलें. मीं मार्ग दाखवून दिला. आतां या मार्गानें जायचें कीं नाही तें जग ठरवील. पण माझें कार्य आता संपलें आहे. एक माणूस याहून जास्त काय करू शकणार ? आता यापुढ ओरिसानंतर मी नुसता ज्ञानप्रचार करीत मुक्त-विहार करीत हिंडणार ”

थोड्या वेळानंतर अनुकूल वेळ पाहून मीं हळू च विचारलें, “ पुष्कळदा असें वाटतें कीं आपल्याला इथें जेवढे मिळतें त्या मानानें आपल्या हातून देणें होत नाही कीं हातून सेवा घडत नाही. ”

बाबा—दिलें पाहिजे नी सेवा केली पाहिजे हा तरी अहकार कशाळा ? परमेश्वराला जें करवून द्यायचे आहे तें तो करवून घेईल. आपण योजना करणें ही सुद्धा एक प्रकारची नास्तिकता आहे. सारें त्याच्यावर सोंपवावें.

प्रश्न—आपल्या शक्तीचा अधिक उपयोग कुठें होईल हें माणसानें कसें ओळखावें ?

बाबा—आपल्या शक्तीचा उपयोग कुठें होणार नी कुठें नाही ते परमेश्वर च जाणतो. तेव्हा हा विचार आपण करू च नये. वाटणी च करावची झाली तर अशी करता येईल कीं निरहकार होणें, शून्य होणे, हें आपलें काम, नी शक्ति भरणें हें त्याचें काम. आपण शून्य, पोकळ व्णू

तर च तो त्यात शक्ति भरणार. आपल्यात अहकार ठासून भरला असेल तर कुठून भरणार ? अत्यंत तकलादू समजल्या जाणाऱ्या अवजारात हि तो शक्ति भरतो व त्याच्या द्वारे मोठमोठी कामे करवून घेतो.

प्रश्न—आपला विकास होत आहे की नाही हे कसे ओळखावे ?

बाबा—आपल्या चित्तवृत्ति किती शमल्या, मन किती शांत झालें, यावरून माणसानें आपला विकास मोजावा. शांत स्वरूप हे आत्म्याचे मूळ स्वरूप आहे. तेव्हा अधिकाधिक शांति लाभत जाण्यात च खरी प्रगति आहे.

हिरव्या गर्द झाडीने वेष्टिलेल्या पर्वताच्या रागातून जाणारा वळणा-वळणाच्या घाटाचा रस्ता. कुणाचें लक्ष बाल अरुणाच्या आरक्त आभेच्या घाट्या दगावर पडलेल्या प्रतिबिंबाकडे होतें तर कुणाचें पलीकडच्या टेकडीवर मेघाच्या प्रतीक्षेंत हृदयाच्या तारा छेडून आर्त हाक मारणाऱ्या मोराच्या थव्याकडे होतें. कुणाला दाट झाडींत एखादा 'दोस्त' भेटावा असे वाटत होतें तर कुणी हिरव्या फाट्यावर बसलेल्या पोपट्याच्या थव्याकडे बघत होतें. आकाशात तर क्षणाक्षणाला नवनवीन दृश्ये दिसायचीं. बाबा म्हणाले, "दर क्षणाला बदलणारा हा सिनेमा पहायचें सोडून हे लोक कशाला वेड्यासारखे रात्री कोंदट थिएटरात सिनेमा पाहतात !" महाराष्ट्रातून आलेले तात्यासाहेब शिखरे गेले काहीं दिवस यात्रेंत होते. आज ते परत जाणार हें ऐकून बाबांनी त्यांना म्हटलें, "अठरा दिवस राहिलात ना तुम्ही ! अठरा अध्याय झाले गीतेचे !" बाबांची आई त्यांना गीताई माउलीच्या ओटींत टाकून देवाघरीं गेली. गीतेच्या या पाडसाला सर्वत्र आईचें दर्शन होत असतें. ते गीतेचे श्लोक खातात, गीतेच्या कुशींत झोपतात व गीतेच्या गगनात विहार करतात !

अहिंसक रेडिओ अॅक्टिव्हिटी

पाणीपालुर

१ ऑगस्ट १९५६

किर्रं ५५ जगल. घाट उतरून खाली जायची वाट. हें सारें वाघोबाच्या घराचें अगण. पण हिंसक वाघोबांना प्रेमाच्या गाठीभेटींचा प्रकार कुठला माहीत असणार ? एवढे दूर देशचे पाहुणे घरी आले तरी वाघोबा आपले घरातच झोपून राहिले ! एकीकडे उंच डोंगर तर दुसरीकडे खोल दऱ्या. काहीं वाट चालून गेल्यानंतर कुठून तरी गोड ताना ऐकू येऊ लागल्या. कोण गातंय तें हुडकायला आम्ही जरा थांबलों. राजदरबार सोडून या निर्जन वनात येऊन गाणारा हा एकाकी गायक असेल तरी कोण ? जरा बारकाईने लक्ष देता च आढळलें कीं तो आवाज माणसाचा नसून पाखराचा होता. दाट झाडीमुळें पाखरू काहीं दिसेना. तेवढ्यात खोल दरीतून वाहणाऱ्या झऱ्याचा निनाद ऐकू आला. त्या झऱ्याच्या काठाशीं वसून कुणीतरी पक्षी करुण गीत गात होता. त्याला आपल्या पूर्वजन्मातली एखादी स्वप्नासारखी विरलेली तरल स्मृति तर आठतत असेल ना ? कदाचित् त्यानें आपली जुईच्या कळ्यासारखी नाजूक भावना हृदयात च दडवून ठेवली, असेल अन् ती च आता या करुणोत्कट गीतात उमटली असेल !

भूदान-घोषणा ऐकूं येऊं लागल्या. धूपाचा सुगंध आला. एका लहानशा गावचे लोक स्वागताकरता उभे होते. डोंगराच्या कुशीत एका स्वच्छ रस्त्याच्या दोन्ही बाजूना सारवलेली सुंदर घरे होती. 'ग्रामदान देणार ना ?' बाबांनीं विचारलें, 'आधीं च दिलें आहे आम्हीं.' चटकन् उत्तर मिळालें. "मग आता गावात ग्रामद्योग सुरू करायचे. रामराज्य स्थापायचें आहे आपल्याला." रामनामाच्या गजरात आम्ही पुढें जाऊ लागलों. डोंगर उतरून येताना पायथ्याचीं छोटीं छोटीं गावें दिसूं लागलीं. वाटेंत कित्येक ठिकाणीं डोंगरातून धावत धावत येणारे झरे बाबांच्या पायावर तुषार-फुले उधळून स्वागत करायचे मनुष्याच्या प्राथमिक गरजांबत बाबांनीं काल रचलेल्या दोन ओळी ते जोरजोरानें गाऊन दाखवू लागले —

“ अन्न वस्त्र पात्र वर । अग्नि वायु नीर क्षीर ।
 औषध औजार । आकाश प्रकाश । ”

पागीपालुर हे गाव जगात असून हि जगापासून दूर आहे. चोहीकडे घनदाट अरण्यांनी वेष्टिलेल्या पर्वतमाला आहेत मध्यभागी हिरवळीच्या गालीच्यावर आसपासच्या पंधरावीस गावाचे लोक वसले होते. कित्येकांनी स्वामित्वविसर्जन केलेले होते व बाकीचे करण्याच्या विचारात होते. इथे शात सृष्टीच्या पार्श्वभूमीवर शातीच्या शक्तीचा आविष्कार होत आहे. हिमालयाच्या अरण्यात ऋषींना व्यक्तीच्या जीवनाच्या शातीचा मार्ग सापडला. प्रभु रामचंद्राची पावले धारण करणाऱ्या या दडकारण्यात समाजाच्या शातीचा मार्ग गवसला. हे सामूहिक उत्थानाचे विज्ञानयुग आहे. यात समूहशक्तीच्या अधिष्ठानावर हिसेचे आणि अहिसेचे हि प्रयोग चालणार. द्वंद्वयुद्धाचा काळ गेला व सर्वनाशी युद्धाचा [total war] काळ आला. व्यक्तिगत अहिसेचा काळ गेला व सामूहिक सत्याग्रहाचा काळ आला. या युगात चार दोन ऋषि नव्हेत तर कोटिकोटीची राष्ट्र अहिसेची उपासना करणार. आजच्या सभेत ग्रामदानाच्या दहा गावाचे लोक विनोबाजीकडून पुनर्वितरणार्थी प्रमाणपत्रे घेण्याकरता आले होते त्यांचे भारतीय हृदय शब्दाच्या नव्हे तर कृतीच्या भाषेत सामूहिक अहिसेच्या नव-आविष्काराचा संदेश देत होते. कालचा पचवीस एकराचा मालक आपले सर्वस्व समाजाला समर्पण करून आज चार एकराचा प्रसाद का घेत आहे ? काल ज्याच्याजवळ आकाश, प्रकाश नी हवापाण्याशिवाय दुसरें काहीं च नव्हतें, त्याला आज भूमीचें अधिष्ठान का मिळत आहे ? समाजानें त्याचा हक्क कसा मान्य केला ? विनोबा म्हणतात, ‘ धर्मविचार आणि काळाची मागणी या दोहोंचा संयोग झाल्यास धर्मचक्रप्रवर्तन होते.’

‘ परमेश्वराचा आशीर्वाद तुम्हाला सदैव मिळेल हे विनोबाचें अखेरचें वाक्य मनात घोळवीत लोक घरीं परतू लागले होते. पानाच्या झोपडीतील असख्य खिडक्यातून ते दृश्य पाहत भी गायत्रीभाईकडून आजचें भाषण टाईप करवून घेत होते, तेवढ्यात एका पाश्चात्य वेप्रातल्या गृहस्थानें झोपडीत प्रवेश केला. मनात विचार आला की हा गृहस्थ इथवर

पोहोचला तरी कसा ! तेवढ्यात मंगलामावशी ओळख करून देत म्हणाल्या, “ हे डॉ. अमिय चक्रवर्ती. गुरुदेवाचे निकटचे सहकारी. सध्या अमेरिकेतील बोस्टन विद्यापीठात तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक.” येथे घडत असलेल्या भूमिक्रान्तीने एका दूर देशातल्या यात्रेकरूला सागर, अरण्ये व पहाड ओलाडून इथे आणले होते. इथे येताना वाटेत घडलेल्या एका प्रसंगाचे डॉ. चक्रवर्ती वर्णन करू लागले—“ फार भयंकर अनुभव होता तो ! आमची जीप खाचखळगे व नाले ओलाडीत कशीवशी अंतर कापीत होती ती च एका गायीच्या हजरडा ऐकू आला. पाहतो तो समोर एका भल्या मोठ्या वाघाने गायीला तोंडात धरलेले. मोटरच्या दिव्याचा प्रकाश पडता च वाघ पळून गेला व गाय वाचली. कधी जन्मात विसरणार नाही हा अनुभव ! आणि अशा जगलात तुम्ही गेले दोन तीन महिने सतत हिंडताहात ! कमाल आहे बुवा तुमची ! ” मी हळू च बुलुभाईना म्हटले, “ एक दिवसाकरता आलेल्या पाहुण्यांना देखील वाघ दिसला पण आपल्याला मात्र अजून भेटत नाही ! ”

सूर्य अस्तास गेला होता. काळोखाच्या काळ्या सावल्या पसरू लागल्या. चोहोकडे भयाण शांतता पसरली. तिकडे वावा व वाप्पांचा हास्यविनोद चालू होता तेवढा च काय तो आवाज उरला होता. डॉ. चक्रवर्तींनी नमस्कार करीत वावांना विचारले, “ ह्या गावाचा बाह्य जगाशी सारा सवध तुटलेला आहे आणि तरी हि हे गाव साऱ्या जगाशी जोडले गेले आहे हे कसे ? ” वावा हसत उद्गारले, “ अहिसक रेडिओ अँकिटविहटीचे कार्य चालले आहे म्हणून ! ” डॉ. चक्रवर्तींनी खूश होत पुढे म्हटले, “ गाधीजी आले तेव्हा जग म्हणू लागले भारतात एक चमत्कार घडत आहे. पण आता पुन्हा दुसरा चमत्कार घडू लागला आहे. इथे पूर्णच्या पूर्ण गावे दानात मिळत आहेत. अगदी अभूतपूर्व वाटते सारे ! कोणी कधी कल्पना केली नसेल की असे घडू शकते ! भारताचा सदेश पुन्हा कानी पडू लागला आहे. या कार्याचा परिणाम भारताच्या सीमेबाहेर हि होणार आहे. आज सारे जग वाट शोधित आहे. पाश्चात्य राष्ट्रात नी विशेषत. तेथील विद्यापीठात तुमचे वरे च अनुयायी आहेत हे कदाचित् तुम्हाला माहित नसेल.”

तत्त्वज्ञान, राजकारण वगैरे विषयावर बरीच चर्चा झाली. उठता उठता

डॉ. चक्रवर्ती बाबांना म्हणाले, “मी आता अमेरिकेत परत जात आहे. तिथल्या लोकांना तुमचा काय संदेश सागू ?” बाबा म्हणाले, “तेथील लोक दर रविवारी चर्चमध्ये जाऊन शांतीचा संदेश ऐकतात च. पण त्यांनी आपल्या जीवनाचे असे काही विभाग पाडले आहेत की ते म्हणतात की येशू ख्रिस्ताची शिकवण व्यक्तीच्या जीवनाला उपयुक्त आहे पण समाज-जीवनाला नाही. त्यांना हे समजावून सागा की ज्या शिकवणीने व्यक्तीच्या जीवनाचे कल्याण होतं त्याने च समाजजीवनाचे हि कल्याण होतं. ‘वाईटाचा प्रतिकार वाईटाने करू नका’, ‘शेजान्यावर प्रेम करा’ वगैरे येशूची वचने त्यांना माहित च आहेत. तेव्हा मी एवढे च म्हणेन की त्या लोकांनी उत्तम ख्रिस्ती वनावे.”

नारायणाची उपासना

नारायणपटना

२, ३ ऑगस्ट १९५५

रात्री पाचम पदन गेला होता त्यामुळे या च रस्त्याने नुकत्या च गेलेल्या व्याघ्रराजाच्या भल्या मोठ्या पावलांच्या खुणा आल्या मातात स्पष्ट उमटलेल्या दिसत होत्या. बाबांना त्या दाखवता च ते हसत म्हणाले, “अस्सं ! आज आपण त्याच्या चरणचिह्नांचे अनुसरण करीत आहोत तर !” इथे वाघाचा फार सुळसुळाट असल्यामुळे रोज वाघाने हुणाला तरी खात्याच्या बातम्या येत असतात नी मग आमच्यापैकी कुणाचा या यादीत नंबर लागणार याविषयी आमची थड्डा सुरू होते. ‘बाबांची नुसती च हाडे असल्यामुळे वाघाची दृष्टि त्याच्याकड जायची नाही. निमला किंवा मगलामावशी ठेंगण्या व रोड असल्यामुळे हे असले छोटेसे रसगुळे खाऊन वाघाचे पोट च भरणार नाही आणि बाप्पाकडे पाहून तर त्याला आपल्या वडील भावाची च आठवण होईल. मग कुणाला खाणार ?’ तेव्हा निर्णय होतो की बाबांचे आवडते गुदगुदीत व्यासजी च वाघाला हि सर्वात

आवडतील पण कदाचित् अहिंसक मानवावर हल्ला करणें हें हिंसक वाघोबाच्या प्रतिष्ठेला शोभत नसेल !

नारायणपटना हें ठाण्याचें गाव असून हि नद्या, पर्वत व जगलामुळें जगापासून तुटलेलें आहे. त्यातून गावाला प्रदक्षिणा घालत जाणाऱ्या झंझावती व चपावती या नद्या पावसाळ्यात आपलें वैभव उधळीत वाहत असल्यामुळे वाहेरच्या जगातून इथें यायची कुणाची हिंमत च होत नाही. वावा म्हणतात कीं हा सारा परित्यक्त प्रदेश आहे, दडकारण्यांतला उरलेला भाग आहे.

नारायणपटना हें नाव बाबाना फार च आवडलें. आजच्या प्रवचनात हि त्याचा उल्लेख करीत ते म्हणाले, “ या गावात तर सारें कांहीं नारायणाला समर्पण व्हायला हवें. परमेश्वराचीं अनेक नावें आहेत नी प्रत्येक नावाचें कांहीं वैशिष्ट्य आहे. नराच्या हृदयात वास करणाऱ्या ईश्वराला नारायण म्हणतात. नारायण म्हणजे समाजदेवता. शास्त्रात म्हटलें आहे कीं ‘ कलौ खलु भविष्यन्ति नारायणपरायणा । ’ कलियुगातले लोक नारायणपरायण असतात. याचा अर्थ असा कीं कलियुगात समाजसेवा हा च भक्तीचा सर्वश्रेष्ठ प्रकार ठरेल. भुकेलेल्यांना खाऊ घालणें, दुःखिताचें दुःख मिटवणें व दलिताना वर उठवणें ही च खरी भक्ति आहे.”

वावा गणिताला परमेश्वराखालोखाल मानतात. त्याच्या प्रत्येक क्रियेंत गणित असतें. त्याचा आहार हि अगदीं तोळ्यानें मोजलेला असतो. ते १२०० कॅलरीज खातात. डॉक्टर लोक त्यांना म्हणतात कीं कमीत कमी दोन हजार कॅलरीज तरी खायला हव्यात. मग ते त्यांना उत्तर देतात, “ मी नुसतें दूध दहीं थोडे च खात असतो? माझे नित्य तर आकाशसेवन चाललेलें असतें. हवा आणि सूर्यप्रकाश याचा हि भरपूर आहार मिळत असतो. आणि रोज श्लोक खातो ते कुठें गेले ? ” आज महादेवीताई त्यांना आहार वाढविण्या-विषयीं म्हणत होत्या. तर ते म्हणाले, “ खाण्यात मात्रा आहे म्हणून ही यात्रा चालली आहे, मात्रा गेली कीं यात्रा सपली च. ”

‘ विन्यानें दगड फोडला ’

कुंभारी, बदगाव, आलमोंडा

४, ५, ६ ऑगस्ट १९५५

पहाटे वाट चालायला सुरुवात केली तेव्हा प्राचीच्या पटलावर कुणीतरी पैलतीरावरचा ऋषि ऋचा लिहीत होता. रोज नवनवीन नयनमनोहर हृदयें पाहत असताना मनात विचार यायचा ही सारीं सौंदर्यफुलें शब्दात गुफायची तरी कशी? शेतात हिरव्या रोपावर कोवळ्या सूर्यकिरणात चमकणाऱ्या दवभिंदूची देखील माळ गुफता येईल एखाद् वेळेला पण आकाश आणि धरतीच्या अगणांत सर्वत्र विखुरलेली हीं सौंदर्यफुलें वेंचायला उषेची अर्चना करणाऱ्या प्रतिभेचें हात हवेत. ‘ कानाचा कान, मनाचें मन, वाचेची वाचा, नेत्राचा नेत्र, असा जो तो कुणीतरी आहे, तो कुणाच्या तरी लेखणींत प्राण ओतेल तर शब्द स्फुरतील, वाक्यें जुळतील, भाव उमटेल, शब्दाच्या काहीशा व्यक्त व काहीशा अव्यक्त धाम्यात तीं सौंदर्यफुलें सुफलीं जातील.— जग म्हणेल महाकवि निर्माण झाला.

पावसाची झिमझिम नुकती च सपली होती. पावसात न्हालेली सृष्टि, हिरवे डोंगर, भाताचीं पोपटी शेतें ढगाआडून येणाऱ्या पिवळसर सूर्य-प्रकाशात अधिक च खुलून दिसत होती. समेत भूमिवितरणाचा समारंभ चालू होता धर्मचक्राच्या वेगवान् गतीशीं आपल्या जीवनाची सगळी जुळवणाऱ्यांना स्वर्ग-पृथ्वीला जोडणारा गगनचुंबी हिमालय अडवू शकला नव्हता कीं देशादेशांना दूर ठेवणारा सागर अडवू शकला नव्हता. ‘ नहि वेरेन वेरानि सम्मन्तीध कुदाचन । अवेरेन च सम्मन्ति एस धम्मो सनतनो ’ । ह्या सनातन धर्मतत्त्वाचा संदेश देत दूर दूर देशात गेलेल्या बुद्ध-भक्तांच्या भारतात जन्म घेतलेल्यांना कोण अडवणार ? मुसळधार पाऊस त्यांच्या हृदयातील क्रान्तीची आग विझवू शकत नाही, उच्च पर्वतावरून वेगानें धावत येणारे नद्या-नाले व वाट अडवणारे पर्वत नी अरण्यें त्यांची गति कुठित करू शकत नाहीत. शेजारच्या एका ५४ कुडुवाच्या गावात काल-पर्यंत अकरा भूमिवान व ४३ भूमिहीन कुडुवें होती पण भूमिक्रान्तीचा

सदेश घेऊन संचार करणारे सेवक तिथे गेले व त्यांनी विचार दिला, “ भूमिपति भगवान्, आपण सारे भूमिपुत्र. ’ आणि अकरा भूमिवानांनी आपली सर्व जमीन अर्पण केली. एकादश दीपांच्या प्रकाशात भेदाचा व विषमतेचा अधार लोपला. आजच्या सभेत गावच्या चौपन कुटुंबाचे प्रमुख विनोबाच्या हातून भूमीच्या सेवकत्वाची प्रमाणपत्रे घेत होते. आणि हे सर्व पापी म्हणविल्या जाणाऱ्या कलियुगात, भाडवलशाही, हुकूमशाहीच्या व साम्राज्यशाहीच्या युगात, यत्रयुगात घडत आहे. विनोबा म्हणतात, “ युग आपल्याला घडवत नाही तर आपण च युग घडवतो, कारण आपण चेतन आहोत.”

सभा संपली की मावळत्या सूर्याला निरोप देणाऱ्या प्रतीचीचें आरक्त वैभव पाहत विनोबा दीड दोन मैल हिडून येतात. अशा वेळीं कधीं कधीं चर्चा बरी च रगते. एका कार्यकर्त्याने मला निराशेच्या सुरात लिहिले होतें कीं, “ आजची परिस्थिति पाहून वाटते कीं भूदानाची चळवळ ही आता फक्त आपल्यासारख्या काहीं वेड्यांची च चळवळ राहिली आहे नी त्यात विनोबा नवर एकचे वेडे आहेत । ” हे वाचाना सांगता च ते म्हणाले, “ त्या वेड्यांनी आपला वेडेपणा साडता कामा नये म्हणजे ज्ञानाणे देखील वेडे बनून त्याच्यामार्गे येतील.” राजस्थानात पाहिलें ग्रामदात्र मिळाल्याची बातमी नुकती च मिळाली होती. त्याचा उल्लेख करीत बाबा म्हणाले, “ शून्यातून एक निर्माण करणें हो फार मोठी किमया आहे. मग त्या एकाचे शंभर नी हजार बनविणें सोपे आहे.” यावर कोणीतरी म्हटलें कीं, “ काहीं लोक अशी टीका करतात कीं भूदानाचे कार्यकर्ते खूप तपस्या करून अनुकूल वातावरण निर्माण करतील नी मग अगदीं शेवटीं काहीं वडे नेते या चळवळींत सामील होऊन सारे श्रेय मिळवतील ” बाबा—“ मला माझ्या लहानपणची एक गोष्ट आठवते. आमच्या घराजवळ दगड फोडण्याचें काम चालू असे. मी तिथे जाऊन मजुराना म्हणायचा की मी पण करतो हें काम. मग आधीं च खूप प्रहार केल्यामुळें अगदीं फुटण्याच्या बेताला आलेला दगड ते मला फोडायला देत. मी त्यावर आपल्या लहानशा हातोडीनें प्रहार करता च तो दगड फुटायचा आणि मग ते सारे कौतुकानें म्हणायचे कीं, ‘ विन्यानें दगड फोडला ’ या घटनेचा माझ्या मनावर विलक्षण परिणाम झाला आहे.

माझे असे निश्चित मत आहे कीं शेवटचा म्हणजे यशाचा प्रहार ज्याच्या हातून होतो तो माणूस सर्वांत कमी योग्यतेचा असतो. त्याच्या आधीं काम करणारे त्याच्याहून थोर असतात. बुद्ध, शंकराचार्य इत्यादि थोर व्यक्ती साऱ्या जगाला माहित आहेत. त्या थोर आहेत ह्यात शका च नाही. परंतु त्याचे हि कोणी गुरु होते, ते त्याच्याहून हि महान् होते. पण जग मात्र त्यांना ओळखत नाही. तेव्हा जे सर्वश्रेष्ठ पुरुष असतात ते कधीं जगात पुढें येत च नाहीत. पण जग ज्यांना महापुरुष म्हणतें असे लोक त्यांच्या हातात असतात.”

ह्या च चर्चेत बाबा पुढें म्हणाले, “ शांति ही मानसिक व आध्यात्मिक वस्तु आहे. आपल्या जीवनात शांति असेल तर त्याद्वारे तिचा जगभर प्रचार होईल. म्हणून आपण सतत शांतीचा जप करीत राहिले पाहिजे. भूदान, संपत्तिदान, श्रमदान, ग्रामदान हें सर्व काम म्हणजे शांतीचा जप आहे. आपण जर दोन वर्षे सतत शांतीचा जप करीत राहू तर त्याचा जगावर परिणाम झाल्यावाचून राहणार नाही.” एका कार्यकर्त्याने विचारलें कीं, “ १९५७ पर्यंत काम पूर्ण झालें नाही तर पुढें काय करायचें ? ” बाबा— “ सध्या सत्तावनचा विचार नको करूत, पचावनचा च विचार कर. ईश्वराचा भक्त पुढचा विचार करीत नाही. तो वर्तमानकालातील आपलें कर्तव्य पुरें करण्याच्या प्रयत्नात च दग असतो. जे वर्तमानात काम करीत नाहीत ते भविष्याची चिंता करीत बसतात नी त्याच्यामार्गे भूत लागलेले असते.” कुणीतरी म्हटलें कीं, “ काही लोक इतके दुर्जन असतात की ते जमीन घायला तयार च होत नाहीत ” हें ऐकतता च बाबा गभीर होऊन म्हणाले, “ आस्तिकता म्हणजे मानवहृदयावर श्रद्धा. ही श्रद्धा च भूदान-यज्ञाचें अधिष्ठान आहे.”

फिरून परतलों तेव्हा जयभाई दिलरुवा वाजवीत होते. तें ऐकून बाबांना संगीताची स्फूर्ति झाली नी मग ते एकेका रागाचे स्वर गाऊन दाखवू लागले व त्याची माहिती सांगू लागले. आपल्या आईच्या गोड गळ्यातल्या भजनाच्या आठवणी ते नेहमी सांगतात. त्या भजनाचा त्यांच्यावर फार परिणाम झाला आहे. त्याचे वडील संगीतज्ञ होते व धाकटे बंधु— बाळकोबा— हि

उत्तम सर्गीतज्ञ आहेत. दहापधरा रागांची माहिती सांगून मग वावा आपल्या संगीत शिक्षणाचा इतिहास सांगू लागले— “प. खरेशास्त्री महान् संगीतज्ञ होते. त्यांना संस्कृत येत नव्हतं. त्यांनी मला एकदा विचारलं कीं, मला संस्कृतमधील ‘संगीत रत्नाकर’ शिकवाय का ? तर मी त्यांना म्हटलं, कीं तुम्ही मला संगीत शिकवा व मी तुम्हाला संस्कृत शिकवीन. मग आमची छान जोडी जमली व ‘संगीत रत्नाकारा’चें अध्ययन सुरू झालें. त्याच्यामुळे मला संगीताचें शास्त्रीय ज्ञान मिळालें. त्यामुळे मी पोपटासारखी शास्त्रीय माहिती तेवढी सांगू शकतो पण मला गाता मात्र येत नाही !”

दरिद्रनारायण वाट पाहतो आहे

राविक्रणा, पार्वतीपुरम्, कोटीपाम (आन्ध्र)

७, ८, ९ ऑगस्ट १९५५

वाट जगलामुळे कोरापुट जिल्ह्याच्या या भागातून दुसऱ्या भागात जायचा रस्ता नव्हता. त्यामुळे आम्हाला तीन दिवस आंध्रच्या श्रीकाकुळम् जिल्ह्यातून जायचें होतें. झंझावतीच्या पैलतीरावर आंध्रचे लोक स्वागतार्थ उभे होते. आम्ही नदी कशी पार करणार याबद्दल सर्वांना फार काळजी वाटत होती. पण कालपासून वाजत थावल्यामुळे आज नदीचें पाणी बरें च उतरलें होतें.

आंध्रात प्रवेश करता च विनोबाना तेलगणाच्या यात्रेची आठवण होणें स्वाभाविक च होतें त्या वेळीं दरिद्रनारायणाच्या क्षुर्धेतून निर्माण झालेल्या, सर्वस्व भस्मसात् करू पाहणाऱ्या आगीने सारा तेलगणा पेटला होता. १८ एप्रिल १९५१ ला पोचमपल्लीच्या रामचंद्र रेड्डीच्या शंभर एकराच्या प्रथम दानात विनोबाना मानवतेचा साक्षात्कार घडला आणि भूदानयज्ञ सुरू झाला. विषमतेतून निर्माण झालेली हिंसेची आग करुणेच्या वर्षावानें विझू लागली. जगला वाटलें चमत्कार घडला. विनोबा म्हणाले, “हिंसेची आग अहिंसेच्या पाण्याने च विझते, अज्ञानाचा अध.कार ज्ञानदीपानें लोपतो.”

आध्रात पाऊल ठेवता च विनोबा म्हणाले, “स्वराज्य मिळाल्यापासून दरिद्रनारायण वाट पाहतो आहे की त्याला स्वराज्यापूर्वी दिले गेलेले वचन कधी पुरे होणार ! भूदानाचें काम प्रेमानें कराल तर दरिद्रनारायण प्रसन्न होईल व आपल्या स्वराज्याला त्याचा आशीर्वाद लाभेल. त्याच्या आशीर्वादाविना आपल्या स्वराज्यात रुचि राहणार नाही व तें स्वराज्य टिकणार हि नाही ”

प्रार्थनाप्रवचनात अहिंसाशास्त्राचे विवेचन करताना विनोबा म्हणाले, “अहिंसेचें औषध व्यायचें असेल तर त्याबरोबर एक पथ्य हि पाळावें लागेल. तें पथ्य म्हणजे वाणीत मधुरता व हृदयात प्रेम असायला हवें. भूदानाच्या कामात जबरदस्ती, धमकावणें वगैरे अजिबात येता कामा नये. जर थोडी देखील कट्ट वाणी वापरली तर या औषधानें रोग तर दूर होणार च नाही पण मरण मात्र ओढवेल. ही हेमगर्भाची मात्रा आहे तेव्हा तीबरोबर मधुर अनुपान आवश्यक आहे.”

पार्वतीपुरम् शहर जवळ येऊ लागता च तेलगु भाषेंतील भूदानाच्या घोषणा ऐकू येऊ लागल्या व लोकाची गर्दी दिसू लागली. या आसेतु हिमाचल देशात कुठे हि जा, भारतीय हृदयाचे ते च मगल दर्शन सर्वत्र घडतें. या च भारतीय हृदयावर श्रद्धा ठेवून विनोबा घोषणा करतात की, ‘भारतात स्वामित्वाचा अमगल विचार टिकणार नाही. सध्याकाळच्या प्रचंड सभेंत विनोबा दीड तासपर्यंत हृदय मोकळे करून बोलत होते. सारा समुदाय चित्रवत् तटस्थ होऊन विचार श्रवण करीत होता. आरमाचें वाक्य मोठे सूचक होतें—“ज्याप्रमाणें वर्तुळाचा आरंभ ज्या बिंदूपासून होतो त्या च बिंदूच्या ठिकाणी त्याची समाप्ति होते. त्या च प्रमाणें मी तर ही आशा वाळगून आहे की भूदानयज्ञाची परिपूर्णता आध्रात च व्हायला हवी कारण इथें च त्याचा आरंभ झाला होता.

“पाच वर्षापूर्वी ज्या दिवशीं मला पहिले दान मिळालें त्या रात्री मी त्या घटनेविषयीं विचार करू लागलों. तेव्हा माझ्या ध्यानात आलें कीं माणूस फक्त स्वतःच्या च विचारानें काम करीत नसतो, विश्वात त्याच्या-करता विचार निर्माण होत असतो. आज विश्वात एक हवा निर्माण झाली.

आहे. मी तर केवळ निमित्त मात्र आहे. हें काम उचलण्याइतकी माझ्यात शक्ति आहे का असा जेव्हा मी विचार करूं लागलों तेव्हा आतल्या आवाजानें सांगितलें कीं तू शक्तिशून्य आहेस. पण जरी मी शक्तिशून्य असलों तरी विश्वासशून्य नव्हतों. तेव्हा मी विचार केला कीं मी जर अभिमानशून्य झालों तर ज्यानें रामावतारात वानराकडून काम करवून घेतलें तो च माझ्याकडून हि काम करवून घेईल. दुसऱ्या दिवशीं दुसऱ्या मुक्कामीं जाता च मी लोकाना म्हटलें कीं, 'तुम्हाला पाच मुलें असतील तर मी सहावा आहे. मला सहावा हिस्सा द्या.' त्या लोकानीं स्वप्नात देखील कल्पना केली नसेल कीं मी अशी काहीं मागणी त्याच्यासमोर ठेवीन. पण हिरोशिमावर अॅटम बॉम्बचा जो परिणाम झाला तो च परिणाम माझ्या त्या व्यक्तव्याचा झाला मला तिथें पचवीस एकर जमीन मिळाली आणि दोन बिंदूची रेखा तयार होते त्याप्रमाणें रेखा तयार झाली नी भूदानयज्ञ सुरू झाला.

“सर्वोदय म्हणजे सारे समान. जिथे प्रत्येकजण असें च म्हणेल कीं आधीं इतर सारे सुखी होऊ देत. मग मी सुखी होईन. सर्वोदयाची मूर्ति म्हणजे घरातील माता. ती सर्वांना खाऊ घालून मग स्वतः खाते. विनोबा तुम्हाला सर्वोदय शिकवीत नसून घराघरातील माता आपल्या मुलाना सर्वोदय शिकवते. कित्येकाना असें वाटतें कीं माणसात परमार्थापेक्षा स्वार्थाची च भावना अधिक असते. पण मी त्यांना असें विचारतों कीं कुटुंबात कोणता न्याय चालतो ? मी फक्त एवढें च सागत आहे कीं कुटुंबाचा न्याय सान्या समाजाला लागू करा. मी समाजाला खऱ्या स्वार्थाची शिकवण देत आहे असा माझा दावा आहे. आज हिंदुस्थानातल्या प्रत्येक मनुष्याचा स्वार्थ व्यक्तिगत मालकीचें विसर्जन करण्यात च निहित आहे.”

कोटीपामला झंझावती व नागावल्ली या दोन नद्यांच्या संगमाजवळ एका छोट्याशा टेकडीच्या पायथ्याशी आमचा निवास होता. आज नऊ ऑगस्ट. ज्या स्वराज्याकरता असख्यानीं त्याग केला तें स्वराज्य म्हणजे काय याचें आजच्या प्रवचनात विस्तृत विवेचन होतें. विनोबा बोलूं लागले—

“या युगात 'राज्य' नसून 'प्राज्य' असतें. जेव्हा स्वराज्य खेड्याखेड्यात

पोहोचेल तेव्हा ग्रामराज्य निर्माण होईल. जेव्हा खेड्याखेड्यातील लोक बुद्धिमान् होतील आणि कोणावर हि सत्ता चालण्याची आवश्यकता च पडणार नाही तेव्हा रामराज्य निर्माण होईल. खेड्याचा सारा कारभार राज्याच्या कारभाराच्या धर्तीवर चालायला हवा. ज्याप्रमाणे सरकारचे शेती, आरोग्य, शिक्षण वगैरे भिन्न भिन्न विभाग असतात त्या च प्रमाणे खेड्यातल्या कारभारात हि हे सारे विभाग हवेत. तसे च ग्रामे ग्रामे विश्वविद्यापीठम् ' व्हायला हवे. खेडे म्हणजे काहीं तुकडा नव्हे. ते ' पूर्ण ' आहे. त्यामुळे प्रत्येक खेड्यात शिक्षणाची पूर्ण योजना असायला हवी. मग खेड्याखेड्यात राजकारणधुरधर निर्माण होतील. देशाच्या सरकारसमोर एखादा प्रश्न उभा राहिला तर पाचपन्नास खेड्याचे लोक समोर येऊन म्हणतील, हा प्रश्न आम्ही आपल्या खेड्यात कसा सोडविला आहे ते वधून या जरा ! मी खेड्याखेड्यात हिंङून लोकाना हे च समजावून सागतो की ज्याप्रमाणे आपली भूक मिटवण्याकरता स्वतःला च खावे लागते त्या च प्रमाणे आपल्या खेड्यात ग्रामराज्य स्थापायचें असल्यास आपल्याला च भूदान द्यावे लागेल. आज सत्तेचे केन्द्रीकरण झालेले आहे, त्या-ऐवजी शासनविभाजनाची प्रक्रिया सुरू व्हायला हवी. तेव्हा प्रथम केंद्रित स्वराज्य, मग विभाजित स्वराज्य म्हणजे ग्रामराज्य, आणि अखेरची अवस्था म्हणजे राज्यमुक्ति, रामराज्य किंवा अराज्य.

“ आम्हाला परावलंबन नको, स्वावलंबन हवे. याचा अर्थ हा नव्हे की आम्ही परस्परावलंबन देखील नको म्हणतो. पण आधळा व लगडा या-सारख्या अक्षमांचे परस्परावलंबन मात्र आम्हाला नको आहे, तर समर्थांचे हवे आहे प्रत्येक खेडे नी प्रत्येक शहर समर्थ व्हावे आणि मग सर्वांनी मिळून खाद्याला खादा लावून काम करावे. अपूर्णांच्या परस्परसहकार्यातून पूर्ण निर्माण करणे हे आमचे उद्दिष्ट नसून पूर्णांच्या सहकार्यातून परिपूर्ण निर्माण करणे हे उद्दिष्ट आहे.”

ट्रस्टीशिप

केरडा, बडराईसिंग, पितामहल [उत्कल]

१०, ११, १२ ऑगस्ट १९५५

केरडा हें तीनशें लोकवस्तीचें गाव पण तिथे वर्षाला वारा हजार रुपयाची दारू येते हें ऐकून विनोबाना फार वाईट वाटलें. प्रवचनात तो च विषय घेत ते म्हणाले, “ सारीं शास्त्रें आणि सत सागतात कीं, मद्यपान हे पंचमहापातकांपैकीं एक पातक आहे. दारू पिण्यानें शरीर, मन, बुद्धि आणि धर्म या सर्वांची च हानि होते. जोवर तुम्ही दारू सोडणार नाहीं तोंवर तुम्हाला जमीन मिळून हि तुमची काहीं उन्नति होणार नाहीं.”

बडराईसिंगाच्या प्रवचनात ट्रस्टीशिपच्या तत्त्वासंबंधी बोलताना विनोबा म्हणाले— “ काहीं लोक म्हणतात कीं, ‘ विनोबा उगीच च भूमिहीनाना भूमि वाटत हिंडतो आहे. मजुराना जरा चागली मजुरी दिली कीं ते सुखी होतील. त्यांना जमीन कद्याला द्यायला हवी ? ’ पण यावर माझे असें उचर आहे कीं सुखी गुलाम बघून विनोबाच्या हृदयाला समाधान लाभू शकत नाहीं. आणि म्हणून च तो सर्वांना जमीन देत आहे. हा आक्षेप घेणारे लोक गांधीजीच्या ट्रस्टीशिपच्या तत्त्वाचा हि अगदीं चुकीचा अर्थ करतात, आणि म्हणतात कीं स्वामित्वविसर्जनाचें तत्त्व ट्रस्टीशिपशीं सुसंगत नाहीं. पण ट्रस्टीशिपचा खरा अर्थ काय आहे तें आधीं नीट लक्षात घ्यायला हवें. ट्रस्टीशिपचें पहिले तत्त्व असें कीं ज्याप्रमाणें बाप आपल्या अपत्याची आपल्याहून हि अधिक काळजी घेतो त्याप्रमाणें ट्रस्टी आपल्या पाल्याची काळजी वाहतो. दुसरें तत्त्व असें कीं ज्याप्रमाणें बापाला वाटतें कीं माझ्या मुलानें शक्य तितक्या लवकर माझ्यासारखें वनावें, आपल्या पायावर उभें राहावें, त्या च प्रमाणें जो आपल्याला सपत्तीचा ट्रस्टी समजेल त्याला असें वाटेल कीं माझ्या मजुरांनीं लवकरात लवकर माझ्याइतकी योग्यता मिळवावी व स्त्रावलवी व्हावें. नामदेवानें ईश्वराला म्हटलें आहे कीं, “ तू एक च असा स्वामी आहेस कीं जो आपल्या सेवकाला स्वतःची योग्यता देतो.” जो आपल्या सेवकाला सेवकत्वातून

मुक्त करील तो च खरा स्वामी होय. जेव्हा स्वामित्व आणि सेवकत्वं दोन्ही हि नाहीशी होतील तेव्हा स्वामी व सेवक या दोघात सख्यभक्ति निर्माण होईल, ते दोघे भाऊ भाऊ बनतील. वेदात तर असे म्हटलें की, 'अज्येष्टास अकनिष्टास एते सभ्रातरौ वावृधु ।' आमच्यात कोणी लहान भाऊ नकोत की कोणी मोठे भाऊ नकोत, सारे समान होऊं देत. म्हणजे नुसते 'भाऊ भाऊ' म्हणण्यानें वेदांना समाधान वाटत नाही. ते आणखी एक पाऊल पुढें जातात. हा च सर्वोदयाचा आदर्श आहे. यात परम-प्रेमाचा उत्कर्ष आहे."

पितामहलच्या समेंत विनोदानीं भूमिवानाना आपल्या कर्तव्याची जाणीव करून देत भूदानज्ञात स्वामित्वसमर्पण करण्यास सांगितलें व भूमिहीनाना हि त्याच्या कर्तव्याची जाणीव करून देत आळस, व्यसन व दुर्गुण सोडण्यास सांगितलें. नंतर ऋतीच्या प्रक्रियेचें विवेचन करीत ते म्हणाले— "आम्हाला व्यक्तीत हि परिवर्तन घडवून आणावयाचें आहे व समाजरचनेंत हि. हृदयपरिवर्तन आणि समाजपरिवर्तन या दोन्ही गोष्टी बरोबर च होत असतात. आपल्याला भाडवशाहीविरुद्ध लढा द्यायचा आहे. पण त्या च बरोबर हें हि लक्षात घ्यायला हवें की आपलें शरीर हें सर्वांत अधिक भाडवलवादी आहे. तें भाडवलशाहीत पोसलें गेलें आहे. त्याला आराम आणि भोग हवेसे वाटतात. म्हणून पहिली लढाई तर शरीराच्या च विरुद्ध लढावी लागेल. भाडवलशाही नाहीशी करायची असेल तर आधीं आपल्याला श्रमनिष्ठ व्हावे लागेल. अहिंसेच्या सेनेची शक्ति संख्येवर नव्हे तर हृदयशुद्धीवर अवलंबून आहे. आता ती तलवारी, बटुका नी बाँबस्ची सेना कुचकामी ठरली आहे. यापुढें हातीं कुदळ, झाडू व चर्खा घेतलेली आमची शान्तिसेना च जगात पराक्रम करणार आहे."

खरें स्वातंत्र्यप्रेम प्रकट करा

कत्तापेटा, अटामुडा, सिकरपाई, कल्याणसिंगपूर
१३ ते १७ ऑगस्ट १९५५

सूर्योदयाच्या सुमारास हिरव्यागर्द झाडीतून खळखळ वाहणाऱ्या नागा-वल्लीचें दर्शन झाले. पलीकडच्या तीरावर पाच माणसें बसलेलीं दिसलीं. बाबा म्हणाले, “बाबा, पाच पाडव कसे बसले आहेत ! थोड्या वेळापूर्वी दोन पुरुष व एक स्त्री याना जाताना पाहून मला तुलसीदासाच्या एका दोह्याची आठवण झाली त्यात म्हटलें आहे कीं राम, लक्ष्मण नी मध्यें सीता जात आहेत जणू— ब्रह्म आणि जीव यामध्यें माया. आता तुम्हाला जर ही अशी दृष्टि नसेल तर तुम्हाला सगळीकडे फक्त माणसें च दिसतील. पण याप्रमाणें माणसात पाडव नी राम, सीता या सर्वांचें दर्शन व्यायला शिकाल तर तुमची यात्रा सफल होईल. सौंदर्य हें आंतरिक असतें. भावनेमुळें दर्शन घडतें.” बाबा नेहमीं असे च सहजपणें जीवनाकडे पहायाची नवी दृष्टि देत जातात.

नुकती च नारायण देसाईच्या मातेच्या मृत्यूची बातमी कळली होता. आपल्या एकुलत्या एक मुलाला पित्याच्या (कै. महादेवभाई देसाई) पावलावर पावले टाकताना पाहून त्या मोठ्या समाधानानें देवाघरीं गेल्या असतील. बाबांनीं नारायणला लिहिले कीं, “रूपापेक्षां नाम अधिक श्रेष्ठ आहे. रूप असताना तर आहे च पण रूपाच्या अभावात तर अधिक च आहे. माणसाला मातेच्या रूपानें ईश्वराच्या करुणेचा प्रथम अनुभव येतो. पण जेव्हा तें रूप अरूपात विलीन होते तव्हा मातृमक्ताला जगात सर्वां मातृस्पर्शाचा अनुभव घडूं लागतो. हें मीं आपल्या स्वतःच्या अनुभवावरून लिहिलें आहे. तुला हि असा च अनुभव येईल असा मला विश्वास वाटता.

अधार पडला. आकाशात असख्य तारका लखलखू लागल्या. बाबा वेदमंत्र गाऊ लागले. ताई म्हणाल्या, “पूर्वीं रूप पाठ यायचें मला, पण आता आठवत नाहीं.” बाबा म्हणाले, “त्यात काहीं त्रिषडत नाहीं. मला हि पूर्वीं २०-२५ हजार श्लोक पाठ यायचे. आता सगळेच काहीं आठवत नाहीं.”

शब्द, अर्थभाव, अभाव ही प्रक्रिया आहे. आधी शब्द लक्षात ठेवायचा, मग तो विसरून अर्थ लक्षात ठेवायचा; पुढे अर्थ हि विसरून भाव लक्षात ठेवायचा. नी पुढे भाव हि विसरायचा. म्हणजे अभावाची अवस्था येते. अभाव म्हणजे ती वस्तु अगदी हृदयात मिसळून गेलेली असते ”

अटामुडाला जायला वाट चालू लागली तेव्हा आकाशाच्या पटलावर कुणीतरी पैलतीरावरचा चित्रकार निळ्या रंगाच्या विविध छटांची चेतोहर चित्रे रेखाटीत होता. मधून हलके च श्वेत तेजाचा कुचला हि फिरवायचा. एका चित्राकडे पाहत वावा म्हणाले, ‘ बघा मानससरोवर दिसतय्. ’ चकाकणाऱ्या पादऱ्या ढगाच्या आवरणात झाकल्या गेलेल्या शेजारच्या टेकड्याकडे पाहत कुणीतरी म्हटलें, ‘ नी इकडे कैलास दिसतोय ! ’ वावा हसत म्हणाले, “ वा छान ! तर मग आज कैलास नी मानस दोन्हींचे हि दर्शन झालें ! ” दृष्टि मिळाली की दर्शन घडते. मग हृदय च मानससरोवर बनते नी बुद्धि कैलासात स्थिर होते.

निसर्गसौंदर्याच्या अलंकारांनी नटलेल्या एका आदिवासीच्या खेड्यात निवास होता सूर्यकिरणात चमकणाऱ्या भडक पोपटी भाताच्या शेताच्या कडेकडेने जाणाऱ्या पायवाटेने शेजारच्या नदीवर स्नानाला जाण्याकरता मी व मंगलामावशी निघालो. तेव्हा वाटेत एका शेतात आदिवासी स्त्रिया काम करीत होत्या. भुरक्या रंगाची एक च पद्धतीची साडी, सुडौल बाधा, श्यामल कातिमान वर्ण. ओणव्या होऊन एका च सुरात गाणी गात त्या रोपणी करीत होत्या. जणू साधिक नृत्य च करीत होत्या. मावशी म्हणाल्या, “ असें काम खूप आवडेल नाही का ? ”

पधरा ऑगस्टला सिकरपाईच्या प्रवचनात स्वातंत्र्याचा खरा अर्थ सांगताना विनोबा म्हणाले—“ आपली एखादी गोष्ट दुसऱ्याच्या हातात असली तर ती हाती घेण्याच्या कामांत सर्वांना मोठा उत्साह वाटतो. आपला गोवा दुसऱ्याच्या हातात आहे तर तो घेण्याच्या कामात केवढा जोर आला होता ! पण दुसऱ्याची एखादी गोष्ट आपल्या हाती असेल तर ती त्यांना परत देण्यात अधिक उत्साह वाटायला हवा. भारतातील भूमिवानानीं हे लक्षात घ्यायला हवे की आपल्याजवळ असलेली जमीन दुसऱ्याची आहे म्हणून

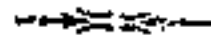
त्यांना त्यांचा न्यायोचित वाटा देऊन उरलेली जमीन च जवळ बाळगण्याचा आपल्याला अधिकार आहे. याचे च नाव स्वातंत्र्यप्रेम नी ही च मानवता. दुसऱ्याच्या हार्ती असलेली आपली वस्तु घेण्यात नव्हे तर आपल्या हार्ती असलेली दुसऱ्याची वस्तु त्यांना परत देण्यात स्वातंत्र्याचें खरे पूर्ण प्रेम प्रकट होतें. भारतातील भूमिवांनू लोक भूमिहीनाना जमीन देऊन भारताच्या हृदयात खरोखर च स्वातंत्र्यप्रेम वास करीत आहे नी भारत खऱ्या अर्थानें स्वतंत्र झाला आहे हें सिद्ध करतील अशी मी आशा करतो.”

स्वातंत्र्याच्या निर्मात्याचें स्मरण करीत विनोबांनीं एका पत्रात लिहिलें की, “जोंवर हिंदुस्थानातून सर्व तऱ्हेची विषमता, उच्चनीचता नाहीशी होत नाही तोंवर गाधी-विचाराचें समाधान होऊ शकणार नाही. आणि या देशात गाधी-विचार सफल होण्याकरता च अवतीर्ण झालेला आहे असा मला पूर्ण विश्वास आहे.”

आमच्या यात्रीदळातील तरुण उत्साही कार्यकर्ता प्रफुल्लदास यानें समाजवादी पक्षाचे काम सोडून भूमिकान्तीच्या कार्यात उडी घेतली आहे व कवि दुखायलजींच्या भाषेत त्यानें आपल्या कुटुंबातील लोकाना म्हटलें “आवो जीवनदान करे ।” त्याचे वडील बंधु डॉक्टर आहेत ते आपली प्रॅक्टिस सोडून कोरापुटच्या कान्तिक्षेत्रात सेवा करायला आले. त्याच्या आई सरकारी दवाखान्यात स्टाफ नर्स आहेत. त्या हि नोकरी सोडून इथें सेवाकार्य करायला आल्या आहेत. तसें च सरकारच्या सहकारी विभागातील एक उच्च अनुभवी अधिकारी - दुर्गाबाबू - नोकरी सोडून ग्रामदानाच्या क्षेत्रात सहकारी चळवळीचें सघटन करण्याकरता आले आहेत. कोरापुटच्या कान्तीनें आकर्षित होऊन आलेल्याना सिकरपाईच्या प्रवचनात मार्गदर्शन मिळाले. विनोबा म्हणाले, “आजवर जिथे जिथे आदिवासी किंवा मागासलेल्या लोकांची सेवा करण्याचें कार्य झालें तिथे तिथें एक असा विचित्र अनुभव आला की आपल्यासारख्या बाहेरच्या लोकांच्या सगतीत त्यांचा भौतिक स्तर तर उचावतो पण नैतिक स्तर खालावतो. याचें कारण हें आहे की आम्हा सुशिक्षित म्हणविणाऱ्याचें जीवन बहुधा फारसें उन्नत नसतें. इथें ग्रामदान देणाऱ्यांनीं हें सिद्ध केलेलें आहे की त्यांची नैतिक पातळी

‘ भारतांत गोळीबार होणें म्हणजे मानवतेला कलंक ’ १३३

उच आहे. म्हणून त्याची सेवा अमुक इच्छिणाऱ्यांनीं निरंतर आपली हृदयशुद्धि करीत रहायला पाहिजे. हें काम करताना आपली आत्मलाभाची दृष्टि हवी, म्हणजे या लोकांच्या संगतीन आपल्याला हि काहीं लाभ होणार आहे हें लक्षात ठेवायला हवें ”

‘ भारतांत गोळीबार होणें म्हणजे मानवतेला कलंक ’

रावेलकणा

१८ ऑगस्ट १९५५

आधीं च ही अरण्ययात्रा नी त्यात पावसाळा. त्यामुळें डाक, वर्तमानपत्रें वगैरे रोज मिळणें शक्य च नसतें. आज मिळालेल्या वर्तमानपत्रात पधरा तारखेला गोव्यात भारतीय सत्याग्रहींवर झालेल्या व पाटण्यात विद्यार्थ्यांवर झालेल्या गोळीबाराची बातमी एकत्र च मिळाली. आजच्या प्रवचनात या बातम्याचा उल्लेख करीत विनोबानीं एक मूलभूत विचार माडला. ते म्हणाले,

“ इग्रजानीं भारत सोडून काही गमावलें नाहीं तर उलट कमावलें च. पोर्तुगीजाना हि हें च करावें लागेल. पण माणसाचा मोह व ममता एकदम सुटत नाहींत मात्र या काळात निःशस्त्र लोकांनीं निर्दय हत्या करणाऱ्याची (पोर्तुगीजाची) इच्छा कधीं हि सफल होणें शक्य नाहीं. गोवा हा भारताचा च एक भाग आहे यात तिळमात्र हि शका नाहीं. तेव्हा गोव्यात घडलेल्या घटनेमुळें भारतवासीयाना धक्का बसणें स्वाभाविक च आहे. पण मी याकडे एका वेगळ्या च, मानवहृदयाच्या दृष्टिकोणांतून बघतां.

“ बिहारमध्ये विद्यार्थ्यांवर झालेल्या गोळीबाराची बातमी हि मला आज च मिळाली. जिथें अशा घटना घडतात तिथें सारी मानवता विदीर्ण होते. मानवानें मानवावर गोळ्या मारण्याचा आपला जो अधिकार मानला आहे तो अत्यंत अमानवीय आहे. मानवाची मानवता कायम राहणें हा त्याचा प्रथम अधिकार आहे. हिंदुस्थानात गोळीबार होणे ही गोष्ट म्हणजे

आमच्या स्वराज्याला च नव्हे तर साऱ्या मानवतेला कलक आहे असें मला वाटतें. मानवाच्या मनात इतरावर सत्ता चालवण्याची इच्छा असते. कधीं कधीं त्याला तो आपलें कर्तव्य हि समजतो व त्या च मुळें त्याला वाटतें की मानवाची हत्या करण्याचा आपल्याला अधिकार आहे. पण त्याला हें कळायला हवे कीं मानवाचा प्रथम, परम आणि अंतिम अधिकार प्रेम आणि सेवा करणें हा आहे. आम्ही आपले प्रश्न सोडविण्याच्या कामात इतरांची हत्या करण्याचा आपल्याला अधिकार आहे असें कधीं हि मानणार नाहीं असा निर्णय भारतानें घेण्याची वेळ आज आली आहे. पण जोंवर आम्ही आजची विषम समाजरचना बदलून टाकीत नाहीं तोंवर भारत असा निर्णय घेण्याची हिंमत करू शकणार नाहीं ”

राष्ट्रपतींचें आगमन

तेरुवेली, पुष्टिकणा

१९ ते २१ ऑगस्ट १९५५

प्राचीला उजाळीत उषा आली, भाशेची आरक्तता घेऊन आली, अज्ञानाच्या अंधाराला लोपवीत आली. लसलसणारीं पोपटी भाताचीं शेते दवबिंदूंच्या डोळ्यांनीं स्वागतस्मित करीत होतीं. पाढ्या टगाच्या झाली पाघरून पृथिवीच्या मानदंडाच रूप घारत केलेले गिरिराज ध्यानगंभीर भासत होते. पाखरें गीताच्या पखावर बसून उषेची अर्चना करण्याकरता अतरिक्षांत उड्डाण करीत होतीं. बाहेरच्या आकाशाचें प्रतिबिंब हृदयाकाशात उमटलें. अतरींचा अतरतर जागला, कतिविचार पटला, जीवनात प्रकटला, समाज परिवर्तनात पारणत झाला.

“ परमेशाने ह्या, पाणी आणि सूर्यप्रकाश याची निर्मिति केली ती सर्वाकरता केली. प्रत्येक तहानलेल्या जीवालाला पाणी प्यायचा अधिकार आहे. पाण्याचा मालक कुणी होऊ शकतो का? सूर्यनारायण उगवतो, त्याची किरणें घराघरात प्रवेश करतात. गरिबाची झोपडी असो की धनिकाचा

प्रासाद असो, सूर्यकिरणाना भेदपाव माहित नाहीं. त्या च प्रमाणे भूमि देखील परमेशानें च निर्माण केली आहे मानव भूमीचा मालक कसा होऊ शकेल ? भूमिपति तो एक ईश्वर च आहे. वैदिक ऋषि गतो—“माता भूमि पुत्रोऽह पृथिव्याः ।” भूमि आपली माता नी आपण सारे भूमिपुत्र. प्रत्येक भूमिपुत्राला भूमातेच्या सेवेचा समान अधिकार आहे.”

हे शब्द ऐकल्यापासून त्याचें मन बेचैन झालें होते. तो आपल्या गावचा नाईक होता. आजच्या जगाच्या भाषेत तो एकशेंऐशीं एकर जमिनीचा मालक होता. आजचा समाज, आजचें सरकार, आजचा कायदा सारे त्याच्या पाठीशीं होते. कोणी हि त्याची जमीन हिरावून घेऊ शकत नव्हतें. तरी हि त्याचें मन अस्वस्थ झालें होतें. तीन चार दिवसापूर्वी खूप दुरून पार्यीं पार्यीं चालत आलेल्या एका संताच्या दर्शनासाठीं तो आपल्या सोबत्याबरोबर शेजारच्या खेड्यात गेला होता. त्या सताची भाषा त्याला कळत नव्हती. तो संत डोळे मिटून ध्यानस्थ बसला होता. तो काही तरी बोलायचा नी मग त्याच्या शेजारीं बसलेला एक माणूस ओडिया भाषेत तें च सागायचा. तिथून परतल्यापासून त्याच्या मनात वादळ सुरू झालें होतें. अगणात खेळणाऱ्या आपल्या मुलाकडे पाहतां च पुन्हा त्याला त्या संताचे शब्द आठवले—“देवानें तुम्हाला मुलें दिली तशीं च त्या भूमिहीन मजुराला हि दिली आहेत. त्याच्या मुलाचें काय होत असेल याचा कधीं विचार केला आहे का तुम्हीं ?”

वादळाचा वेग वाढला. न्याहारी करून तो शेताकडे जायला निघाला. शेतात मजूर काम करीत होते. आज त्याच्याकडे पाहता च त्याच्या मनात वेगळे च विचार निर्माण झाले. तेवढ्यात दुरून कुत्र्याच्या भाडणाचा आवाज ऐकू आला पुन्हा त्याला त्या संताचे शब्द आठवले—“दोन कुत्रे एका भाकरीच्या तुक्रड्यासाठीं भाडतात. एका कुत्र्याला दसऱ्या कुत्र्याची सेवा करताना कधीं कुणी पाहिलें आहे का ? पण आपण पशु नसून माणसें आहोंत. गरीब शेजान्याच्या सुखदुःखात सहभागी होण्यात च माणसाची मानवता आहे. तुम्ही जन्मभर एका च खेड्यात शेजारीं शेजारीं राहता पण शेजारच्या घरात मुकलेलीं लहान मुलें आहेत याकडे मात्र तुमचें लक्ष

जात नाही ” झझावात सुरू झाला. जुने विचार, जुन्या कल्पना, जुनीं मूल्ये डासळून पडू लागलीं. त्यानें गावच्या सर्व जमीनवाल्यांना बोलावले व आपला नवा निर्धार जाहीर केला—“ मी आपली सारी जमीन दान देणार आहे. तुम्हाला हि जर हा विचार मान्य असेल तर आपण सारे मिळून ग्रामदान देऊ या, खेड्याचें एक कुटुंब बनवू या.” चर्चा सुरू झाली. व्यक्तीची मालकी नाहीशी झाली. जमीन देवाची झाली. गावातल्या सर्व कुटुंबांना माणशीं एकर या हिशोबानें जमीन वाटायचें ठरलें. ‘तुम्ही नाईक, तुमची जमीन खूप आहे, तुम्ही जरा १०-५ एकर जास्त—’ गावातले त्याला आग्रह करू लागले. पण त्यानें विनोबाच्या भाषेत उत्तर दिलें—“ आई आधीं घरात सर्वांना खाऊं घालते व मग स्वतः खाते. सर्वोदयाचा अर्थ हा च कीं आधीं इतरांना मिळू दे, मग मला मिळू दे. मी नाईक, म्हणून तर मला आधीं इतरांची काळजी करायला हवी. मी फक्त सात च एकर घेणार.”

त्या दिवशीं विनोबाचा पडाव जवळ च तेखेवेलीला होता. सारे तिथे गेले. विनोबांना ग्रामदान अर्पण करून त्याच्या हातून पुनर्वितरणाची प्रमाणपत्रे घेतलीं. विनोबा बोलूं लागले, “ परमेश्वर स्वामी नी आपण सारे सेवक. आपण सारे भाऊ भाऊ. उच्च-नीच, ब्राह्मण-हरिजन, गरीब-श्रीमंत हे सारे भेदाभेद ठेवणें म्हणजे अधर्म आहे, ईश्वरद्रोह आहे. हे सारे भेदाभेद मिटवून आपण भक्त बनू या.” तो आयुष्यात प्रथम च अतीव समाधानाचा अनुभव घेत होता. त्याच्या शेतात कालपर्यंत मजूर म्हणून खपणाच्याला आज पधरा एकर जमीन मिळाली होती दोघाची दृष्टिभेट झाली. दोघाच्या हि डोळ्यातून आनदाचीं आसवे ओघळलीं.

ओरिसाच्या यात्रेत गेल्या एप्रिलमध्ये विनोबा बुगुडाला गेले होते. तेव्हा त्याचे विचार ऐकून हायस्कूलमध्ये शिकणाऱ्या दोन मुलांवर खूप च परिणाम झाला होता. आणि मग उन्हाळ्याची सुट्टी सुरू होता च त्यानीं खेड्या-खेड्यात हिंडून भूमिक्रान्तीचा सदेश देण्यास आरंभ केला व दोन महिन्यात आठशें एकराचें भूमिदान मिळवले. त्यापैकीं एक-रघुनाथ प्रधान-पुन्हा आपल्या जुन्या जीवनात परत जाऊं शकला नाही. त्यानें कोरापूटच्या

जंगलात च काम करायचें ठरवलें. आज तो बाबांना विचारू लागला कीं, “मी मॅट्रिकची परीक्षा द्यावी म्हणून घरच्या मंडळींचा सारखा आग्रह पाठीशीं लागला आहे. पण माझे मन या च कामात रमलें आहे. तर मी काय करू ?” बाबा त्याला म्हणाले, “तुझ्यात स्वतंत्र रीतीनें ज्ञान प्राप्त करण्याची शक्ति आली असेल तर इथें च काम करता करतां अध्ययन चालू ठेव. पण तशी शक्ति आली नसेल तर मात्र परत जा व शाळेचा अभ्यास कर.”

आजच्या प्रवचनात रघुनाथच्या निमित्तानें स्वावलंबनावर नवीन विचार ऐकायला मिळाले बाबा म्हणाले—“आजकाल शाळा-कॉलेजातून विद्यार्थ्यांना थोडीबहुत माहिती दिली जाते पण स्वतंत्र रीतीनें ज्ञान कसे प्राप्त करायचें तें शिकविलें जात नाहीं. शिक्षणात स्वावलंबन हवें असें आजकाल सर्व च म्हणतात. पण ‘स्वावलंबन’ या शब्दाचा मी फार खोल अर्थ करतो. स्वावलंबनाचे तीन अर्थ आहेत—(१) पहिला अर्थ असा कीं विद्यार्थ्यांना आपल्या उदरनिर्वाहाकरता दुसऱ्यावर अवलंबून राहावें लागू नये. त्याकरता त्यांना एखादा उद्योग उत्तम रीतीनें करता यायला हवा. देशातील सगळे लोक काहींतरी उत्पादक परिश्रम करायला लागतील तर वर्गभेद उरणार नाहींत. (२) स्वावलंबनाचा दुसरा अर्थ असा कीं विद्यार्थ्यांमध्ये स्वतंत्र रीतीनें ज्ञान मिळवण्याची शक्ति निर्माण व्हायला हवी. त्याची प्रज्ञा स्वयंभू व्हावी व ते विचारवत व्हावेत. (३) स्वावलंबन म्हणजे इतर सर्व अवलंबनापासून—आधारापासून—मुक्ति. मुक्तीकरता आपल्या मन-इन्द्रियादींवर ताबा ठेवण्याची शक्ति निर्माण व्हायला हवी. हा स्वावलंबनाचा तिसरा अर्थ आहे अशा रीतीनें शरीर, बुद्धि व मन तीहींची गुलामी नाहींशी व्हायला हवी.”

दुपारीं नवजीवनमंडळाच्या कार्यकर्त्यांची सभा झाली. त्या वेळीं आदिवासी क्षेत्रात काम करणारे कार्यकर्ते कसे असावेत याविषयी बरी च चर्चा झाली. विनोबांनीं प्रवचनात त्याचा उल्लेख करीत म्हटलें कीं, “आपल्या कार्यकर्त्यांना प्रकृति, सस्कृति व विकृति म्हणजे काय याची पूर्ण जाणीव असायला हवी. मानव जेव्हा प्रकृतीहून वर उठतो, प्रकृतीला काबूत ठेवण्या-

करता स्वतःमध्ये सुधारणा करित जातो, तेव्हा 'संस्कृति' निर्माण होते आणि जेव्हा मनुष्य प्रकृतीहून खाली जातो तेव्हा 'विकृति' निर्माण होते. मनुष्य जितक्या प्रमाणात आपले जीवन प्रकृतीशी जुळणारे ठेवील तितक्या प्रमाणात त्याच्या जीवनात प्रकृतीचा अंश राहील. आज शहरातल्या लोकांच्या जीवनात प्रकृतीचा अंश फारच कमी उरला आहे, विकृति बरीच आलेली आहे. पण त्याच बरोबर त्यांच्या जीवनात काही संस्कृति देखील आहे. आदिवासींच्या जीवनात प्रकृतीचा अंश अधिक आहे, संस्कृतीचा भाग कमी आहे व काही विकृति देखील आली आहे. तेव्हा आदिवासींची सेवा करू इच्छिणाऱ्यांनी हे लक्षात ठेवायला हवे की आदिवासींमध्ये शहरातली विकृति येऊ देता कामा नये व त्यांच्या जीवनातली विकृति दूर व्हायला हवी. शहरातली संस्कृति इथे आणायला हवी व याची संस्कृति देखील टिकवायला हवी. त्याच बरोबर या लोकांच्या जीवनात जो प्रकृतीचा अंश आहे, त्याचे आपण हि अनुकरण करायला हवे. आता एक उदाहरणच घेऊ या. दूध हे प्रकृति आहे तर त्याचे लोणी हे संस्कृति आहे. चागल्या फळाची दारू बनविणे ही विकृति आहे. तेव्हा ज्यांना प्रकृति, संस्कृति व विकृतीचे सम्यक् ज्ञान आहे असेच कार्यकर्ते इथे सेवाकार्य करायला लायक ठरतील."

कोरापुट जिल्ह्यातल्या विजयानगरम् ते रायपूर या एकुलत्या एक रेल्वे मार्गावरील तेरुवेली हे एक लहानसे स्टेशन आहे. गेल्या दोन महिन्यात प्रथमच आज आगगाडी दृष्टीस पडली. आता यानंतर महिना दीड महिना अगदी दाट जंगलात जायचे होते. नुमा (मालतीदेवी) माझी थट्टा करू लागल्या की—“बघ, ही गाडी तुला सरळ घरी नागपूरला घेऊन जाईल.” मी म्हटले, “अन् इथे काय माझे घर नाही वाटते?” त्यावर बाप्पा (गोपबाबू) हसत म्हणाले, “ती का जाईल आता नागपूरला? ती तर 'ओडिया झिअ' (मुलगी) झाली आहे. आमची सुकन्या आहे ती!” असे म्हणून बाप्पांनी मला गुळखोबन्याचा 'खाऊ' दिला.

राष्ट्रपति राजेंद्रबाबू याच मार्गाने आघ्रातून मध्यप्रदेशात जाणार होते. विनोबाचा मुक्काम आज वाटेवरच्या तेरुवेली गावात आहे हे कळताच

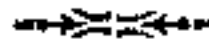
त्यानीं इथें थाबून विनोबाची भेट व्यायचें ठरवलें. तेव्हेलीसारख्या लहानशा गावांत राष्ट्रपति येणार असें जर कोणीं दोन दिवसांपूर्वीं सांगितलें असतें तर विश्वास तरी बसला असता का? राष्ट्रपतींच्या आगमनाची वार्ता ऐकता च इथे अधिकाऱ्याची धावपळ सुरू झाली. एकवीस तारखेला पहांटेची प्रार्थना चालू होती. चहूंकडे अध.कार. सारे ध्यानस्थ बसले होते. ईशावास्याच्या ओडिया भाषेंतील अनुवादाचा पाठ चालू होता. राष्ट्रपति आले व हळू च बाबांच्या शेजारीं बसून प्रार्थनेंत सामील झाले. प्रार्थना सपली. बाबांनीं डोळे उघडून पाहिलें तों राष्ट्रपति शेजारीं बसलेले दिसले. दोघाची प्रेमभेट झाली. बाबा नेहमीं म्हणतात कीं, “ दिल्लीच्या राष्ट्रपति-निवासात राहून देखील राजेन्द्रबाबूंचें मन आमच्याबरोबर च असतें ”

ग्रामीणाची सेवा करीत करीत स्वतःच ग्रामीण बनलेले बरे च कार्यकर्ते तिथें उपस्थित होते. भारताच्या राष्ट्रपतीनें त्या कार्यकर्त्यांना म्हटलें कीं, “ तुम्हांला हें काम करायला मिळतें आहे हें तुमचें फार मोठे भाग्य आहे इथें जो प्रयोग चालू आहे त्याचा परिणाम भारतावर च नव्हे तर साऱ्या जगावर होणार आहे ग्रामदानामुळें आपल्याला एक सुवर्णसाधि मिळाली आहे. त्या सधीचा फायदा घेऊन आपण इथें गांधीजींच्या तत्वाचें एक सजीव चित्र निर्माण करू शकू. तुमच्या अविरत कार्यामुळें व उत्साहामुळें तें सजीव निर्माण होईल अशी मला पूर्ण खात्री आहे. आज ज्या लोकाना आपलें तत्त्वज्ञान पटत नाहीं अशा लोकाना देखील मग तें सजीव चित्र पाहून आपलें तत्त्वज्ञान पटूं लागेल.”

आज बाबा खास राजेन्द्रबाबूंकरता म्हणून नित्याप्रमाणें पहाटे पाचला दुसऱ्या मुक्कामीं जायला न निघता त्यांना निरोप देऊन त्याची गाडी निघून गेल्यावर दुपारीं बाराला निघाले. ऐन दुपारीं यात्रा करण्याचा हा पहिला च प्रसंग. पण सूर्य दगाचें पाघरूण घेऊन पहुडला होता म्हणून यात्रा सुखकर झाली. अगदीं ठीक सभेच्या वेळेला म्हणजे दुपारीं तीन वाजतां आम्ही पुल्लिकणाला पोहोंचलो.

इकडचे आदिवासी लोक गायींम्हशींचें दूध पीत नाहींत. वासराचें दूध अन् तें माणसानें का प्यायचें असें तें म्हणतात नुमा सागतात कीं

त्याच्या अनुगुळच्या आश्रमात येणाऱ्या आदिवासी मुलाना तिथे इतर लोक गायीचे दूध पितात हे पाहून आश्चर्याचा धक्का च बसतो. मात्र काहीं भागातले आदिवासी लोक गाय-बैल मारून खातात. आज सध्याकाळीं गावचे लोक बाबाजवळ शेतीकरता बैलाची मागणी करत होते. बाबा हसत म्हणाले, “ उद्या जर एखादा बाघ माझ्याजवळ बैल मागेल तर मी त्याला बैल देईन का ? ” ह्यातील खोच त्या लोकाना कळली नी ते लगेच म्हणाले की, “ यापुढे आम्ही बैल खाणार नाहीं.” नंतर बाबा आमच्या-जवळ म्हणाले की, “ ह्या लोकाना गोपालनाची विद्या शिकवायला हवी. त्यांना दूध तूप खूप खायला मिळेल तर त्यांचे आरोग्य हि सुधारेल.”

आईच्या आठवणी

कुंभारढमिणी, नानीरीगुडा,

हाटमुनिगुडा, मुनिगुडा

२२ ते २५ ऑगस्ट १९५५

खेड्याखेड्यात घडत असलेल्या भूमिक्रान्तीमुळे मूल्यपरिवर्तनाचे वारें वेगाने पसरू लागले आहे. कालपर्यन्त जे अशक्य वाटत होते ते आज शक्य होऊ लागले आहे. कुंभारढमिणीला दुपारच्या वेळी बाबा ओडिया भागवत वाचण्यात मग्न होते. तेव्हा एका मुलाला घेऊन एक गृहस्थ आले व त्यानीं बाबांना नमस्कार केला. बाबांनी मान वर करून बघितले. ते गृहस्थ म्हणजे दीड महिन्यापूर्वी दुर्गाला भेटलेले जमीनदार होते. त्यानीं भूदान व साधन-दान दिले होते. बाबा फिरून इकडच्या विभागात आले हे ऐकून ते आज आपल्या मुलाला घेऊन चार मैलाची वाट चालून बाबांना भेटण्याकरता आले होते. क्षेमकुशल झाल्यानंतर ते बाबांना म्हणाले, “ या मुलाच्या शिक्षणाचा प्रश्न च आहे माझ्यासमोर.” बाबा त्यांना म्हणाले, “ तुमच्या घरी जमीन आहे, मग मुलाला शेतीचे व विणार्ईचे शिक्षण द्या ना ! हे पहा, तुम्ही तो मुलगा माझ्या हाती सोपवून द्या बरे ! आम्ही कुजेन्द्रीला एक

ग्रामसेवक विद्यालय उघडणार आहोंत, तिथें पाठवून देऊं त्याला ।” बापानें व मुलाने दोघानी हि वा ठरावाला आनंदाने समति दिली.

प्रार्थनाप्रवचनात या घटनेचा उल्लेख करीत विनोबा म्हणाले, “ आजवर अशी प्रथा होती की वड्या लोकाच्या मुलाकरता वेगळ्या शाळा असत व ते लोक हातानी श्रमाची कामें करण्यात कमीपणा मानत असत. पण आता एका जमीनदाराचा मुलगा शेती व विणार्डिचें शिक्षण घ्यायला जात आहे. यावरून तुमच्या ध्यानात येईल की काळ किती वेगानें बदलतो आहे. यापुढें नवा समाज निर्माण होणार आहे. त्यात प्रत्येक माणूस घाम गाळून भाकरी कमावण्यात प्रतिष्ठा नी धर्म आहे असें मानेल. यापुढें मजुराचीं आणि विद्वानाचीं मुलें एका च शाळेंत शिकतील नी एका च शेतात किंवा कारखान्यात काम करतील. भारतातील शेतकन्यानी आणि मजुरानी, आता तुमचे दिवस येणार आहेत. इतर सारे लोक तुमच्या मागेभाग येतील. तरी तुम्ही आपल्या जीवनाची प्रतिष्ठा व महानता ओळखा. आम्ही जगातील सर्वांत मूलभूत असें काम करीत आहोंत, आम्ही देशाचे भरणपोषणकर्ते आहोंत, आम्ही च खरे भारतवासी आहोंत, याची तुम्हाला जाणीव व्हायला हवी.”

आगच्याच्या मित्तलजींना वावानी मुनिगुडाला काम करायला पाठवल्या-पासून ते त्यांना ‘ मुनिगुड्याचे मुनि म्हणून हाक मारतात. सध्या मुनिजींच्या उत्तरप्रदेशात पुरानें कहर केला आहे. त्याचा उल्लेख करीत बाबा हाटमुनिगुडाच्या प्रवचनात म्हणाले की, “ आपण जमिनीचें विषम वाटप करतो म्हणून देव हि पाण्याचें विषम वाटप करतो. काहीं ठिकाणी तो खूप जास्त पाऊस पाडतो तर काहीं ठिकाणी अगदीं च कमी. त्यामुळे कुठे पूर येतात तर कुठें अवर्षण. तो जणू आपल्याला शिकवतो आहे की विषम वाटपामुळे सर्वांना च कसें दु ख सोसावें लागतें ते !

“ आजपर्यंत तुमच्या गावाना छोटी गावें म्हणत असत नी मुबई-कलकत्यासारख्या शहराना मोठीं शहरें म्हणत असत. पण आता तुम्ही ग्रामदान देऊन खेड्याचें एक कुटुंब बनवाल तर तुम्हाला ‘ मोठें कुटुंब ’ ही संज्ञा मिळेल व शहराना ‘ लहान कुटुंब ’ म्हणण्यात येईल.”

सभा सपली. मावळत्या सध्येच्या प्रकाशातलें शेजारच्या निळ्या डोंगराचें, तलावाचें नी शेताचें सौंदर्य न्याहाळीत बाबाच्या शेजारीं आमचा दरवार भरला बाबा आपल्या आईच्या गोष्टी सांगूं लागले—“माझी आई कधीं कधीं फार अर्थपूर्ण गोष्टी बोलून जायची. ती घरात उरलेल्या शिळ्या पोळ्या कधीं इतराना देत नसे—स्वतः च खात असे किंवा मला देत असे आमच्या घरात एक गरीब विद्यार्थी राहत असे. त्याला ती नेहमीं ताज्या च पोळ्या खायला द्यायची. मीं एकदा तिला थडेंत म्हटले कीं, “आई, तू तर म्हणतेस कीं सगळ्यांना समान मानायला हवें पण तू स्वतः च तर पक्षपात करतेस ! त्या मुलाला शिळ्या पोळ्या देत नाहीस नी मला देतेस. म्हणजे तू त्याच्यात नी माझ्यात फरक करतेस.” हें ऐकता च ती एकदम म्हणाली, “खरें आहे तुझे म्हणणें, कीं मी तुझ्यात नी त्याच्यात फरक करतें. तुला मीं माझा मुलगा मानतें आणि त्याला देव मानतें. खरें म्हणजे असें व्हायला पाहिजे कीं सर्वांना च देव मानायला पाहिजे.”—या वटनेचा माझ्यावर फार परिणाम झाला.

“लहानपणीं आई आम्हा मुलाना घेऊन खेड्यांत राहायची. त्या वेळीं वडील नोकरीकरता परगावीं राहत. ते सुट्टींत घरीं आले कीं आम्हा मुलाकरता खाऊ घेऊन येत. त्यामुळें आम्ही त्याच्या येण्याची अगदीं वाट पाहत असू. एका सुट्टीत ते घरीं आले अन् माझ्या हाती एक चौकोनी पुडकें देत म्हणाले, “हा घ्या तुमच्याकरता खाऊ.” मला जरा आश्चर्य च वाटलें. कारण खाऊचा पुडा तर गोल असायला पाहिजे. चौकोनी कसा झाला ? मीं तें पुडकें आईजवळ नेऊन दिलें तिनें पुडकें उघडलें तों त्यात ‘बाल-रामायण’, ‘बाल-भागवत’ अशीं तीन चार छोटीं छोटीं पुस्तकें होतीं. तें पाहून आईच्या डोळ्यात पाणी आलें माझ्या हातात पुस्तकें देत ती म्हणाली, ‘तुझे वडील तुझ्याकरता याहून चांगला खाऊ कोणता आणणार ?’ आईच्या अशा सर्व वाक्यामुळें माझ्या मनावर संस्कार होत गेले.”

डोळे पुसत पुसत बाबा पुढें बोलू लागले, “आई दररोज रात्रीं झोपताना देवाला नमस्कार करीत म्हणायची, ‘अनंतकोटिव्रह्माडनायका,

माझे अपराध क्षमा कर. ” आता एका ब्रह्माण्डाची च कल्पना केवढी विशाल आहे ! मग अनंतकोटिब्रह्माण्डाची तर कल्पना च करता थायची नाही. मनुष्याला अनंत स्थल नी अनंत कालाचें भान झाल्यास त्याच्या हातून पाप घडणार नाही. पाप सकुचित वृत्तीमुळें घडतें.

“ आई दुधाला विरजण लावताना नेहमीं रामाचें नाव घेऊन विरजण लावायची. मीं तिला एकदा थडेंत विचारलें कीं, ‘ रामनामाची काय गरज आहे ! दूधाचें दहीं तर विरजणामुळे होतें ! ’ त्यावर ती म्हणाली, ‘ नाही. देव दुधाचें दहीं बनवतो. ’ पुढे एकदा मला दहीं खावें लागत असल्यामुळें मी वर्षभर स्वतः करता विरजण लावीत असं. त्या वेळीं मला तिचे ते शब्द नेहमीं आठवायचे. ”

अधार पडून गेला होता. घड्याळाचा काटा कसा नी किती पुढें सरकला तें कुणाला च कळले नाही. दरबार बरखास्त होण्याच्या वेळेला बाबा म्हणाले, “ जे लोक मोठमोठ्या चळवळी चालवतात त्यांना किती योजना कराव्या लागतात आणि त्यांच्या डोक्यावर काळजीचा केवढा मोठा भार असतो. पण माझ्या डोक्यावर कोणता हि भार नाही कीं मी कोणती योजना हि करीत नाही. रात्र झाली कीं लहान मूल जसें निश्चितपणें आईच्या कुशीत झोपीं जातें तसा च मी हि झोपून जातो. मला झोप यायला जेमतेम एखादें मिनिट लागत असेल. नी एकदा झोपलों कीं अगदीं गाढ नि स्वप्न झोप येते. मी एखादी चळवळ चालवतो आहे असें मला कधीं वाटत च नाही मला च कुणीतरी चालवीत आहे आणि तो च या जगाला चालवील हें मला माहीत आहे. ”

मुनिगुडाला रत्वे स्टेशन व एक लहानसा बाजार आहे. बाहेरच्या प्रांतातून आलेले काहीं व्यापारी हि इथें दिसले. आजच्या प्रवचनांत विनोबा त्यांना उद्देशून म्हणाले कीं, “ आजची समाजरचना च अशी आहे कीं शोषण करण्याची इच्छा नसून देखील आपल्या हातून इतराचें शोषण होत असते. तेव्हा शोषणाच्या या पापातून मुक्त होण्याकरता सपत्तिदानयज्ञाच्या रूपानें आपल्याला एक मोठी सुवर्णसधि च मिळाली आहे. ”

सभेनंतर काहीं व्यापारी विनोबाना भेटायला आले. ते सर्वजण मिळून संपत्तिदानात दरवर्षाला काहीं ठराविक रक्कम देण्याचा विचार करीत होते. यातील विचारदोष दाखवीत विनोबा त्यांना म्हणाले, “संपत्तिदान हा एक जीवनविचार आहे. तुमच्या जीवनाचें हें तत्त्व च असायला हवें की आपल्या घरात जितकीं माणसे आहेत त्यात आणखी एक जण म्हणजे समाजाचा प्रतिनिधि आहे. त्याला त्याचा हिस्सा देणें हा आपला धर्म आहे. माणूस एकटा च जन्म घेतो नी एकटा च मरतो. त्यामुळें त्याचा धर्म हि त्याला च करावा लागतो. तुम्हीं सर्वांनीं मिळून एक निश्चित रक्कम द्यावी हें मला पसत नाहीं, तर तुमच्यापैकीं प्रत्येकानें संपत्तिदानाचा धर्मविचार मान्य करून मला तुमच्या घरात स्थान द्यावें अशी माझी इच्छा आहे. तुम्हीं आज दरवर्षाला एक निश्चित रक्कम देण्याचें कबूल केलेंत नी उद्या गरिबी आली तर तेवढी देऊ शकणार नाहीं. म्हणून च मी हिस्सा मागतों, रक्कम नव्हे. तुम्ही श्रीमंत असाल तर माझ्या हिश्यात अधिक येईल व गरीब असलात तर कमी येईल. पण तुम्ही श्रीमंत असा कीं गरीब असा, दरिद्रनारायणाचा प्रतिनिधि या नात्यानें मला तुमच्या घरात स्थान द्या.”

क्रांति म्हणजे मूल्यपरिवर्तन

शिवपदर, अत्रादोला, जगदलपूर, आगुलि
२६ ते ३० ऑगस्ट १९५५

या भागात काहीं व्यापारी, सावकार व गणतंत्र परिषदेचे लोक ग्रामदानाला विरोध करतात व खेड्यात जाऊन लोकाना ग्रामदान न देण्याबद्दल भडकवतात अशा वातम्या कानावर येताहेत. अत्रादोल्याच्या सभेत मुसळधार पावसात एकाग्रतेनें भाषण ऐकणाऱ्या जनतेसमोर विनोबा म्हणाले—

“ भूदानासारख्या पवित्र कामात पक्षभेद मुळीं च आणता कामा नये. मी साऱ्या देशभर हिंडलों पण मला प्रत्येक ठिकाणीं दोन च पक्ष दिसले एक उदाराचा व दुसरा कजूस लोकाचा. प्रत्येक राजकीय पक्षांत उदार आणि कजूस दोघे हि आढळतात. जगभरच्या उदार लोकाना एकत्र करून त्यांच्या उदारतेनें कजूस लोकांना हि उदार बनवायचें हा आमचा उद्देश आहे. इथें काहींच्या मनात असा हि गैरसमज निर्माण झाला आहे कीं या ग्रामदानाच्या कामात कुठें कुठें दबाव-जबरदस्तीमुळे काम झालें आहे. पण हें पहा, ज्यांना जबरदस्ती करायची असते ते असे उन्हापावसात नी थंडी-वाऱ्यात दान मागत पायीं पायीं हिंडत नाहींत ! त्याचे मार्ग च मुळीं निराळे असतात । ”

सध्याकाळीं कार्यकर्त्यांशीं चर्चा चालू असताना एकानें विचारलें कीं, “ व्यापारी, सावकार वगैरेंच्या विरोधाशीं सामना कसा करायचा ? ” बाबा म्हणाले, “ याचें उत्तर तर बुद्धदेवानीं च देऊन ठेवलें आहे कीं क्रोधावर विजय मिळवायचा असेल तर आपल्याजबळ अक्रोध असायला हवा. तुम्ही सतत काम करीत रहाल, हजारों गरिबाकडून दान मिळवाल, तर आज विरोध करणाऱ्या बड्या लोकावर हि त्याचा परिणाम होईल. गगा सतत वाहत असते म्हणून तिला इतर नद्या येऊन मिळतात. तुम्ही स्वतः सुकून जाऊं नका म्हणजे झालें ! मग दुसरे लोक आपणहून च येऊन मिळतील तुम्हाला ! ”

अत्रादोल्याच्या दुसऱ्या दिवशीच्या प्रवचनात ग्रामदानाच्या क्रान्ति-कारकतेचें विवेचन होतें. प्रार्थनेंत एकानें ' आत्मारे आत्माकु देख ' हें भजन म्हटलें होतें. त्याचा उल्लेख करीत बाबा म्हणाले, " आत्म्यात आत्म्याला पाहणे ही फार च मोठी गोष्ट आहे जगात आपल्याला जे जे प्राणी, जीं जीं रूपें दृष्टीस तडतात, त्या सर्वांमध्ये आपलें रूप च पहायला शिकणें, हा त्याचा अर्थ आहे. भूदानयज्ञात, आपल्या कुटुंबात समाजाला समाधिष्ट करण्याचा जो विचार आहे, तो व्यापक आत्मदर्शनाचा च एक लहानसा आणि नम्र प्रयत्न आहे असें मला वाटतें.

" ज्याप्रमाणें स्वराज्याचा उपयोग चागल्या कामाकडे होवो कीं वाईट कामाकडे होवो, स्वराज्याचें एक स्वतंत्र मूल्य आहे त्या च प्रमाणें भूदान, संपत्तिदान ग्रामदान, इत्यादींचें एक स्वतंत्र मूल्य आहे. इतर कामात नी यात मूलभूत स्वरूपाचा असा फरक आहे, कारण इतर कामाच्या योगानें फार तर कामकाजात सौख्य वाढेल पण यानें तर मूल्यपरिवर्तन होतें. जेव्हा लोक आपल्या कुटुंबाला व्यापक समजून आपल्या जमीन किंवा संपत्तीचा एक हिस्सा समाजाला देतात किंवा खेड्यातील सर्व लोक ग्रामदान देऊन व्यक्तिगत मालकीहक्काचें विसर्जन करतात तेव्हा मूल्यपरिवर्तन घडून येतें. या मूल्यपरिवर्तनाला च ' शान्तिमय क्रान्ति ' असे म्हणतात.

" वास्तविक पाहता क्रान्तीच्या मार्गें ' शान्तिमय ' हें विशेषण जोडण्याची काहीं च गरज नाही. कारण क्रान्ति कधीं अशान्तिमय होऊं च शकत नाही. जिथें माणसाचे विचार बदलले नाहीत, फक्त समाजाच्या बाह्यरचनेंत थोडासा बदल झाला, तर त्याला काहीं क्रान्ति म्हणता येणार नाही. क्रान्ति झाली म्हणजे माणसाचीं मूल्यें बदलतात नी समाजात मूलभूत स्वरूपाचा असा बदल होतो आणि मूल्यें बदलतात तीं विचारानें, शान्तीनें च बदलतात. धमकावून, भीति दाखवून किंवा हिंसेनें काहीं परिवर्तन घडवून आणलें तरी तें काहीं विचारपरिवर्तन नसतें. कांहीं लोक ' शीघ्रवादा 'ला च क्रान्ति म्हणतात. पण ताबडतोब खायला मिळायला हवे मग भाकरी मिळाली नाही तर विष हि चालेल, पण काहीं तरी ताबडतोब मिळायला हवें, असले भलतेसलते विचार मला मान्य नाहीत."

जगदलपूरला जाणारी दाट अरण्यातली दहा मैलाची उंचसखल पाऊलवाट. कुठें गुडघाभर चिखल तर कुठे कमरेइतकें पाणी. त्यातून एकोणिस नद्यानाले ओलाडीत जायचें होते. पण वाट इतकी रमणीय की थकवा कसा तो मुळीं वाटला च नाही. मधून खळखळ निनाद करीत जाणारे ओढे लागायचे. जणू युगानु-युगापासून त्याची तपस्या चालली होती नी आता बाबाच्या स्पर्शानें पावन होत व आम्हा पामराना पावन करीत ते आनंदानें पुढें धावत होते. मधून मधून पावसात न्हालेलीं भाताचीं रसरशीत शेतें दिसायचीं. काहीं वेळ पावसाची झिमाझिम चालली नी भग सारा वेळ भुरभुर स्वर्गांतल्या कारज्यांतील गुलाबपाण्याचे तुषार उडत असल्यागत वाटत होतें. मधून च तुरेंदार गवताच्या नाजूक पात्यावरचे दवबिंदू लक्ष वेधायचे तर मधून रानफुलाचे चित्रविचित्र रंग नी आकार. मधून पाखराची गोड शीळ ऐकू यायची. डोळ्यांना रूप दिसत नाही पण कानाना स्वर तेवढा ऐकू येतो. कुठून येतो, कोणता सदेश घेऊन येतो, काहीं कळत नाही. तें पाखरू उपनिषदाच्या ऋषींची च भाषा बोलत होतें जणू की नाम, रूप मिथ्या आहेत. अमृतत्वाकडे नेणारे मंत्रमय सेतु निर्माणारे ते अनामिक, अरूप ऋषि आणि आपल्या नाम-रूपाचा पत्ता न लागू देता, आमच्या हृदयाला सुरेल ध्वनिलहरींच्या पंखा-चर बसवून आनंदलोकाकडे नेणारें तें पाखरू ! जणू त्या दोहोंत एक प्रकारची आंतरिक सगति होती !

‘ आम्ही रामाचे पाईक, राम आमुचे नाईक ’

डागसुरुडा

३१ ऑगस्ट व १ सप्टेंबर १९५५

अति पावसामुळें नद्या तुडुन्न भरून वेगाने वाहू लागल्या कां मग नदी पार करण्याचें दुसरे साधन नसल्यामुळें एका ठिकाणीं अडकून पडावे लागतें, हा येथील लोकांचा नित्याचा अनुभव आम्हाला हि आला. आगुलीहून कुद्रागुडाला जाऊन डागसुरुडाला जायचे असा कार्यक्रम होता. पण बशधारेनें अडविल्यामुळें तिला टाळून दाट जंगलातल्या दूरच्या वाटेनें सरळ डागसुरुडाला जायचें ठरलें. त्याप्रमाणें काहीं अतर गेल्यावर इतकें घनदाट जंगल लागलें की वाट दिसेना. कोणत्या दिशेनें व कुठें जात आहांत हें समजायला हि मार्ग उरला नाही. काहीं मंडळी बरीच मार्गे राहिली होती. बात्राना त्याची काळजी वाटू लागली. एका ओढ्यापार्शीं येता च ते म्हणाले, ‘ त्यांना पुढची वाट दाखवण्याकरता कुणीतरी इथें थांबा ’ चक्रभाईला तिथें ठेवून आम्ही पुढें निघालों. झाडांच्या बुद्ध्यावर बाण कोरीत, कागद व कापडाच्या चिष्ट्या टाकीत आम्ही पुढें निघालों. थोडें अतर गेल्यावर मार्ग पाहिलें तों चक्रभाई पळत येताना दिसला. “ मज्जा तिथें एकटें रहायची भीति वाटते ” असें तो म्हणू लागला. “ दिवसादवळ्या कसली रे भीति ? ” बुलुभाईनें किंचित् रागावून म्हटलें. पण तो धावरत म्हणाला, “ इथें दिवसा च तर कितीतरी लोकाना वाघानें खाल्लें आहे. ” पुन्हा मार्गे जायची वाट सापडणें सोपें नव्हते. तेव्हा मागच्या लोकांची काळजी देवावर सोपवून आम्ही पुढें निघालों. मगलामावशी हि मार्गे च राहिल्या होत्या. बुलुभाई थडा करू लागले कीं ‘ आता मावशींची भेट व्हायची आशा च नको. ’ तेवळ्यात आमचा वाटाड्या गडबडला व म्हणाला, “ आतां मला पुढचा रस्ता आठवत नाही ” पुढें काय करायचें हा प्रश्न पडला. सूर्यनारायण हि आपला प्रताप दाखवीत होता. बात्रा तर अगदीं थकून गेले होते. पण देवाला भक्ताची काळजी असते. दूरवर एक गाव दिसू लागलें. वाटाड्यानें धावरत जाऊन तेथून एका माहीतगार माणसाला आणलें. बात्रा मोठ्या कष्टानें एकेक पाऊल पुढें टाकीत होते. त्याची दही

व्यायची वेळ झाली. जवळचें दहीं आबलें म्हणून ते नि येऊन येईल. खाण्याची वेळ चुकली कीं बाबाच्या पोटातला अलसर त्रास देऊं लागतो व पोट दुखूं लागतें. बाबा म्हणतात, “ त्याच्यावर दोन तीन तासांच्या अंतरानें ततत अभिषेक करीत राहिलें तर च तो शांत राहतो. ”

नंतर चागला रस्ता लागला. मैलाच्या दगडानें सांगितले कीं अजून तीन मैल अंतर आहे. ऊन वाढत च होतें. वाटेंत एक शिलाखंड लागलें. मार्गे जूनमध्ये एकदां आम्ही या च रस्त्यानें जात असताना मी मार्गे पडलें होतें. बाबा बरे च पुढें निघून गेले होते. श्लोक पाठ करीत चालत असल्यामुळें माझें आजुबाजूला लक्ष नव्हतें त्या शिलाखंडावर एक भला मोठा वाघ बसला होता. मागून येणाऱ्या एका गाडीवानानें आम्हा दोघाना एकत्र पाहिलें व तो घाबरून मार्गे फिरला. ही गोष्ट मला मागून बाप्पानी सांगितली. त्या वेळीं मला काहीं च कल्पना नव्हती. कदाचित् वाघोबा हि माझ्याप्रमाणें च दुसऱ्या कुठल्या तरी विचारात दम असल्यामुळें त्याचें माझ्याकडे लक्ष गेलें नसावें. किंवा त्या वेळीं मी ‘ नाय हन्ति न हन्यते ’ पाठ करीत होतें म्हणून त्याला खाण्याची प्रेरणा झाली नसेल ! आज तें शिलाखंड पाहून बुलुभाई थट्टा करू लागले, “ निमाताई, तुमचा दोस्त त्या दिवशीं इथें च बसला होता ” व बाप्पा म्हणू लागले, “ त्या दिवशीं विचाऱ्या वाघाच्या नशिबी ‘ रसगुळा ’ नव्हता ! ”

अखेरीस १०॥ च्या सुमारास आम्ही मुक्कामी पोहोंचलो. विछान्यावर अग टाकीत बाबा म्हणाले, “ आजवर एवढा थकवा कधीं वाटला नाहीं. ” इथें आज येण्याचा आमचा कार्यक्रम काल सध्याकाळीं च ठरल्यामुळें आज पोहोंचल्यानंतर पिण्याकरता दूरच्या विहिरीवरून पाणी आणण्याचे व लाकडें आणून चूल पेटविण्याचें काम सुरू झाले. सारे च चालून थकलेले पण लगेच कामाला लागले. भूक तर सडकून-लागलेली. पण चुलीच्या आराधनेंत जायचा तो वेळ जाणार च.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बाबा गावातलें घरन् घर पाहायला निघाले. डागसुरुडा हें ह्या भागांतलें जागृत गाव आहे व आसपासच्या प्रदेशाचें नेतृत्व करणारें आहे. आसपास अनेक गावें ग्रामदानात मिळालीं होती. हें

गाव अजून मिळाले नव्हते—पण त्या मार्गावर होते. ह्या गावात काही चांगले कार्यकर्ते तयार होत आहेत. गावात चांगली व पडती मिळून एक हजार एकर जमीन आहे त्यापैकी २६८ एकर चांगली आहे. एकूण ११८ घरे. त्यापैकी १८ भूमिवांनाची. त्यातील फक्त दोन व्यक्ति सोडून बाकी सर्व ग्रामदानास तयार आहेत. गावचे वडे जमीनवाले, सावकार भगवानबाबू यांनी आपली सर्व जमीन दान दिली आहे व गेले काही महिने ते भूदानाचे काम करीत आहेत बाबा प्रथम ज्या घरात शिरले ते भूमिहीनाचे होते. त्याने आपली करुण कहाणी सांगितली. बाबा म्हणाले, “तुम्हा सर्वांना अवश्य जमीन मिळेल. लवकर च ह्या गावाचे ग्रामदान होईल.” या गावात गेल्या काही वर्षांपासून वैद्यनाथबाबू व मालती विशाल काम करीत आहेत. त्यामुळे गावात सर्वोदयविचाराचा खूप प्रचार झाला आहे. घराघरातून बायका सुताच्या गुंड्या अर्पण करायला समोर येत होत्या. एका कोमटी दुकानदाराचे घर लागले. त्याने नुकते च भूदानाकरता जीवनदान दिलेले आहे. गावात एकूण तीन दुकाने आहेत व आसपासच्या कित्येक खेड्यातले लोक येथून च माल खरेदी करतात. घरोघर भृगराज, सारिका व पोपट दिसले. मोर तर इकडून तिकडे मज्जेत हिडताना दिसत होते. मधून च पिसारा उभाहून डौलाने चालायचे. एका ४५ एकरवाल्या जमीनमालकाचे घर लागले. ते सामोरे आले. त्यांनी आठ एकराचे दान दिले आहे व आणखी पाच देणार आहेत. पण ग्रामदानाला अजून तयार होत नाहीत. ते म्हणाले, “आजवर आम्हाला आरामात रहायची सवय झाली तेव्हा इतरापेक्षा थोडी जास्त जमीन आपल्याजवळ असावी असे वाटते” ग्रामदानापैकी कित्येक गावात वाटपाच्या वेळी गाववाल्यांना आपणहून च अशा काही लोकाना एकदम जड जाईल म्हणून थोडी जास्त जमीन देण्याचे ठरवले होते. बाबांनी त्यांना तसे सांगता च ते म्हणाले, “जमीन अधिक मिळाली तरी ग्रामदान झाले, म्हणजे मालकी जाते. अजून मालकी सोडायला माझ्या मनाची तयारी होत नाही.” बाबा त्यांना समजावू लागले, “आजवर तुम्ही फक्त ४-५ मुलाचे बाप होता, आता गावच्या सर्व मुलाचे बाप वना.” यावर ‘विचार करीन’ असे त्यांनी उत्तर दिले त्याची पत्नी देखील त्यांना सारखी समजावीत असते की— “विनोबाजी योग्य ते च सांगतात. दऊन

टाका सारी जमीन.” गाववाले तिची ख्याति सागत होते की ती फार साध्वी स्त्री आहे व स्वतःच्या मुलाना देखील उपाशी ठेवून गरिबाना खाऊ घालील.

डब (हरिजन) लोकाची वस्ती गावापासून थोडी दूर होती. तिथे एकूण आठ घरे होती व त्यातील चार विणकरांची. सध्या विणकर हातचें व मिलचें, दोन्ही सुतें विणतात. बाबांनीं गावकऱ्यांना सांगितलें की, “ प्रत्येक घरात चर्खा आला पाहिजे. विणकरांनीं तें च सूत विणलें पाहिजे व सर्वांनीं गावात च तयार झालेलें कापड वापरलें पाहिजे.” लोकांनीं ही सूचना आनदानें मान्य केली हरिजनांचीं घरे फार च ठेंगणी होती. पावसापासून बचावण्याकरता ते अशीं घरे बांधतात. बाबांनीं सर्वांना सांगितलें की या हरिजनाना चागलीं घरे बांधून द्या. त्रिळातून प्राणी बाहेर पडावे तशीं या घरातून माणसें बाहेर पडतात ! हरिजन गोमास खातात हें ऐकून बाबांनीं त्यांना गोमास खाणें सोडण्यास सांगितलें व त्यांनीं कबूल हि केलें.

नंतर आम्ही आणखी दूर असलेल्या कंध (आदिवासी) लोकांच्या वस्तींत गेलों पूर्वीं ते सर्व भूमिहीन होते पण आता सर्वांना जमीन मिळाली आहे. त्यांनीं जेव्हा शेतीकरता बैलाची मागणी केली तेव्हा बाबा त्यांना म्हणाले की, “ तुम्हाला बैल देण्याचा प्रयत्न अवश्य केला जाईल. पण तुम्ही हातानें हि शेती करायला शिका. आम्हीं आमच्या पवनारच्या आश्रमात ‘ ऋषिशेती (हातानें शेती) प्रयोग करून पाहिला व तो यशस्वी हि झाला.

पावसाचें पाणी पिऊन प्रसन्न झालेल्या पोपटी भातशेतीसधून जाणाऱ्या पायवाटेनें निवासस्थानाकडे परत जात असताना गावाकडे पुन्हा एक दृष्टिक्षेप टाकला. भूमिवान, भूमिहीन, हरिजन, परिजन, गिरिजन, गरीब, श्रीमत सारे भेदाभेद असलेल्या ह्या गावाचें ग्रामदानानंतर किती वेगळें रूप दृष्टीस पडेल ! सारे भेदाभेद लोपून सर्वांचें एक कुटुंब बनेल !

अधान्या रात्रीं पावसाची झिमाझिम चालू असताना एक प्रकारची भयाणता पसरलेली असते. पण बाबांच्या जवळ ज्ञानचर्चा चालली म्हणजे

भयाणता भासत नाही. आजकाल अरण्यातल्या शातीच्या सुरात बावाचें हि सतत ध्यानचितनाचें मौन सगीत चाललेलें असतें त्यामुळें नेहमींच्या संध्याकाळच्या चर्चेत हि मौन भाषा च अधिक वापरली जाते. आज मात्र बोलकी चर्चा चर्चा सुरू झाली. अधारात दृष्टीचें कार्य सरलें होतें. बावाच्या वाणीतून ओघळणारे शब्दमणि आम्हीं श्रवणाच्या ओंजळीत साठवीत होतो. मागें एकदा ताच्या शिखऱ्यानीं बाबांना प्रश्न विचारला होता—

“तुमच्या कुळात तुमच्या मागें काहीं आध्यात्मिक परपरा होती का ?”

बाबा म्हणाले, “आमच्या कुळात काय होतें ते मला माहीत नाही व मला कधीं तें जाणून घेण्याची इच्छा हि झाली नाही. जीव ज्या कुळात जन्मतो त्या कुळातले सस्कार घेतो असें म्हणण्यापेक्षा तो आपले पूर्वजन्माचे सस्कार घेऊन येतो असे म्हणणें अधिक योग्य होईल. तेव्हा त्याची कुलपरपरा म्हणजे त्याची मागच्या जन्माची परपरा. त्या संस्कारानुसार तो जन्म घेतो, कुल निवडतो.” त्या चर्चेचा उल्लेख करून मीं आज त्यांना विचारलें,

“मग आई-वडिलांच्या सस्काराना काहीं च अर्थ नाही का ?” बाबा—

“जिवाची एक सस्कारपरपरा असते त्या प्रवाहात तो विशिष्ट आई-बापाच्या पोटीं जन्म घेतो. आईबाप निवडण्याचें काम जीव करतो. जिवाची परपरा ही एक रेषा व कुलपरपरा ही दुसरी रेषा. या दोन रेषा ज्या ठिकाणीं एकमेकींस छेदतात तिथें जिवाचा जन्म होतो.” मग ते हसत पुढें म्हणाले,

“महापुरुषांच्या जीवनासंबंधीं लिहिताना त्यांचे आईवडील व कुळ याकडे पाहणें बेकार च आहे. त्याचें चरित्र लिहिताना तें एक पहिलें प्रकरण उगीच च घातलेलें असतें.”

‘ स नो वाजम् अनखाणम् ’

हनुमंतपूर

२, ३ सप्टेंबर १९५५

सकाळपासून पावसाची झड लागली होती. रस्ता आलटून पालटून दगडाचा व चिखलाचा. पावसाचा जोर वाढला कीं वावा आनदानें जोर-जोरात वेदमंत्र गाऊ लागतात—‘ स नो वृष्टिं दिवस्परि । स नो वाजमनखाणम् । स नः सहस्रिणिरिष ’ । (हमपर वृष्टि बरसे । हमारी गति अनिरुद्ध हो । हमारी इच्छाशक्ति शतगुणित हो ।) हनुमंतपूरजवळ येता च वर्षेचें वैभव घेऊन वाहणाऱ्या वशधारेची खळखळ ऐकू आली. या विभागात वळणें घेत घेत वाहणारी वशधारा आम्हाला ७-८ दा पार करायची आहे. पाणी वाढत होतें व वेग हि. अशा वेळीं ठेंगणेपणाची विशेष च जाणीव होते. मी व मगलामावशी जेमतेम न बुडता दुसऱ्या तीरी पोहोचलों. कावळें घेऊन आकाशातून पडणाऱ्या वृष्टीपासून वचावेण्याचा प्रयत्न केला तरी धरतीवरील नद्या अगदीं व्यवस्थित भिजवतात आणि मग ओल्याचिन्न कपड्यानीं पुढची वाट चालावी लागते.

हनुमंतपूरला एका लहानशा जुनाट डाकबगल्यात दोन दिवस मुकाम होता. दोन्हीकडच्या नद्याचें पाणी वाढत होतें. इथें च अडकून पडावें लागणार कीं काय अशी शंका येऊं लागली. आम्ही वीस पंचवीस मडळी व सामान नेणारे ‘ भारुअे ’ मिळून सुमारें चाळीस लोक आहोंत इकडचीं गावें लहान त्यामुळें एवढ्याना खायला मिळण्याची शक्यता नसते म्हणून परवापासून आम्ही बरोबर डाळ-तादुळांचे पोतें घेऊन निघालो. पण तो हि शिधा जेमतेम २-३ दिवस च पुरणारा आहे. वावा हसत म्हणाले, ‘ उपाशी रहायची तयारी ठेवायची. ’ त्यांच्याकरता रोजचें दूध आणणाऱ्या कार्यकर्त्याला हि पावसाचा मार खात नद्या पोहून थावें लागतें. ‘ उदरभरण नोहे जाणिजे यज्ञकर्म ’ म्हणत असताना देखील तो च तो वरणभात रोज खाताना खरोखर च ‘ यज्ञकर्म ’ केल्यासारखें वाटतें. अशा वेळीं मगलामावशी कुटून तरी गूळखोबरें आणून लाडू करायच्या किंवा कणीक आणून तीन दगडाची चूल करून गरम पोळ्या करून वाढायच्या तेव्हा

त्या पदार्थांची गोडी अवीट वाटायची. पण आता नद्यामुळे आमचा बाहेरच्या जगाशी अजिबात सबंध तुटला असल्यामुळे पोटभर वरणभात मिळणें हें च भाग्य मानावें लागतें.

येथून पधरा मैलावर चंद्रपूर नावाचें मोठें तीनशेंहून अधिक वस्तीचें गाव आहे. ग्रामदानात मिळालेलीं सर्व च गावें आदिवासींचीं नाहींत. चंद्रपूर हें पार्श्व (क्षत्रिय) लोकाचें गाव. तेथील विश्वनाथ पात्र यांनी ४॥ हजार एकर जमीन दान दिली व पुनर्वितरणात त्यांना फक्त तीस एकर जमीन मिळाली. जमीन चागली आहे व हत्तीचे कळप येऊन सारीं पिकें खाऊन टाकतात त्यामुळें गेल्या सात वर्षांपासून बरीच जमीन उजाड झाली आहे. चंद्रपूरच्या दामोदर पात्र या गृहस्थानीं आपली दोनशें एकर जमीन दान दिली व पुनर्वितरणात फक्त चौवीस एकर घेतली. त्याच्या मातेनें व पत्नीने मोठ्या आनंदानें ग्रामदानाला संमति दिली होती.

वैद्यनाथबाबू आज आपले अनुभव सागत होते. ते म्हणाले कीं येथील लोकाना कुणीं म्हटलें कीं तुम्हीं ग्रामदान दिलेंत तर ते म्हणतात, “आम्हीं कुणाला काहीं दिलें नाहीं विनोबाजी सागतात त्याप्रमाणे आपल्याजवळ असलेले सारें काहीं सर्वांना वाटून खायचे ठरवलें.” तशी इथल्या आदिवासी लोकात इतराना वाटून खायची जुनी च पद्धत आहे. जमीन देवाची ही कल्पना देखील त्यांच्या परपरेशीं जुळणारी च आहे. बहुधा प्रत्येक गावात एक ‘नाईक असतो नि सारे लोक त्याच्या सहकार्यानें काम करतात. ‘आज्ञा (विश्वनाथ पट्टेनाईक) जेव्हा त्या लोकाना सागतात कीं एका माणसानें पेज खायची नी दुसऱ्यानें उपाशी रहायचें हें देवाघरच्या न्यायाला धरून नाहीं, तर लोकाना हें चटकन समजतें. विनोबाना ते ‘महाप्रभु’ म्हणतात. ‘महाप्रभु’ दारू सोडायला सांगतात म्हणून हे लोक दारू सोडतील.

ह्या भागात घरवीं च बाहेरून फारसें कुणी येत नाहीं. मग ऐन पावसाळ्यात कोण येणार ? फक्त मधून मधून व्यापारी व सावकाराचे एजंट लोकाना लुटण्याकरता येऊन जातात. त्यामुळे पावसाळ्यात त्यांच्याकडे जाऊन त्यांच्या हिताच्या चार गोष्टी सांगणाऱ्या विनोबाकडे पाहून त्यांना

वाटें की आपला एखादा जिऱ्हाळ्याचा मित्र च आला आहे. त्यातून विनोबाचा पोशाख हि जवळ जवळ त्याच्या च सारखा असतो त्यामुळें ते लोक आपापसात म्हणतात की, ‘ विनोबा तर कध च आहेत ! ’

हनुमतपूरचें ग्रामदान व पुनर्वितरण मार्गें च झालें होतें. आजवर वाटप झालेल्या गावात सर्व भूमिहीनात अधिक जमीन इथल्या च ‘ हाऊका सुबा ’ नावाच्या भूमिहीनाला मिळाली होती. त्याचें कुटुंब मोठें होतें आजवर दुसऱ्याच्या शेतावर मजुरी करून कसेतरी पोट भरण्यावाचून त्याला दुसरा मार्ग च नव्हता. पण आता त्याला बावीस एकर जमीन मिळाली होती. तो आपल्या नायकामुलासह मोठ्या उत्साहानें भूमातेची सेवा करीत होता. आज सभेंत चद्रपूरचें वितरण आलें. तेथील पुरुष व स्त्रिया देखील लहान मुलाना घेऊन निविड अरण्यातून पावसाचा भार खात पधरावीस मैलाची वाट चालून सभेकरता आले होते. ते काल सकाळी च इकडे यायला निघाले. त्याची प्रशंसा करीत विनोबा आजच्या प्रवचनात म्हणाले, “ काहीं लोक असे असतात की जे काळाचीं पावलें ओळखूं शकत नाहींत व नेहमीं भूतकाळात राहतात. पण काळपुरुष असा जवर्दस्त असतो की तो सर्वांना आपली ओळख पटवून दिल्यावाचून राहत नाहीं. ज्याला त्याची ओळख वेळीं च पटते तो खरा बुद्धिमान् आणि ज्याला ओळख पटत नाहीं त्याला शरण यावे लागतें. एकदा विचाराचें वारें पसरु लागलें की कुणी हि त्यापासून अलिप्त राहू शकत नाहीं. ग्रामदानाचें वारें साऱ्या देशभर पसरेल आणि हिंदुस्थानातल्या प्रत्येक खेड्याचें ग्रामदान होईल असा मला पूर्ण विश्वास वाटतो.”

अधार पडू लागला. काळोखाच्या आवरणात चहूंकडचीं घनदाट जंगले भयाण भासू लागलीं. कालपासून आकाश फाटल्यागत पाऊस पडतो आहे. मानवानें निर्मिलेल्या मोटरी, आगगाड्या, विमानें, तारायंत्र इत्यादि काही च आधुनिक साधनाचा या जगात प्रवेश नव्हता. तिकडे बाहेरच्या जगात अणुयुद्ध सुरु झालें असलें तरी त्याचा आम्हाला पत्ता लागणें शक्य नव्हतें. प्रफुल्लभाई म्हणाला, “ तिकडे गोवा स्वतंत्र झाला असला तरी आम्हाला कळायचें नाहीं.” आणि आमच्या जगात आमच्यापैकी कुणी वाघाच्या

पोटात गेलें असतें, कुणी सापाच्या विषाला बळी पडलें असतें, कुणी मोठा आजार हाऊन औषधपाण्याविना देवावरीं गेलें असतें किंवा हर्तीच्या कळपानें आम्हा सर्वांना नामशेष केले असतें तरी बाहेरच्या जगात ती वातमी जायला कमीतकमी ५-६ दिवस लागले असते. पूर्वी मोटरच्या रस्त्यावर असताना आम्ही रात्री आमच्या निवासामोंवतीं पेट्रोमॅक्स ठेवीत होतो पण आता गेले काहीं दिवस तें अशक्य च होतें. आता तर केरोसिन सपत आल्यामुळें अगदीं आवश्यक तवढे च कदील वापरायचे, नाही तर उद्यापासून साऱ्या रात्रीं घोर अधारात काढाव्या लागतील असें बुलुभाईनें सर्वांना सांगितलें. एका मिणमिणत्या कदिलाच्या प्रकाशात आम्ही 'गीता-प्रवचनें' वाचत बसलों होतो तेवढ्यात एकाने वातमी आणली कीं पत्तीकडच्या फळफळीया नदीचें पाणी खूप वाढलें आहे, उद्या नदी पार करणें अशक्य आहे. 'मग आता काय करायचें?' कुणीतरी विचारलें. बुलुभाई हसत म्हणाले, 'रामनाम व्यायचें ! तेवढ्यात दुसरा कार्यकर्ता वातमी घेऊन आला कीं इथून काहीं मैलावर असलेल्या एका जागीं नदीचें पाणी कमी असते तेव्हा तिथून पार करू शकूं. पण मग पुढचा सारा कार्यक्रम बदलावा लागणार व बाबा ठरल्या दिवशीं आपल्या गावीं आले नाहीत तर तेथील लोक काळजी करत बसणार. पण दुसरा मार्ग च नव्हता. शिधा सपत आलेला आहे. इथे जास्त दिवस राहणे शक्य नव्हतें. डामसुरुडाचा उत्साही तरुण कार्यकर्ता बलभद्र म्हणाला, "तो नवीन रस्ता ठीक आहे. अलीकडच्या तीरावरच्या जरापा गावांत माझ्या बहिणीचें घर आहे. नदीचें पाणी वाढलें तर आपण तिथें राहू या." हा कार्यक्रम ठरला नी उद्याची काळजी उद्या, आज तर स्वस्थ झोपू या, असें म्हणून आम्हीं बिछान्याकडे वळलों. बाबा तर आठ वाजता च 'ब्रह्मलोकी' जातात.

शून्यांतून नवनिर्माण

जरापा, यकान्नागुडा

४ सप्टेंबर १९५५

नवा रस्ता 'क्षुरस्थ धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत् कवयो वदन्ति' चें स्मरण करवून देणारा होता. मुक्तीचा मार्ग विकट असतो म्हणतात आणि हा सामाजिक मुक्तीचा मार्ग आहे. कितीतरी वेळ दीडदोन फूट चिखल-पाण्यातून जायचें होतें. या रस्त्यावर न पडणे हा चमत्कार नी पडणें हें स्वाभाविक मानलें जाईल. पावसाच्या गतीशीं वात्राचा आवाज स्पर्धा करू लागायचा व आकाशातील तुषारासहित वेदमंत्राचे शब्दतुषार कार्णी पडायचे. 'कशी मजा आहे !' असें हि ते मधून मधून म्हणायचे. वाटेत मोठमोठे शिलाखंड लागले. कुणीतरी म्हणालें, 'वाघाच्या समेलनाचे स्थान दिसतयू.' पुढें एक विस्तीर्ण शिलाखंड दिसलें. दाटदाट हिरवेंगार किर्ऽऽ जंगल, सथ गंभीर वाहणारी अनामिक नदी, काळसर ढगाच्या सान्निध्यात ध्यानगर्भार भासणारा समोरचा डोंगर, सारें पाहून वात्राचे पाय एकदम थाबले. अनिमिष नेत्रांनीं ते डोंगराकडे बघू लागलें. मनांत विचार आला अशा च प्रशान्त, रमणीय स्थानीं ऋषि ध्यान करीत असतील ! आणि तेवढ्यात वात्रा म्हणाले, "बसू या इथें जरा वेळ. ध्यानाला अगदीं उत्तम स्थान आहे." सारे पद्मासन घालून बसले. 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' गभीर गिरा प्रकटली आणि मग ध्यान सुरू झालें. नंतर डोळे उघडून समोर पाहिलें. सृष्टीत जणू परमात्म्याचें गार्भीर्य प्रकटलें होते.

पुढें तीन नद्या लागल्या. त्यात छातीइतकें पाणी होतें. ओल्या कपड्यांनीं चिखलापाण्याच्या पायवाटेनें चालायचें होतें. पण ध्यानानें जणू प्राणसंचार झाल्यागत वाटत होता. कुणीतरी गाऊ लागलें—

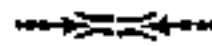
'शुभ कर्मपथे धर निर्भय गान ।
चल चल रात्रि, चल दिनरात्रि
कर अमृतलोकपथ अनुसंधान ॥'

—प्रसन्न हिरवीं शेतें दिसू लागलीं व गाव जवळ आल्याची सूचना मिळाली.

शेतातून झुळझुळ वाहणारे पाट व उच्चसखल भूमीमुळे त्याचे ठिकठिकाणी बनलेले धवधवे—सर्वत्र शांति व प्रसन्नता. फळफळांया नदी लागली. गाववाल्यांनी सांगितले सध्या पार करणे अशक्य आहे. दुपारपर्यंत पाणी उतरेल असे वाटते. नदीच्या वेगवान् प्रवाहाकडे दृष्टि रोखीत बाबा म्हणाले, “हं पाणी असे आहे की तुम्हाला चांगले दोन तीन दिवस या च तीरावर अडवून घरील !” या पहाडातल्या नद्यांना एकदम पाणी चढते नी उतरते. तीरावरच्या जरापा गावात मुक्काम केला. जरापा अगदी लहानसे ५०—६० लोकवस्तीचे गाव. जरापाच्या लोकाना कधी स्वप्नात हि कल्पना नव्हती की बाबा त्याच्या गावात येतील पण त्याची ग्रामदानाची तपस्या फळली आणि नदीने बाबांना अडविले बाबांनी धरोघर जाऊन निरीक्षण केले. सारी सुंदर स्वच्छ घरे. एका घरात स्त्रियांनी भिर्तीवर सुंदर चित्रे काढली होती. त्यात गाय व दूध पिणारे वासरू, स्वस्तिक, दीप वगैरे कित्येक प्रतीके होती. त्याचे कौतुकाने निरीक्षण करीत बाबा म्हणाले, “बाबा, याच्यात केवढी सस्कृति आहे ! अगदी दाट जंगलात राहून देखील त्यांनी किती सुंदर चित्रे काढली आहेत ! अन् त्याकरता रंग वगैरे देखील त्यांनी इथेच तयार केला आहे. सस्कृति काही केवळ पुस्तकात च नसते. चित्रकला, संगीत इत्यादि सर्वांच्या द्वारे सस्कृति प्रकट होते.”

आमच्याजवळचा थोडा शिधा व गाववाल्यांनी प्रेमाने दिलेला सुत्रा चावल मिळून जेवण तयार झाले. जेवण आटोपून नदीकाठी जाऊन बसलो. पाणी उतरण्याची लक्षणे दिसेनात. गाववाल्यांनी जंगलातून बाबू तोडून आणले व झाडाच्या साली कुटून, दोरी वळली नी पाहता पाहता दोन ताफे तयार केले. मग पोहत पोहत या तीरावरून त्या तीरावर ताफा ओढत नेऊन व पोहता न येणाऱ्यांना व सामानाला पार केले. आमचे सामान हि काही कमी नव्हत. आमच्या यात्रीदलातले लोक त्यांना मदत करीत होते. पोहून पोहून ते सारे अगदी थकून गेले. रात्र होऊन गेली होती. शेवटी उरलेले सामान सकाळी आणायचे ठरवले. बाबांना तर त्यांनी फुलासारखे साभाळीत नेले. बाबा म्हणाले, “मी तर अगदी बादशहासारखा आलो !” रात्री प्रार्थनेनंतर बाबा एक च वाक्य म्हणाले, “आज आप सव लोगोने इतना पराक्रम किया इसलिये मैं आपको

धन्यवाद देता हूँ । ” सारे मस्तीत होते. कुणाला कथाची जाणीव देखील झाली नाही. रामाचे वानर जणू ! गाववाल्याच्या कल्पकतेचें किती कौतुक करू नी किती नको असें वाचाना झालें ‘ अगदीं शून्यातून सारे निर्माण केलें त्यानीं ’ असें ते सारखे म्हणत होते.

ग्रामोद्योगाचें महत्त्वपूर्ण स्थान

बेलमगुडा, श्रीगुडा, गुडारी

५ ते ८ सप्टेंबर १९५५

बाबा कालपासून म्हणताहेत कीं, ‘ आपली ही यात्रा म्हणजे अगदीं Adventure (साहस) च्या च सदरात जमा होईल ! ’ वाटेंत दर मैला-दीड मैलाला नदी, नाला लागला कीं व्यासजी ओडियातील एक म्हण सागतात — ‘ कोस जा, धो पाव. ’ त्यानीं सांगितलेली आणखी लोकोक्ति वाचाना फार आवडते—

‘ अंते तिक्त, दंते लूण, पेट पूरिब तिनी कोण
माथे कापड, पाये तेल, वैधर संगे करिब खेल । ’

(जेवणाच्या शेवटीं काहीतरी कडू खावें, मिठानें दात घासावे, जेवताना पोटाचे तीन च कोन भरतील एवढें जेवावें, चालताना डोक्याला कापड बाधावें, पायाला तेल चोळावें. एवढ्या गोष्टी नियमित पाळल्या कीं उत्तम आरोग्य राहते आणि वैद्यासोत्रत खेळ खेळता येतो.)

या भागातील वरीं च गावें ग्रामदानात मिळालेलीं आहेत. वाटेंतला एक तीन चार मैलाचा पट्टा भूदानात मिळालेल्या जमिनीचा होता. व्यासजी वाचाना म्हणाले, “ आपण आपल्या जमीनदारींतल्या जमिनीवरून चालत आहोंत. ” मंगलामावशी लगेच म्हणाल्या, ‘ अं ह ! आपण मुक्त भूमीवरून चालत आहोंत ! ’ एका वाक्यात विनोद होता तर दुसऱ्यात विचार ! बाळ म्हणाला, ‘ ही जमीन फार चांगली दिसते आहे. ’ त्यावर बाबा म्हणाले,

“ह्या भूमीला आपलें कार्यक्षेत्र वनवशील तर कळेल, हीत कसें छान पीक निघतें तें ! भूमि नको वधूस, मनोभूमि वध.”

या ठाण्याचें प्रमुख ठिकाण गुडारी जवळ येत चालले होतें. आसपासच्या गावातले लोक वाव्राना सागाथचे की, “सारे बडे जमीनवाले गुडारींत राहतात.” बाबा म्हणाले, “शहराच्या आसपास नेहमीं हें च दृश्य दिसतें बहुतेक सारे लुटणारे लोक शहरात राहत असतात.” पण या भागातले भूमिहीन हि आता चागले जागृत झाले आहेत. श्रीगुडाच्या प्रवचनात बाबा गरीबाना उद्देशून म्हणाले की, “ज्याच्याजवळ थोडी जमीन आहे असे तुम्ही लोक आपली सारी जमीन देऊन भूमिहीनाबरोबर एक होऊन सारें काहीं वाटून खाल व भूमिहीनाचीं हृदये जिंकून ध्याल तर त्याची नी तुमची मिळून एक सामर्थ्यशाली आघाडी तयार होईल. आज थोडी जमीन वाळगणारे लोक आपल्या चार दोन एकरांना चिकटून राहतात म्हणून वडे लोक देखील आपल्या चार दोन हजार एकरांना चिकटून राहतात. एकाला लगोटीची आसक्ति तर दुसऱ्याला उंची वस्त्राची. तुम्ही गरीब लोक च आपल्या आसक्तीमुळें श्रीमंताचीं मुळें पक्कीं करत असता. मला तुमची शक्ति वाढवायची आहे म्हणून च मी तुम्हाला एक युक्ति सागत आहे तुम्ही आपापल्या चार दोन एकराचा मालकी हक्क फेंकून द्या व क्रान्तीचे नेते बनायला समोर या. मग पहाल कीं वडे लोक देखील आपला मालकी हक्क सोडून तुमच्या मार्गे आल्यावाचून राहणार नाहींत.”

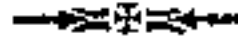
गुडारी जवळ आलें व परीटघडीचे कपडे घातलेले लोक दिसूं लागले. त्यात शाळेचीं लहान मुलें देखील हार घेऊन स्वागतार्थ उभीं होतीं. वावानीं मुलाचे हात धरून पळायला सुरवात केली. मुलाना घेऊन निवासस्थानीं पोहोचल्यावर वावानीं मार्गे वळून पाहिलें तों सारे वजनदार, इस्त्रीवाले लोक मार्गे पडले होते. नंतर वावानीं जमावाला उद्देशून एक छोटेंसें भाषण केलें. ते म्हणाले, “जगातल्या सर्व मुलाची मिळून एक च जात आहे, त्याच्यांत कुठला हि भेद नाहीं. देशातल्या सर्व मुलाना समान रक्षण, पोषण व शिक्षण मिळायला पाहिजे. जो देश मुलामध्यें भेदभाव करील तो जगात टिकू शकणार नाहीं. देवानें सगळ्यांना मुलें दिली आहेत.

प्रत्येक घरात मूल जन्मतें म्हणजे ईश्वर च जन्म घेतो मग काहीं घरात आपलें पोषण व्हावें नी काहीं घरात शोषण व्हावें, कुठे खायला दूध तूप मिळावें तर कुठें पुरेशी भाकरी देखील मिळू नये, अशी देवाची इच्छा असणें कधीं तरी शक्य आहे का ? ”

या अरण्य-यात्रेंतील अनुभव सर्वोदयाच्या तत्त्वज्ञानाला बळकटी आणणारे होते वाहेरचे व्यापारी कपडा, तेल, मीठ यासारख्या आवश्यक वस्तूच्या बाबत खेड्यांतल्या लोकाना कसे लुटतात त्याचे दर्शन घडलें. हें शोषण थाबवायला ग्रामोद्योगाचा एकमेव उपाय आहे हें पुन्हा एकवार ध्यानात आलें. गुडारीच्या प्रवचनात विनोबा या विषयाचें विवेचन करीत म्हणाले, “ खेड्याखेड्यात हिंडून नी तेथील परिस्थितीचें निरीक्षण करून माझीं काहीं निश्चित मतें बनलीं आहेत. ग्रामोद्योगाशिवाय ग्रामोत्थान होणें अशक्य आहे. सुव्यवस्थित योजनेशिवाय ग्रामोद्योग चालूं शकणार नाहींत. खेड्यात ग्रामसमिति (ग्रामपंचायत) निर्माण झाल्याशिवाय खेड्याकरता सुव्यवस्थित योजना बनू शकत नाहीं व गावच्या जमिनीचें समान फेरवाटप झाल्याशिवाय कोणती हि ग्रामसमिति सर्व गावकऱ्यांचा विश्वास संपादन करू शकणार नाहीं. आज संपत्तीची विषम वाटणी कायम असताना खेड्यात ग्रामसमिति स्थापणें म्हणजे वाघाला अध्यक्षपद देण्यासारखे आहे. कारण आज ज्यांच्या-जवळ पैसा, जमीन व शिक्षण आहे असे च लोक ग्रामसमितींत येणार, म्हणजे आज जे शोषण करतात त्यांना आणखी सत्ता मिळणार. तेव्हा जमीन व संपत्तीची समान वाटणी झाल्यानंतर खेड्याचें कल्याण करणारी ग्रामपंचायत अस्तित्वात येऊं शकते.

“ आजकाल सरकार देखील आपल्या नियोजनात ग्रामोद्योगांना स्थान देत आहे ही फार आनदाची गोष्ट आहे पण सरकार बेकारी नाहींशी करण्याकरता म्हणून ग्रामोद्योगाचा आधार घेत आहे. राक्षसाच्या भीतीनें का होईना पण कोणी एखादें चागलें काम करत असेल तर मी त्याची प्रशंसा च करीन. परंतु हें चागलें काम रावणाच्या भीतीनें न करता, रामाच्या भक्तीने केल्यास किती बरें होईल ! आपल्या देशाच्या आर्थिक

नियोजनात ग्रामोद्योगाना कायमचें स्थान आहे असें माझे निश्चित मत आहे. तेव्हा देशाकरता योजना करताना ग्रामोद्योगाला एक महत्वाचें व जीवनाचें आवश्यक अंग म्हणून त्या योजनेत स्थान द्यायला हवें. ”

‘ गांवचें गोकुळ बनवूं या ’

डेरीगाव, वाभुनी

९, १० सप्टेंबर १९५५

अर्चिमान आदित्याच्या आगमनाची वेळ होती. दूरवर ताडाचीं सात उच झाडे व एक लहान झाड दिसलें. जणू सप्तर्षि व अरुधती आदित्याच्या उपासनेत मग्न होतीं. साऱ्या विश्वाला रश्मिसूत्रात ओवणारा आदित्य आला, प्राचीला खुलवीत आला, प्रतीचीला फुलवीत आला, उदीचीला सुखवीत आला, अधराचीला हसवीत आला. काळोखाच्या काळ्या रात्री प्राचीला प्रतीचीची ओळख नव्हती, उदीचीला अधराचीच्या अस्तित्वाची जाणीव नव्हती. पण प्रकाशलेल्या जगात भेद सरले, भिन्नता उरली नाही. अद्वैताच्या रश्मिसूत्रात ओवल्या गेलेल्या सर्व दिशाना उदयाची एकत्र अनुभूति होऊं लागली.

जागलेल्या जगात नव्या हालचाली सुरू झाल्या. आंब्याच्या झाडाच्या छायेत सारे गावकरी एकत्र जमले होते. त्याच्यातील नसलेला पण त्याच्यातलाच एक भासणारा असा भूदानकार्यकर्ता मध्ये वसला होता. ग्रामदान तर दिलें, आता पुढें नवी रचना कशी करायची, याविषयी चर्चा चालू होती. “आम्हीं सर्वस्वदान दिलें मग ती जमीन आम्ही परत कशी घेणार ? ” एकानें शका काढली. दुसरा म्हणाला, “माझ्या हि मनात ही च शंका होती. पण परवा विनोबाचें भाषण ऐकलें, त्यात ते म्हणाले, “जमीन तर आता देवाची झाली व त्याचा प्रसाद म्हणून गावाकडे आली. फक्त सोयीकरता म्हणून फेरवाटप करायचें. त्यात काहीं कुणी जमिनीचा मालक बनणार नाही. ” माणशीं एक एकराच्या हिशोबानें वाटायचें

ठरवलें. कालचा पन्नास एकराचा मालक म्हणाला, ‘ माझ्या घरात चार माणसे आहेत, तर मला चार एकर पुरेल. ’ कालचा पधरा एकरवाला— ‘ माझ्या घरात दहा माणसे आहेत, पण मला कमी जमीन दिली तरी चालेल. कारण माझी लहान मुलें आहेत व मदतीला फारसे कुणी नाहीं. ’ लगेच सारे बोलूं लागले, “ वा वा ! पुरेल म्हणजे काय ? तुला दहा एकर घेतली च पाहिजे. आणि मदतीला आम्ही सारे आहोंत च की ! हें बघ, यदा आपण सर्वांनीं मिळून तुझ्या शेतात विहीर खणायची. दर वर्षीं हा कार्यक्रम करू म्हणजे पाण्याचा प्रश्न सोडवता येईल ” एक तरुण म्हणाला, “ शेजारच्या नदीला बाध घालण्याची योजना करायला हवी. श्रमदान तर आपण सारे देऊ च. मग सरकारकडून थोडी मदत मिळायला हरकत नाहीं. ” भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “ हो, त्याकरता अवश्य प्रयत्न करू या. ”

आतापर्यंतच्या चर्चेत जरा दूर बसलेला कालचा भूमिहीन भाग घेत नव्हता. पण श्रमदानाचें नाव ऐकता च तो उत्साहाने म्हणाला, “ कुणाच्यानें श्रम होत नसतील तर मी दुप्पट श्रम करीन. ” त्याच्या-जत्रळ हि देण्यासारखें असें काहींतरी होतें— नव्हे त्याची च सपत्ति सर्वांत अधिक होती. “ तुझ्या घरात वीस माणसे ना ? ” त्याला कुणीतरी प्रश्न विचारला. “ नाहीं, अठरा च आहेत. दोन महिन्यापूर्वीं दोन मुलें गेलीं माझीं—औषधपाण्याविना ! ” तो किंचित् कातर आवाजात म्हणाला. लगेच कालचा एक बडा जमीनवाला म्हणाला, “ क्षमा कर. आता असें कधीं व्हायचें नाहीं आपल्या गावात. औषधाकरता आपण एक वनस्पतीचा बगीचा लावूं. आणि रमादेवी परवा इथें आल्या होत्या तेव्हां म्हणाल्या कीं कस्तुरबा द्रुष्टतर्फें एक नर्सिंग शिकलेली भगिनी इथें येईल. ती आपल्याला स्वच्छता, आरोग्य बगैरेंचें हि शिक्षण देईल. आजवर आपण कधीं एकत्र बसून असा विचार तरी केला होता का ? आता सारे मिळून रोग व दु खाना पिटाळून लावूं ”

“ चाळीस एकर जमीन उरते आहे ती सामूहिक ठेवायची ना ? ” उत्साही तरुणानें विचारलें. सर्वांचा होकार मिळता च तो म्हणाला— “ आणि एक सहकारी दुकान हि काढायचें आहे. नाहीं तर व्यापारी व

सावकाराच्या कचाऱ्यातून सुटणे कठीण च आहे.” एक वृद्ध काळजीच्या स्वरात म्हणाला, “सावकाराचे पाय धरल्यावाचून कसे निभणार बाबा आपले ? अडीअडचणी आहेत, लग्नकार्ये आहेत.” भूदानकार्यकर्ता बोलू लागला, “आपण सावकाराना नीट समजावू. काही गांवात सावकारांनी पूर्वीच्या कर्जाच्या रकमेचे संपत्तिदान दिले आहे. पुढे हि त्याच्याकडून संपत्तिदान मिळवता येईल. शेवटी ते देखील आपल्या च सारखी माणसे आहेत. गावाच्या भल्याचा विचार आपल्याला पटतो तसा त्यांना का नाही पटणार ? आपले श्रम, संपत्तिदान आणि मग वाकीची मदत वाहेरून सरकारकडून किंवा दुसऱ्या सस्थेकडून कर्जाच्या रूपाने मागता येईल.” दुसरा तरुण आवेशाने म्हणाला, “आणि लग्नात विलकुल अवास्तव खर्च करायचा नाही असे विनोबांनी सांगितले आहे. प्रत्येक लग्नाचा खर्च साऱ्या गावातफे होईल.” कालचा भूमिहीन म्हणाला, “गावाकरता म्हणून मी आपल्या धान्याचा आठवा हिस्सा देईन.” भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “पण ते धान्य राहिल प्रत्येकाच्या च घरात. एका ठिकाणी एकत्र केले जाणार नाही. प्रत्येक घरात गावाची बँक राहिल.”

“आणि विनोबांनी सूत कातायला सांगितले, त्याचे काही ठरवत च नाही तुम्ही ?” एका भगिनीने विचारले. “सारा कपडा गावात च तयार करायचा. बाहेरचा विकत घ्यायचा नाही.” एका पोरसवदा तरुणाने जोरात म्हटले. “अजून चर्खा कधी हाती देखील घेतला नाही, मग कसे जमणार हे ?” वृद्धाने शंका काढली भगिनी लगेच म्हणाली, “का शक्य नाही ? माझ्या माहेरी कुजेन्द्रीला घरोघर चर्खे चालतात व किती तरी लोक आपला कपडा स्वतः च तयार करतात. मी देखील लहानपणी कातत होते. पण लग्न झाल्यापासून सारे बद झाले.” “बर, आता तू च शिकव सर्वांना सूत-कताई,” तिचा पति अपराधाचे परिमार्जन करण्याच्या स्वरात म्हणाला. गावाला वस्त्रस्वावलंबी करण्याचा ठराव एकमताने पास झाला.

भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “फार छान. पण आणखी कितीतरी गोष्टी करायच्या आहेत. तुम्हाला तेल, गूळ, जोडे वगैरे सर्व आवश्यक वस्तु गावात च तयार केल्या म्हणजे गावाचा पैसा बाहेर जाणार नाही व सर्वांना

उद्योग मिळतील आपलें गांव लक्ष्मीसपन्न करायचें आहे ना ? ” हें ऐकता च एकानें म्हटलें, “ मग असें करा. तुम्ही च इथें रहा म्हणजे तुम्ही सागाल तसें करू आम्ही. ” भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “ अगदीं चूक. तुमच्या गावाचें राज्य तुम्हीं च चालवायचें आहे. एकवीस वर्षांच्या सर्व लोकांची मिळून एक ग्रामसभा बनवायची आहे. ती सभा सर्वानुमतीनें कारभार चालवायला १०-१२ लोकांची एक समिति निवडील. तिकडे भुवनेश्वरला मत्रिमडळ असतें ना, तसें च गावात हि वनेल.”—“ हें सारें आपल्या डोक्यात शिरायचें नाहीं बुवा ! ” भूदानकार्यकर्ता चटकन् म्हणाला, “ का नाहीं शिरणार ? हें सारें करायचें आहे, रामराज्य स्थापायचें आहे, म्हणून तर आपण ग्रामदान केलें आहे. ”—“ तें सारें ठीक पण एकाला सुद्धा लिहिता वाचता येत नाहीं, मग वावाची एकताशी शाळेची योजना तरी कशी चालणार ? ” एकानें विचारलें. भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “ प्रश्न आहे खरा, पण तुम्हीं स्वामित्वविसर्जनासारखी एवढी कातिकारी गोष्ट केलीत मग आम्हीं काय तुमच्या सेवेला येणार नाहीं का ? पण आपल्याला नवी विद्या शिकायची आहे कीं ज्यात ब्रह्मविद्या व उद्योग दोन्ही राहतील ” एकानें म्हटलें, “ गावातले झगडे बाहेरच्या कोर्टात न्यायचे नाहींत हें ठरवून च टाकू आता. ” तेवढ्यात एका स्त्रीचे अनुभवानें पोळलेले उद्गार बाहेर पडले—“ आणि दारू सोडायचा निर्णय अगदीं या क्षणाला घेऊन टाका. ”

पोराना वाटलें आपण हि यात भाग घ्यायला हवा. ते म्हणाले, “ आणि विनोबांनीं आम्हाला खूप दूध लोणी खायला सांगितले आहे— गोकुळातल्या गोपालासारखें. ” पोराना कृष्णाचें दूध लोणी आठवलें तर वृद्धाना भागवत. विनोबांनीं सर्वांना रोज संध्याकाळीं रामायण, भागवत व गीता वाचायला सांगितलें होतें. ‘ देवाची संस्कृत भाषा आपल्याला कुठून समजणार ? ’ एकानें शंका काढली. भूदानकार्यकर्ता म्हणाला, “ का नाहीं समजणार ? विनोबा तर म्हणतात कीं स्वर्गांतल्या देवाना हेवा वाटेल असें काम केलें आहे तुम्हीं ! ”

माध्यान्हाची वेळ झाली. सूर्याच्या प्रखर प्रकाशात सारी सृष्टि कशी

पावन, निर्मल आणि मंगल भासत होती ! सूर्य जणू विचारीत होता, “ कुठे आहे तुमचा तो अधार ? बघायचाय मला । ”

बशधारेच्या काठाकाठाने जाणाऱ्या पायवाटेने वाभुणीला पोहोचलो आणि उद्या गुनपूरला बाबाच्या जन्मदिनानिमित्त होणाऱ्या समारंभाकरता येणाऱ्या पाहुण्यांचे आगमन सुरू झाले. त्यात दादा धर्माधिकारी व विमलाताई होत्या. मध्यतरी काही दिवस आम्ही अगदी दाट जंगलात होतो त्यामुळे सर्वांना फार काळजी वाटत होती आज आम्हा सर्वांना सुखरूप आलेली पाहता च त्या सर्वांना आनदाचे भरते आले. बोक व नुमानी तर आमच्यावर कौतुकाचा वर्षाव च केला. “ तुम्ही एवढ्या पावसात इतके दाट जंगल पार करून आलात, तुम्हाला अगदी महावीर चक्र द्यायला हवे. ” लिकडे बाबा सर्वांजवळ आम्हाला नदीपार नेणाऱ्या जरापाच्या लोकाची सारखी प्रशंसा करीत होते की, “ त्या लोकांनी अगदी पाहता पाहता सारे निर्माणकार्य केले. दोन ताफे तयार करून आम्हा सर्वांना सामानासकट नदीपार पोहोचवले. आणि आमचे सामान देखील औरगजेबाच्या सामानाहून काही कमी नव्हते. त्या लोकाना मोठी च पदवी मिळायला पाहिजे. ”

हनुमतपूरची ती अविस्मरणीय घटना आठवते. घड्याळाचे काटे बारावर आले म्हणून दुपार झाली असे समजायचे, एरवी बाहेर सारे अधारून आलेले नी अखड मुसळधार पावसाची झड. चारी बाजूला दाट जंगल, गाव मैलभर दूर. आमचे निवासस्थान असलेल्या ठिकाणी काही वर्षांपूर्वी एका अधिकाऱ्याने एका रानहत्तीला गोळी घातली. थोड्या च वेळाने रानहत्तीचा एक कळप आला नी त्यांनी सारा डाकबगला उद्ध्वस्त करून टाकला. मग तो डाकबगला पुन्हा बाधला त्यात हत्तीपासून बचावण्याकरता एक तळघर आहे. आम्ही हत्तीच्या गोष्टी करीत होतो एवढ्यात चार माणसे कुणाला तरी खाटेवर घालून आणताना दिसले. या भागात काम करणारा एक भूदानकार्यकर्ता एका गावाहून दुसऱ्या गावाला जाताना वाटेत बेशुद्ध झाला. त्याच्या सोबतच्या माणसाने शेजारच्या गावातील लोकाना बोलावून आणले व ते सारे मिळून त्याला इथे घेऊन आले. नाडीचे ठोके मंद ऐकू येत होते म्हणून तो जिवंत आहे एवढे कळत होते. पण चार पांच तासापासून

तो बेशुद्ध होता. इथून सर्वांत जवळच्या म्हणजे विषमकटकच्या दवाखान्यात न्यायचे म्हणजे त्याला खाटेवर घेऊन पावसात तीस चाळीस मैल चालून जावे लागणार. दोघानीं धावत जाऊन शेजारच्या बसधारेचे पाणी बघितले. पाणी इतके वर चढले होते कीं नदी पार करणे अशक्य होते. इकडे आम्ही त्या माणसाला शुद्धीवर आणण्याकरता शेकणे, पाय चोळणे वगैरे उपाय करीत होतोच. तास दीड तासानंतर त्याने डोळे उघडले. बाबा सारखे म्हणत होते, “ काही काळजी करू नका. तो बरा होईल ” अन् आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे सध्याकाळीं तो उठून दहा पवरा पावले चालून गेला व बाबांना नमस्कार करून आला. आणि दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं आमच्या बरोबर दुसऱ्या मुक्कामीं पायीं चालून आला. तो बेशुद्धावस्थेत पडलेला कार्यकर्ता, दुपार कीं संध्याकाळ हे न कळण्याइतका अघार दाटून आलेला, अन् सभोवतालचे ते किरे ऽ ऽ जंगल सारे डोळ्यासमोर उभे राहते नी सूरदासाच्या सुरात गावेंसे वाटते ‘ सुनि रे मैने निर्बल के बल राम । ’

केवढे निविड अरण्य होते ते ! अन् वरून अखड धो धो पाऊस, वेगाने वाहणाऱ्या नद्या आणि उंच उंच डोंगर. पण इतक्या दाट जंगलात वाघ-हत्तींचा हल्ला तर दूरच राहो पण आमच्यापैकी कुणाला हि साधा विंचू देखील चावला नाही. ठिकठिकाणीं जंगलातले मुगळे मात्र अगदीं कडकडून चावत असत आणि मलेरियाकरता प्रसिद्ध असलेल्या या भागात गेल्या दोन महिन्यात कुणाला हि पडसें देखील आले नाही. बाबाच्या प्रकृतीची तर सर्वांनाच फार काळजी वाटत होती. पण दोनदा घसा किंचित् विघडल्यामुळे त्यानीं किनाईन घेतले तेवढेच. बाकी त्याची प्रकृति अगदीं छान राहिली. आम्ही मात्र गेले चार महिने अगदीं इमानेइतवारें दर आठवड्याला पॅलोड्रिन घेत असू. आमच्यांतिल प्रफुल्लभाई तर लहानपणापासून अशक्त नी आजारी. दरवर्षीं पावसाळ्यात तो एकदा तरी यमराजाचा दरवाजा ठोठावून परत यायचा. पण आश्चर्याची गोष्ट म्हणजे या पावसाळ्यात तो अगदीं चांगला दुणदुणीत राहिला. मी देखील गेल्या वर्षीत बारीक-सारीक दुखण्यानीं अगदीं बेजार झाले होते पण या अरण्ययात्रेत मला इतर अनेक लाभाबरोबर आरोग्यलाभ हि झाला. बाबा नेहमीं म्हणतात कीं,

“ यावरून तरी आता तुमच्या ध्यानात आले असेल की आपल्याला साभाळणारी एक अदृश्य शक्ति जगात आहे. तुम्ही तिला ‘ देव ’ म्हणा की आणखी काहीं म्हणा पण ती आहे हे निश्चित ! ” मला नेहमी तुकारामाचें वचन आठवायचें— ‘ मागे पुढे उभा आहे साभाळीत. ’ सन्मार्गावर नि शकपणें पुढे पुढे जाणाऱ्या लेंकराना ईश्वर माऊलीच्या ममतेने साभाळीत असतो

गेल्या आठवड्यात भयंकर पाऊस पडल्यामुळे ओरिसांतल्या कटक, बालेश्वर, पुरी या जिल्ह्यात पुराने अगदीं हाहा कार उडाल्याच्या वातम्या परवापासून मिळत आहेत. इथें काम करणाऱ्या बऱ्याचशा कार्यकर्त्यांचीं घरे त्या भागात होती कित्येकांचीं गांवें वाहून गेलीं होती. घरीं म्हातारे आईवाप, लहान मुलें, बायको सारी मडळी होती. सर्वांचीं मनें काळजीनें अस्वस्थ झालेलीं. पण कामात खड काहीं पडला नाही. काहींना एकदा तरी घरीं जाऊन बघून यावेसे वाटत होतें. बोऊनीं बाबांना विचारलें की, “ त्यानीं घरीं जावें का ? ” तर बाबा म्हणाले, “ मुळीं च नाही. घर वाहून गेलें तर वाहू दे. तिथें देखील शेजारीपाजारी आहेत ना मदत करायला ? ” दादा धर्माधिकारी म्हणाले, “ तुम्ही काय सर्वांना च सन्यासी बनवूं पाहत आहात वाटतें ? ” बाबा— “ नाही. आसपासच्या लोकाना मदत करणें हे उत्तम गृहस्थाचें च लक्षण आहे. आपले कार्यकर्ते वीर आहेत. त्यानीं गेले चार महिने या कोरापुटच्या जंगलात ब्रहादुरीनें काम केलें आहे. मी त्यांना दुबळे करू इच्छीत नाही. तरी हि ज्यांना घरीं जावेंसे वाटत असेल त्यानीं एकदा जाऊन यावें. पण शेवटी पूर ही काहीं मानवी कृति नाही, तर ईश्वरीय कृति आहे ! ”

‘ माझे नांव मरो, रामनाम जगो ’

गुनपूर

११, १२ सप्टेंबर १९५५

बशधारेच्या तीरावरील डाक वगल्याच्या आवारात विनोबाजयंतीचा समारंभ चालू होता. व्यासपीठासमोर साधी, सुंदर व प्रसगला साजेशी अशी रागोळीची व फुलाची सजावट व लहान मुलांना वाढण्याकरतां केळीं, सीताफळे, पेरू वगैरेंनीं भरगच्च भरलेलीं ताटे होती. नुमाच्या मधुर रवीन्द्र-गीताने कार्यक्रम सुरू झाला

‘ हे चिरनूतन, आजि ए दिनेर, प्रथम गाने ।

जीवन आमार, उठूंक त्रिकाशी, तोमार पाने । ’

नंतर बोकनीं बाबाना गध, फुलें, अक्षता व दूर्वा वाहून, आरती ओवाळून प्रणाम केला. बाप्पा व व्यासजी बाबापेक्षा चार सहा महिन्यांनीं मोठे असल्यामुळें त्यांनीं आशीर्वादात्मक भाषणें केलीं. मग जयप्रकाशजींचें भाषण झालें. साधी शब्दफुलें पण हृदयींच्या भावसूत्रात गुफल्यामुळें तो हार मोठा आकर्षक भासतो. ते म्हणाले, “ आज कोरापूटकडे सान्या देशाचे डोळे लागले आहेत. इथें आज जो प्रयोग चालला आहे तो सफल झाला तर देशाला आणि जगाला नया मार्ग मिळेल. बाबांनीं इथल्या जगल पहाडांत तपस्या करून एक शक्ति निर्माण केली आहे. त्या शक्तीची आज देशाला फार गरज आहे. आज ऐन मुसळधार पावसात तुमचा जिल्हा एका नव्या आर्गींत जळतो आहे, एका नव्या ज्योतीच्या प्रकाशात तळपतो आहे.”

या दृश्य जगातील घटना, आणि दृष्टीच्या पल्याड असलेल्या जगात ? नोआखलीच्या दग्ध भूमीवर प्रेमसिंचन करणाऱ्या त्या चरणाची गति अवरुद्ध झाली नव्हती तर धर्मचक्राच्या प्रवर्तनात परिणत झाली होती अमर आत्म्याची अनुभूति नयनातून ओवळणाऱ्या अश्रूंत उमटली ।

गभीर होऊ पाहत असलेल्या वातावरणाला बाबांनीं एकदम खेळकर कलाटणी दिली. ते म्हणाले, “ मला आज मी म्हातारा झाल्यासारखें हि वाटत नाहीं कीं तरुण असल्यासारखें हि वाटत नाहीं. मला तर असें च

वाटतं आहे कीं माझे बाल्य च अजून सरलं नाही. आईवडिलांनीं पावसात जाऊं नको म्हटलें तरी हि त्याचें न ऐकता पावसात भटकायचें हें लहान मुलाचे लक्षण गेल्या चार महिन्यात माझ्यात अगदीं पुरेपूर दिसलें असेल तुम्हाला ! गोपबाबू, व्यासजी वगैरे आम्ही सर्व बालगोपाल मडळी जमलों आहोंत नी आमचा इथे खेळ चालला आहे असें च मला वाटतं आणि म्हणून माझा साठावा वाढदिवस साजरा करण्याकरता तुम्हीं जो हा समारंभ केलात तो मला अगदीं च वेढग वाटतो.”

मग खोलवर दृष्टि वळवीत ते पुढें म्हणाले, “ हा दिवस म्हणजे माझ्या बाल्या साठ वर्षे पुरीं झाल्याचा दिवस नसून इथें सुरू झालेली भूमिकान्ति यशस्वी करण्याचा सकल्प करण्याचा दिवस आहे असें मी मानतो. हा जिल्हा मलेरियाकरता प्रासिद्ध आहे. आणि तरी हि ऐन पावसाळ्यात दाट जंगलात कितीतरी कार्यकर्ते सतत चार महिने हिडून काम करीत होते. बावा हिंडतो तर त्याच्याकरता साऱ्या सोयी केल्या जातात पण कार्यकर्त्यांकरता कुठली हि सोय नसते. त्या सर्वांचें मी आज अतः करणपूर्वक अभिनंदन करतो. कुठल्या हि प्रकारच्या कीर्ति-यशाची अपेक्षा न ठेवता अखड अविरत परिश्रम करणाऱ्या या कार्यकर्त्यांना निष्काम कर्मासारखी दुर्लभ गोष्ट देखील सुलभ झाली हे पाहून मला अतिशय प्रसन्नता वाटते. आपल्याला या कामाकरता एक असा नेता मिळाला आहे कीं ज्याहून उत्तम नेता दुसरा असू च शकणार नाही. परमेश्वर च आपला नेता आहे. तो जडाला चेतन बनवतो, नालायकाला लायक करतो.

“ आपल्या जीवनात एका स्वराज्यप्राप्तीच्या यशाच्या पूर्तीनंतर लगेच दुसरा-भूदानयज्ञ-यज्ञ सुरू करण्याचें महद्भाग्य लाभलें आहे. तपस्येमुळें मानवाला ताप न होता आनंद च होतो. कारण तपस्येमुळें नवनिर्मिति होते आपण हातीं घेतलेलें कार्य हें सामान्य कार्य नसून यज्ञकार्य आहे आणि म्हणून तें हृदयशुद्धीवर अवलंबून आहे. आजच्या दिवशीं आपल्याला सर्वांना शून्य होण्याचा सकल्प करायचा आहे.

“ इथें ग्रामदानामुळें स्वामित्वाचें विसर्जन होऊं लागलें आहे आणि इथें काहीं ठिकाणीं त्याला विरोध देखील होऊं लागला आहे हें

स्वाभाविक च आहे. कारण या कार्यामुळे आजच्या समाजरचनेचा पाया च ढासळून पडत आहे. आजच्या समाजात व्यक्तीचा मालकीहक्क ही एक पवित्र गोष्ट मानली जाते. कोणी आपल्या परिश्रमाने एखादी गोष्ट मिळवली असेल तर जबरदस्तीने ती हिरावून घेणे हा अन्याय आहे हे मी समजू शकतो पण माझी अशी इच्छा आहे की ती वस्तु त्याच्या च इच्छेने त्याच्या हातून गळून पडावी. माणसाने परिश्रमाने मिळवलेल्या वस्तूवर त्याचा हक्क आहे असे आजचा समाज मानतो. पण जेव्हा माणसाला असे वाटू लागेल की खूप परिश्रम करून मिळवलेल्या वस्तूवरील आपला मालकी-हक्क सोडून देण्यात च आपल्या श्रमाचे सार्थक आहे तेव्हा च खऱ्या अर्थाने आपण क्रांति केली असे म्हणता येईल.”

सध्याकाळच्या प्रार्थना-सभेत विनोबांनी गीतेतील स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाची या युगात विशेष आवश्यकता का आहे यावर विवेचन करताना म्हटले, “ आपण रोज सध्याकाळच्या प्रार्थनेत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचा पाठ म्हणतो या विज्ञानयुगात राहणाऱ्या माणसाना हवी असलेली गोष्ट त्यातून मिळते. या श्लोकात ‘प्रज्ञे’ला म्हणजे निर्णयशक्तीला सर्वात जास्त महत्त्व दिले आहे. आजच्या युगात लहान प्रश्न उद्भवत च नाहीत जो प्रश्न उद्भवतो तो एकदम जागतिक होऊन बसतो व त्यामुळे च कठीण हि होऊन बसतो. त्या च बरोबर आज काळाची गति भलती च वाढल्यामुळे प्रत्येक प्रश्न लवकरात लवकर सोडवणे हि आवश्यक होऊन जाते अशा स्थितीत अत्यंत तटस्थ बुद्धीने निर्णय घ्यावे लागतात, आणि म्हणून माणसाला स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचा उपदेश घेतल्याशिवाय दुसरी कुठली च गति उरत नाही. म्हणून च गांधीजींनी साऱ्या देशासमोर गीतेतील हे स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाने श्लोक ठेवले. आज विज्ञान आणि आत्मज्ञान ह्या दोघांनी हि मनोविकाराविरुद्ध आवाडी उभारली आहे. तेव्हां निर्विकार चिंतन करण्याची शक्ति ही गोष्ट फारशी कठीण मानण्याचे कारण नाही. प्रत्येक च माणूस जर गामा पहलवान किंवा राष्ट्रपति बनू म्हणेल तर ते शक्य नाही. पण प्रत्येक माणूस स्थितप्रज्ञ होऊं शकतो.”

विनोबा व्यक्ति नसून विचार आहे. ‘ हा देह काय कपडा आहे ? पाहिजे

तेव्हा फेकून देऊ व पाहिजे तेव्हा नवा घेऊ ? आपण तर अनंत कालाचे प्रवासी आहोत.' असे सहज बोलून जातात ते त्यामुळे त्यांच्या या देहाला साठ वर्षे पूर्ण झाली याची सभोवतीच्या इतरांनी देखील दखल घेऊ नये ही त्याची इच्छा. विचारपोथीत त्यांनी लिहिले आहे, "माझे नाव मरो, रामनाम जगो. माझे काही च नसो, सर्व कृष्णार्पण असो. माझी इच्छा जावो, हरीची इच्छा राहो." द्वैतातून निर्माण होणारी भिन्न भिन्न नामरूपे अद्वैताच्या अनुभूतीत लोप पावतात, असीम सागरात असख्य लाटा उत्पन्न होतात. एकेक वर येते, क्षणमात्र आपले अस्तित्व भासवते नी पुन्हा त्यात च लीन होऊन जाते. महापुरुष म्हणजे मोठी लाट. ती गगनाकडे धाव घेताना दिसेल पण ज्या चेतनसागरातून ती निर्माण झाली त्यात च लीन होणार !

आज शून्य बनण्याचा सकल्प करण्याचा दिवस आहे "स्थितप्रज्ञदर्शना"त म्हटले आहे—'एकं ब्रह्म च शून्य च य पश्यति स पश्यति ।' जयप्रकाशजी, दादा वगैरे पाहुणे सडळींच्या आगमनामुळे विचारचर्चाची नुसती लयलूट चालू होती. दुपारी जयप्रकाशजींनी विचारलेल्या प्रार्थना व रामनामा-संबंधीच्या प्रश्नाचे उत्तर देताना दादा म्हणाले, "प्रार्थना ही नेहमी आपापल्या भाषेत व्हावी व आंतरिक व्हावी असे मला वाटते. सर्व धर्म व पथाच्या लोकांनी एकत्र येऊन प्रार्थना करावी. आपण सध्याकाळच्या प्रार्थनेत स्थितप्रज्ञाच्या लक्षणाचा पाठ म्हणतो, त्यात आदर्श पुरुषाचे चित्र रगविलेले आहे. त्यात कुठल्या हि प्रकारची पाथिकता नाही. सकाळी आपण ईशावास्य उपनिषदाचा पाठ म्हणतो, त्यात एक संपूर्ण दर्शन मिळते. प्रवासाला निघण्यापूर्वी माणूस नकाशा पाहून निघतो तसे च रोज सकाळी जीवनाचा प्रवास सुरू करण्यापूर्वी ईशावास्य बघून व्यावे. म्हणून मी ही निवड केली आहे. पण प्रार्थनेत काय असावे याबाबत माझा कुठला हि आग्रह नाही.

"काही लोक रामनामावर आक्षेप घेतात असे तुम्ही म्हणालात. पण माझ्या मते रामनामात सगुण आणि निर्गुण हे दोन्ही एक होऊन जातात. 'राम' म्हणजे सर्वांच्या हृदयात रमणारा, अर्थात राम. आता कोणाला

त्या नावाबरोबर ऐतिहासिक रामाचें हि स्मरण करावयाचे असल्यास त्यानें करावें पण हिंदु धर्मांत तर म्हटलें आहे कीं रामाला मानणारा हि हिंदु आहे व न मानणारा हि हिंदु आहे. ईश्वर ' शब्दातिग शब्दसह. ' आहे, शब्दाच्या पलीकडे आहे व शब्दाना सहन करणारा हि आहे. एकदा एका आजारात मीं आईचे नाव घेतलें. माझी आई त्याआधी कितीतरी वर्षा-पूर्वी च देवाघरीं गेली होती. कोणीतरी मला विचारलें कीं आईचें नाव कशाला घेतलें ? त्यावर मीं म्हटलें कीं आजारात जेव्हा मला इतर कुठून हि मदत मिळाली नाही तेव्हा आईचें नाव घेतल्यानें मदत मिळाली. या च प्रमाणे या देशात लाखों लोकाना रामनामानें समाधान लाभतें. बापूना हि गोळी लागली त्या क्षणीं त्यांनीं रामाचें च नाव घेतलें !

“ नाम हा शब्द ' नम् ' धातूवरून बनला आहे, व त्याचा अर्थ आहे ' नम्र बनणें. ' नाम माणसाला नम्र बनवतें. फार मोठा पुरुषार्थ करीत असताना देखील माणसाने ओळखायला हवें कीं हे काम मी करीत नाहीं तर दुसऱ्या च कुठल्या तरी शक्तीच्या हातून घडतें आहे. ती शक्ति माझ्यात हि आहे पण माझ्यात च सीमित नाहीं, तर साऱ्या जगात व्यापली आहे. आम्हाला आपल्या जीवनात सुधार करायचा आहे पण ते काम केवळ आपल्या स्वतःच्या च बळावर होणारे नाहीं. जेव्हा आपण नामस्मरण करतो तेव्हा आत्मोद्धाराची जबाबदारी उचलतो पण त्या च बरोबर नम्रतेमुळे आपल्याला हिंमत हि मिळते. नाम अत्यंत थोड्या अक्षरात सूचन करतें. भटकणें हा मनाचा धर्म च आहे पण मन जिथें जिथें जाईल तिथें तिथें नाम त्याला रामाचें दर्शन घडवील तर माणसाचा विकास होईल.

“ आपल्यात स्वतःला वाचवण्याची शक्ति नाही म्हणून आपण प्रार्थना करतो. आपण लहान मुलासारखे आहोंत आणि म्हणून तो च आपल्याला वाचवील. आपण ' राजा राम ' म्हणतो, त्याचा अर्थ असा कीं तो च एकदा राजा आहे नी आपण सारे मानव त्याची प्रजा आहोंत. शासन-मुक्तीकरिता हा एक उत्तम आदर्श आहे. नामस्मरण प्रत्येक च धर्मांत चालतें. नामस्मरण करणारा च मुक्त होऊं शकेल असा आग्रह धरणें चूक आहे. पण त्या च बरोबर इतके असख्य लोक नामस्मरण करतात तेव्हा

त्यात काहीतरी रहस्य दडलेलं आहे हें ओळखायला हवें. तसें पाहिलें तर सर्वधर्मसमावेश मौनात च होऊ शकतो. मौन ही सर्वश्रेष्ठ भाषा आहे.”

नंतर समाजरचनेसवर्धी चर्चा सुरू झाली बाबा म्हणाले, “ ज्याप्रमाणें सर्वांना मजूर बनविणें हें आमचें ध्येय आहे त्या च प्रमाणें सर्वांना पडित बनविणें हें हि आमचें ध्येय आहे.”

यावर दादा धर्माधिकारी म्हणाले की, “ तुमचा ‘वर्णव्यवस्था’ हा शब्द मला मुळीं च आवडत नाही. त्यानें पुन्हा जातिसस्थेचें पुनरुज्जीवन होईल ”

बाबा—“मुळीं च होणार नाही. उलट ‘वर्णव्यवस्था’ या शब्दाचा उच्चार करताक्षणीं च जातीवर प्रहार केला जातो. वर्णव्यवस्थेच्या मूळ कल्पनेत जातिभेद, उच्चनीचता वगैरे काहीं नव्हतें. वर्णव्यवस्थेत तर सर्वांना समान वेतन आणि समान सामाजिक, नैतिक व आध्यात्मिक प्रतिष्ठा दिली गेली आहे. श्रीकृष्णानें गीतेंत म्हटलें च आहे ना ‘स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिं लभते नरः । आपापलें कर्म प्रासांगिकपणानें व निष्कामवृत्तीनें करून प्रत्येक जण मोक्षाचा अधिकारी होऊ शकतो. मग यात उच्चनीचता कुठें आहे ? ”

दादा—“आम्हाला तीन गोष्टी हव्या आहेत (१) रोट्टी-वेटीव्यवहारात कुठलें हि बंधन नको. (२) गावात प्रत्येक जातीकरता वेगवेगळे मोहळे (आळी) नकोत. (३) समाजात उच्चनीचता नको.”

बाबा—“मला तुमच्या तीन्ही गोष्टी मान्य आहेत. माझ्या कल्पनेतील आदर्श समाजरचनेत प्रत्येक जण दिवसातून काहीं तास शेती करील व प्रत्येकाला कला, संस्कृति, धर्म इत्यादींचें शिक्षण मिळेल. दोन तीन तास शेतात काम केल्यानंतर बाकीच्या वेळात जो तो आपापला उद्योग करील. साधारणपणें मुलगा आपल्या बापाचा धंदा पुढें चालवील कारण त्याला लहानपणापासून घरात तें शिक्षण मिळालेलें असेल. परंतु अपवादरूपान कोणी दुसरा हि धंदा निवडू शकेल.”

दादा—“तर मग या व्यवस्थेत ‘वर्ण’ राहत च नाहीत. ‘वर्ण-व्यवस्था’ हा शब्द उच्चारल्याबरोबर जुनी रचना व त्यातील सर्व वाईट गोष्टी आपोआप येतात च.”

बाबा—“ कोणत्या हि शब्दावर प्रहार करण्यापूर्वी तुम्हाला याचा विचार करायला हवा की ज्या शब्दाविषयी (वर्णव्यवस्था) भगवान् कृष्णापासून तो गांधी-विनोबापर्यंत सर्वांना आकर्षण वाटते, तो शब्द ‘व्यभिचार’ ‘दुराचार’ या शब्दासारखा वाईट शब्द तर असू शकणार नाही शब्द हे आमची शस्त्रे आहेत हे लक्षात असू द्या. जुने शब्द व्यायचे की टाकून द्यायचे याचा विचार करताना दोन गोष्टी लक्षात ठेवायला हव्या—(१) त्या शब्दात नवा अर्थ भरला जाऊ शकतो की नाही ? (२) त्या शब्दाविषयी असंख्य सत्पुरुषांना आकर्षण वाटते का ? या दोन्ही दृष्टिकोनातून विचार करता असं आढळून येते की ‘वर्ण’ हा शब्द घेणे च योग्य आहे. जुन्या शब्दात नवीन अर्थ भरणे ही अहिंसेची प्रक्रिया आहे जुन्या शब्दापैकी काही शब्द जर असे असतील की त्यात नवा अर्थ भरणे शक्य नसेल तर ते शब्द सोडून देता येतील किंवा ते शब्द कापून फेकून देता येतील. पण शब्द सोडून देणे हे च अहिंसेच्या प्रक्रियेच्या दृष्टीने अधिक उचित ठरेल. ”

दुसऱ्या दिवशीच्या प्रार्थनेत बाबांनी ग्राम-कुटुंब वनविणे हा ‘ मध्यम मार्ग ’ आहे असं म्हटलं ते म्हणाले, “ जमिनीवर व संपत्तीवर व्यक्तीची मालकी ठेवणे म्हणजे डबक्यासारखं प्रेमाला सकुचित करणे होय. तसे च साऱ्या समाजाची मालकी आहे असं म्हटलं तर ते समुद्रासारखं होतं. त्यात व्यक्तीला आपलं स्थान कळत नाही. पण गावची मालकी करणे म्हणजे सुंदर नदीसारखं आहे. त्यात डबक्याचा, सकुचितपणाचा व अशुद्धतेचा दोष हि उरत नाही व समुद्राप्रमाणे ती गोष्ट सामान्य माणसाच्या आकलनशक्तीच्या पलीकडे हि जात नाही. व्यक्तिगत मालकीहक्काचे दुष्परिणाम टाळून व्यक्तीला कामाची प्रेरणा व स्फूर्ति राहावी अशी ही आमची ग्रामपरिवाराची योजना म्हणजे बुद्धदेवाचा ‘ मध्यम मार्ग ’ आहे. ”

समन्वयाश्रमाचें उद्दिष्ट

उकवा, पद्मपुर, खिलिगराई

१३, १४, १५ सप्टेंबर १९५५

पहाटे उषेच्या फिक्कट गुलाबी रगाचे बंधारेच्या पाण्यातले प्रतिबिंब पाहत गुनपूरचा निरोप घेतला. वाटेंत विमलाताईंनी वाचना प्रश्न विचारला की, “ अतरराष्ट्रीय क्षेत्रात सत्याग्रहाचा प्रयोग होऊं शकत नाहीं का ? ”

बाबा—“ ज्या राष्ट्राचे सरकार सैन्य ठेवीत असेल त्या देशाच्या नागरिकाना दुसऱ्या देशात जाऊन सत्याग्रह करण्याचा अधिकार नाही. ज्यांना असा सत्याग्रह करायचा असेल त्यांनी आधी आपल्या देशाचें सैन्य वरखास्त करण्याची मागणी करायला हवी जगात कुठें हि जाऊन सत्याग्रह करू शकणारे असे एखाद दुसरे महापुरुष च असू शकतात. आणि ते आज हि सत्याग्रह करत असतील. पण तो तुमच्या डोळ्यांना दिसत नसेल ”

भगवान् बुद्धाच्या विहारभूमीत यात्रा करीत असताना विनोबाना बुद्ध-देवाच्या तपस्याभूमीत—बोधगयेला—एक ‘ समन्वयाश्रम ’ स्थापण्याची प्रेरणा झाली. अन् योगायोग असा कीं तेथील महतानें अगदीं बुद्धमंदिराजवळ असलेल्या पाच एकर जमिनीचें आश्रमाकरता दान दिलें. मंदिराजवळ ऐन मोक्याच्या ठिकाणची अशी ती तेवढी च जागा होती नी त्या जागेकरता आशियातील इतर बौद्धधर्मीय देशाच्या सरकारांनी फार मोठी किंमत देऊ केली होती. गेल्या वर्षीं बोधगयेला झालेल्या सर्वोदयसमेलनाच्या वेळीं विनोबानीं समन्वयाश्रमाविषयीची आपली कल्पना विशद करून सागताना म्हटलें होते की ‘ वेदान्त आणि अहिंसा अभिन्न आहेत. वेदान्तातून अहिंसा च स्फुरते आणि वेदान्ताच्या अधिष्ठानावाचून अहिंसा टिकू शकत नाही. तेव्हा वेदान्त आणि अहिंसेचा समन्वय जीवनाद्वारें करण्याचा एक नम्र प्रयोग समन्वयाश्रमात व्हावा अशी माझी इच्छा आहे. ”

समन्वयाश्रमात राहणारे एक साधक—द्वारकोभाई—गेल्या तीन चार दिवसापासून यात्रेत आहेत. आज सकाळीं त्याच्याशीं आश्रमासवर्धी चर्चा करताना विनोबा म्हणाले, “ भूदानयज्ञाच्या मूल विचाराचें दर्शन व्हावें

या दृष्टीने माझ्या मनात समन्वयाश्रमाची कल्पना आली. भारताचा सारा जीवनविकासास च मुळीं समन्वयाच्या पद्धतीनें झालेला आहे ही च भारताची मुख्य शक्ति आहे त्या समन्वय-प्रक्रियेचे प्रत्यक्ष दर्शन व्हावें याकरता एखादे स्थान असावें व तिथें राहणाऱ्या साधकांनां आजवरच्या साधनेच्या जुन्या प्रकारातील उणीवा दूर कराव्या ही माझी त्यामागची दृष्टि आहे.

“ भारतात ध्यानमार्गाचा खूप च विकास झाला आहे. परंतु त्यात ध्यानाचा कर्माशी विरोध मानला गेला आहे. ध्यानयोगी बहुधा कर्म करीत नसत कारण कर्मांमुळे ध्यानात खड पडतो असे ते मानीत. यात सुधारणा व्हावी असें मला वाटलें. ज्याप्रमाणें कर्म सोडल्याने समाधि लागते त्या च प्रमाणें कर्म करीत असताना हि समाधि लागायला हवी, किंबहुना कर्म करीत असतानाची समाधि अधिक सखोल असायला हवी, असें माझें मत आहे. सतत क्रिया चालली असून देखील क्रियेचे ‘क्रियापण’ न भासण्यात च ध्यानप्रक्रियेची परमोच्च अवस्था आहे. आपण सतत श्वासोच्छ्वास करतो पण त्याची आपल्याला जाणीव तरी असते का ? तरी च भूतदयात्मक, शरीरश्रमाची, शोषणरहित, उत्पादक क्रिया, शान्त, सौम्य व अविरोधी क्रिया, ध्यानासोबत केली जाऊ शकते असें मला वाटतें.

“ समाजात ज्ञानप्रचार व्हावा नी साधकाची आसक्ति नाहींशी व्हावी या दोन्ही दृष्टींनी अखड परिव्रज्या अनिवार्य आहे असें माझें मत आहे. आपल्या पूर्वजानीं समाजात एक परिव्राजकवर्ग निर्माण करण्याचें महान् कार्य केले आहे. पण ते परिव्राजक श्रमनिष्ठ नव्हते ही एक फार मोठी उणीव त्यात राहून गेली. ते परिव्राजक अखड सेवा करीत असत त्यामुळे त्यांना भिक्षा मागण्याचा हक्क होता हें खरें आहे परंतु तरी हि मला वाटतें कीं परिव्रज्येमध्ये सत्यादि यमाच्या बरोबर उत्पादकपरिश्रमनिष्ठेला हि एक ‘यम’ मानून स्थान द्यायला हवें उत्पादक श्रम हें ‘ब्रह्मकर्म’ आहे आणि म्हणून तें ‘सर्वेषामविरोधेन’ होतें आपल्या हातून कळत न कळत होणाऱ्या शोषणातून मुक्त होण्याकरिता हें ब्रह्मकर्म करणें आवश्यक आहे.

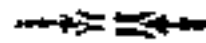
“ आम्ही ध्यानमार्गात आणखी एक तिसरा हि सुधार करू इच्छितों.

तो असा की, साधना ही सामूहिक व्हावी. याचा अर्थ असा की सामूहिक जीवन हे च 'जीवन' आहे व्यक्तीचें जीवन जितक्या अर्थानें समाजाचा एक अंश असेल तितक्या च अर्थानें तें 'जीवन' आहे असें मानावें. म्हणून आपला प्रत्येक सद्गुण सामाजिक सद्गुण असावा.”

कोरापुढमध्ये ग्रामदानात मिळालेल्या गावासंघर्षांचे आकडे गोळा करण्याचे काम चालू होतें. ते आकडे पाहून गणितात किती काव्य असतें याची प्रथम च जाणीव झाली. ग्रामदानाच्या गांवातील सर्वांत मोठे गाव म्हणजे कोरापुढ ठाण्यातील लाटमगुडा. तिथे शंभर कुटुंबे आहेत व जमीन ७२२ एकर आहे. सगळ्यात लहान गाव विषमकटक ठाण्यातील सिरीजुडी. तेथील लोकसंख्या अवघी ३३ आहे व जमीन २८ एकर आहे. अबादोळा ठाण्यातील सिरीजुडी गावातील अपन्ना दौरा कालपर्यंत ५९ एकराचा मालक होता. त्याला माहीत होतें की मी मातीतून निर्माण झालों व शेवटीं मातीत मिसळणार ! त्यानें सर्वस्वदान दिलें नी पुनर्वितरणांत भू-सेवक या नात्यानें मिळालेल्या ११ एकर जमिनीचा त्यानें आनंदानें स्वीकार केला. तसा च तो केमिंगपूर ठाण्यातील इटाक्का काला ६५ एकराचा मालक होता पण त्याच्या भारतीय हृदयाला हे कळायला वेळ लागला नाहीं कीं भरताना या ६५ एकरापैकीं एक मूठभर माती सुद्धा भी बरोबर नेऊ शकणार नाहीं. मात्र पुढच्या त्या अनंत प्रवासात या जन्मीचें पुण्यकर्म तेवढें माझी साथ देईल. तेव्हा त्यानें स्वामित्वासारखी अशाश्वत वस्तु सोडून हृदयाचें समाधान ही शाश्वत वस्तु मिळवली. आपली सारी जमीन भूदानयज्ञात अर्पण करून आज तो साडेसात एकराची सेवा करणारा भूमिपुत्र बनला. हनुमतपूरच्या हाऊका सुबाला सर्व भूमिहीनात अधिक २२ एकर जमीन मिळाली. इथे वरीचशी चागली जमीन व्यापारी व सावकारांच्या हातात आहे. पण अबादोळा ठाण्यातील कुटागजिडी गावात मात्र जमीन हि जास्त व संख्या कमी आहे. त्यामुळे पुनर्वितरणात तेथील लोकाना दर माणशीं इतर सर्व गावाहून जास्त म्हणजे चार एकर चागली जमीन मिळाली. त्या च ठाण्यातील कुम्भारगुडा गावात सर्वांत कमी म्हणजे माणशीं १२ डेसिमल जमीन मिळाली

सूर्योदयाच्या सुमारास नावेनें बशधारा पार करून 'पद्मपूर' गावात प्रवेश केला. हें दोन हजार वस्तीचें एक मोठें गाव आहे. इथें बरेच बडे जमीनवाले आहेत व काहीं भूदानविरोधी आहेत असें कळलें. सध्या आमच्या-बरोबर असलेले दोन तीन सुशिक्षित पाहुणे आज दुपारीं येथून तीन मैलावर असलेल्या एका गावात जाऊन आले. तिथें त्यांनीं गावातल्या एका पूर्वीच्या सधन जमीनमालकाला म्हटलें, "तुम्हीं आपली सारी जमीन ग्रामदानात देऊन टाकलीत आणि पुनर्वितरणात तुम्हाला फार च कमी मिळाली. शिवाय ती हि जमीन तुमच्या मालकीची राहिली नाहीं च. ते विनोबा तुम्हाला बेवकूफ बनवीत आहेत नी तुम्ही वनत आहात. हें कसें कळत नाहीं तुम्हाला?" त्या माणसानें चटकन् उत्तर दिलें—“हें पहा महाराज, देवानीं आम्हाला देखील थोडीबहुत बुद्धि दिली आहे म्हटलें! धर्म कशात आहे तें फक्त तुम्हाला च कळतें असें नाहीं, आम्हाला हि त्यातलें काहींतरी कळतें! तुम्ही आमची परीक्षा घेऊन राहिला आहात हें समजलें मला! पण हें पहा, आपल्या गावाच्या हिताचा विचार करून जें योग्य वाटलें, तें च केले आहे नी?”

अडाणी खेडवळाच्या तोंडचे ते उद्गार ऐकून आमचे विद्वान् चंधु थक्क च झाले! या घटनेचा उल्लेख करीत विनोबांनीं प्रार्थनाप्रवचनांत म्हटलें कीं, "यावरून तुमच्या ध्यानात येईल कीं ज्यांनीं ग्रामदान दिलें ते अडाणी आहेत म्हणून दिलेले आहे असें नसून ते चांगले बुद्धिमान् आहेत म्हणून त्यांनीं ग्रामदान दिलेले आहे."

‘ पद्भ्याम् पृथिवी ’

पेनकम्

१६ सप्टेंबर १९५५

पेनकमूच्या प्रवचनात एका मूलभूत विचाराचें विवेचन करीत असताना विनोबा म्हणाले—“ ग्रामदानाच्या द्वारे सामूहिक साधनेस आरंभ होत आहे. आणि हें काम अशा पद्धतीने होत आहे की त्यायोगे पाश्चात्य समाजशास्त्रज्ञांनी निर्माण केलेला ‘ व्यक्ति विरुद्ध समाज ’ हा वाद च अर्थशून्य होऊं पाहत आहे कारण इथें व्यक्ति आपल्या स्वेच्छेनें आपल्या वैयक्तिक स्वार्थाला समाजात विलीन करीत आहे. तेव्हा ग्रामदान देणारे लोक एका नव्या समाजशास्त्राची व नीतिशास्त्राची निर्मिती करीत आहेत. ह्या लोकांनी स्वार्थ व परमार्थाचा वाद देखील मिटवून टाकला आहे.”

विनोबा पुढें म्हणाले, “ आपल्याला असा समाज निर्माण करायचा आहे की ज्यात वेगवेगळे धंदे राहतील पण वेगवेगळ्या जाती राहणार नाहीत, तर वृत्ति राहतील. प्रत्येकजण म्हणेल की माझी वृत्ति कुंभाराची, शिक्षकाची किंवा विणकराची आहे. पण त्या च बरोबर प्रत्येक व्यक्ति शेतकरी हि असेल. या भागातील आदिवासी लोकांनी आपला भूमिसेवेचा मूलधर्म अद्याप सोडला नाही. ते भूमातेची सेवा करतात नी प्राचीन आर्याप्रमाणें सूर्य, वरुण इत्यादि मूल देवताची पूजा करतात. सान्या भारताला भूमिसेवेच्या मूलधर्माची, आदिधर्माची दीक्षा देणें हे माझे उद्दिष्ट आहे.”

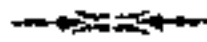
अर्वाचीन ऋषिमुखातून निघालेला भूमिसेवेच्या आदिधर्माचा सनातन विचार ऐकत असताना मला मुण्डकोपनिषदातील एका श्लोकाचें स्मरण झालें. त्यात ऋषि परमेश्वराचें वर्णन करताना म्हणतो की, “ अग्नि हें त्याचें मस्तक आहे, चंद्र नी सूर्य हे त्याचे दोन डोळे आहेत, दिशा म्हणजे कान आहेत, विस्तृत वेद ही त्याची वाणी आहे, वायु त्याचा प्राण आहे, हें सारें विश्व म्हणजे त्याचें हृदय आहे आणि त्याच्या चरणातून ही पृथ्वी निघाली आहे. असा हा सर्वभूतान्तरात्मा आहे.”

‘ अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग् विवृताश्च वेदाः ।
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्याम् पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ’

अकाला देवाच्या चरणाचा ध्यास लागलेला असतो. नामदेव म्हणतो,

‘ सच्चिदानंदघन तैथे हारपलें मन,
त्याह्नुनि चरण गोड तुझे । ’

ऋषि म्हणतो की पृथिवी परमेशाच्या चरणातून निघाली आहे. म्हणजे भूमिसेवा ही परमेशाची चरणसेवाच झाली. म्हणून तर बाबा म्हणतात की, “ भूमिसेवा हे भगवद्भक्तीचे एक सर्वश्रेष्ठ साधन आहे. तेव्हा भूमातेची सेवा करण्याचा प्रत्येक भूमिपुत्राला अधिकार आहे एवढेच नव्हे प्रत्येकाचे ते कर्तव्य देखील आहे.”

अरण्ययात्रेतील निर्मिति

तुवकोणा, वडमुलगा

१७, १८ सप्टेंबर १९५५

सध्या आमच्याबरोबर एक अमेरिकन भगिनी आहे. ती जिथे जाईल तिथे साहजिकच तिला पाहण्याकरता म्हणून गावची सारी पोरेंसोरें गोळा होतात त्यातून तिने हिंदुस्थानच्या वाढत्या लोकसंख्येविषयी पूर्वी वाचलेले होतेच. त्यामुळे तिने बाबांना लोकसंख्येच्या भयानक समस्येविषयी विचारले. त्यावर बाबांनी उत्तर दिले की, “ हे पहा, सध्या माझ्याजवळ या कोरापुढ जिल्ह्याचे सारे आकडे आहेत. इथे प्रत्येक कुटुंबात एक पुरुष, एक स्त्री व एक किंवा सव्वा मूल अशी सरासरी आढळते. तेव्हा इथे तर वाढता लोकसंख्येचा प्रश्न अस्तित्वातच नाही. पण या प्रश्नाकडे वेगळ्याच दृष्टिकोनातून पहायला हवे आहे. देवाने प्रत्येक माणसाला खाण्याकरता एक

लहानसें तोंड दिले आहे व काम करण्याकरता दोन लाव हात दिले आहेत. आज वाढत्या लोकसंख्येचा प्रश्न भासतो याचें कारण असें कीं हाताना काम दिलें जात नाहीं. जर ग्रामोद्योगाच्या द्वारे सर्वांना काम देण्याची योजना झाली तर मग आपण असें नाहीं म्हणणार कीं, 'आमच्या घरात खाणारीं पाच तोंडे आहेत.' तर उलट असें म्हणू कीं, 'आमच्या घरात काम करणारे दहा हात आहेत.' लोकसंख्या फार वाढू नये हें मला मान्य च आहे. पण संख्या कमी राखण्याचें काम पुण्यानें व्हावें, पापानें होऊं नये, असें मला वाटतें. पापानें संख्या वाढण्यात काय किंवा कमी होण्यात काय समाजाचें नुकसान च आहे. पृथ्वीला संख्येचा भार होत नसून पापाचा भार होतो हें लक्षात ठेवा."

बाबा द्वारकोभाईंना थडेंत म्हणाले कीं, "तुम्ही लोक आश्रमात इग्रजी पुस्तकें वाचता अन् आसपासच्या लोकाना तर इग्रजी कळत नाहीं. तेव्हा हिन्दी पुस्तकें वाचत जा. हें बघ, इग्रजी म्हणजे First Class Travel (पहिल्या वर्गानें प्रवास) आहे आपल्याला आपला Third Class Travel (तिसऱ्या वर्गानें प्रवास) च बरा ! " त्यावर मीं गमतीनें विचारलें, "अन् मग संस्कृत म्हणजे Air Travel (विमानाचा प्रवास) कीं पदयात्रा ? " बाबा हसत म्हणाले, "संस्कृत म्हणजे छान उघड्या अगानें, अनवाणी पायांनीं केलेली पदयात्रा ! "

बहुधा बाबाचें निवासस्थान म्हणजे शाळा, धर्मशाळा किंवा पर्णकुटी हें असतें पण तुम्बकोणाला प्रथम च एका आदिवासी घरात त्याचा निवास होता. घर भलतें च सुंदर होतें. काळ्या मातीनें सारवलेल्या गुळ-गुळीत भिंती व जमीन, लाल मातीनें सारवलेली किनार, दाराना चक-चकीत पॉलिश, नाजूक व सुबक रागोळी अन् अगदीं आरशासारखी स्वच्छता. मोकळीं च मातीचीं भाडीं ओळीनें व्यवस्थित माडून ठेवलेलीं. साधारणतः आदिवासींचीं घरे ठेंगणी असतात पण इथलीं बेताचीं होतीं. घरासमोरच्या व्हराड्यात छान ओटे असतात. बहुधा बाबाच्या भीतीनें हे लोक दार लावून घरात च झोपतात. त्यामुळें आम्ही ओट्यावर आपले विछाने पसरले. प्रत्येक घर आपलें च होतें.

आज आम्हाला खास आदिवासी जेवण मिळाले. 'सुवा'चा भात, 'कागो'ची खीर व 'माडिया'च्या भाकरी. घराघरातून वायकानी छोट्या भाड्यात भात व खीर शिजवून आणली होती. हे लोक लाकडाच्या मोटाल्या ओडक्याच्या भाड्यात पाणी साठवून ठेवतात व दुध्या भोपळ्याचे चमचे करतात. सगळ्याच्या पायात लाकडी खडावा दिसल्या. खडावाना वर लावलेले पट्टे चामड्यासारखे वाटले पण ते झाडाच्या सालीचे होते. गजाम जिल्ह्यातील मण्याच्या माळा घालून पिसें लावणाऱ्या आदिवासीत नी इथल्या लोकात खूप च फरक आढळला. इथले लोक विशेष च सुसंस्कृत वाटले.

बात्रा तर इथल्या घरावर वेहद खुश झाले. आजच्या प्रवचनात हि त्याचा उल्लेख करीत ते म्हणाले, " ज्या लोकांच्या जीवनात इतकें सौंदर्य आणि स्वच्छता आहे त्याची सांस्कृतिक पातळी चांगली च वरच्या दर्जाची आहे असें मानावें लागेल. अशा लोकांची नीति व चारित्र्याची पातळी देखील उंच असायला हवी. आता इतकें सारें आहे नी ग्रामदानामुळे समाजभावना देखील निर्माण होत आहे, तेव्हा तुम्हाला आता उद्योग वाढविण्याकडे व ज्ञानप्राप्तीकडे लक्ष द्यायला हवें."

सध्याकाळीं आम्ही सारे बात्राजवळ बसलों होतों. येथील लोकांच्या उत्थानाविषयी चर्चा चालली होती. मी म्हटले की, " तुम्हीं बिहार-यात्रेच्या अखेरच्या प्रवचनात म्हटलें होतें की मानवाच्या इतिहासात शेतीचा शोध एक क्रान्तिकारी घटना आहे. त्यामुळे अहिसेच्या विकाशाला फार मदत झाली. तसें च सत्याग्रहाच्या तत्राचा शोध ही दुसरी क्रान्तिकारी घटना आहे आणि हे दोन्ही शोध भरतभूमीत च झाले."

बात्रा— होय, शेतीमुळे मानवाची सांस्कृतिक आणि नैतिक पातळी वर उठली. त्यानंतर मानवानें अनेक शोध लावले पण शेतीसारखे मूलभूत क्रान्तिकारी शोध फारसे झाले नाहींत बरेचसे शोध सुखसोयी वाढविणारे च आहेत. मात्र क्लोरोफॉर्मचा शोध हा एक मानवाची नैतिक पातळी वाढवणारा शोध आहे. त्यायोगे माणसाच्या दयावृत्तीचा विकास होतो. तो शोध लावण्यापूर्वी एखाद्याच्या पोटात रोग असेल तर आपण त्याच्याकरता काहीं

च करू शकत नव्हतो पण आता ऑपरेशन करून त्याला बरें करू शकतो माणसाची नैतिक पातळी उत्तरोत्तर उच्च होत जाईल व त्या च बरोबर विज्ञानामुळे सुखसोयी निर्माण होत जातील तर मग माणूस आपल्या रिकाम्या वेळेचा उपयोग ज्ञान आणि कलेचा विकास करण्यात घालवील.

बुलुभाईंनी विचारलें, “ कलेचें ध्येय काय ? ”

बाबा— कलेचें ध्येय आहे आत्मदर्शन. आत्मदर्शनानें माणसाला आनंद होतो.

शिक्षणाविषयी वोलताना बाबा म्हणाले, “ या भागात आपल्याला शिक्षणाचें फार च मोटें कार्य करावयाचें आहे. इथें नई तालीम ला खूप च वाव आहे. नई तालीममध्ये विद्यार्थ्याला कोणकोणत्या विषयाचे ज्ञान द्यायचें त्यासंबंधी मी एक सूत्र च बनवलें आहे—

‘ मूलोद्योगः स-गणितः मातृभाषा स-राष्ट्रिका ।

समाज-सृष्टि-विज्ञाने चित्रं संगीतमेव च । ’

‘ बडमुलगा ’ गावात गावच्या जमिनीचा चौथा हिस्सा दान मिळाला आहे व वितरण होऊन आज गावात कोणी हि भूमिहीन राहिलेला नाही. गावावर काहीं कर्ज आहे म्हणून गाववाले ग्रामदान देण्यास अजून तयार होत नाहीत असें कळलें. आजच्या प्रवचनात बाबांनीं जुन्या व नव्या समाजरचनेतील विरोध दाखवताना म्हटलें—“ जुन्या समाजरचनेचा एक नमुना मला इथें बघायला मिळाला. मीं असें ऐकलें कीं येथील सावकार जितकें लोकाना कर्ज देतात त्याच्या दुप्पट वसूल करतात. आता जुन्या समाजाच्या या लोकाना असा प्रश्न विचारतो कीं आई आपल्या मुलाची सेवा करते तर त्याचा हिशोब लिहून ठेवते का ? जीवनाचा खरा आनंद देण्यात आहे याची जाणीव माणसाला होईल तेव्हा नवा समाज अस्तित्वात येईल. त्या नव्या समाजात सावकारी चालणार नाही, व्याज घेणें, भाडें घेणें, दलाली आणि नफेखोरी ह्यापैकी काहीं हि राहणार नाही. याचा अर्थ असा कीं भाडवलाची गोष्ट च राहणार नाही. त्या समाजात भाडवल एका ठिकाणीं केंद्रित झालेलें राहणार नाही तर घराघरात वाटलेलें राहील. ह्यानें च

समाजाचें सामर्थ्य वाढेल. शरीरातलें रक्त सान्या शरीरभर खेळतें राहण्यानें च आरोग्य टिकेल.”

पहाटे अडीचची वेळ. चहूंकडे नीरव शांति पसरलेली. बाबा जागे होतात नी वेदमंत्र गाऊ लागतात. शेजारीं च झोंपलेला वाळ चटकन् उठतो व कदील लावतो. नंतर पधरा वीस मिनिटांनीं सारें आटोपून बाबा चर्खा घेऊन बसतात ते साडेतीनच्या प्रार्थनेपर्यंत. पण गेल्या महिन्यात एका पहाटे अडीचला जागे होता च एक अपरिचित मंत्र वाळच्या कानावर पडला— ‘आभिधेयम् परमसाम्यम्’ आणि मग दिवसभर त्याला तसले च अपरिचित मंत्र ऐकूं आले. दुसऱ्या दिवशीं बाबांनीं त्याला एक पाठकोरा कागद मागितला नी त्यावर ते काहींतरी लिहूं लागले. आठ दहा दिवस त्याचा हा च क्रम चालू होता. नंतर एकदा ते वाळला म्हणाले, “मी ‘गीता-प्रवचनें’वर सूत्रें तयार केलीं आहेत. एकूण एकशें आठ आहेत. एवढीं सूत्रें लक्षात ठेवलीं कीं सारें ‘गीता-प्रवचनें’ डोळ्यासमोर उभें राहील.” आणि मग त्यांनीं तीं सूत्रें म्हणून दाखवलीं त्यानंतर गेले तीन आठवडे दिवसातून कितीदा तरी ते जोरजोरानें तीं सूत्रें म्हणत. आम्हाला बरींचशीं सूत्रें ऐकून ऐकून च पाठ होऊन गेलीं. कोरापुटच्या अरण्ययात्रेतील ह्या ‘निर्मिती’चें मूल्यमापन भविष्यकाळचे लोक च अधिक चागलें करू शकतील. तसें च या यात्रेंत बाबांनीं ओडिया भागवताच्या निमित्तानें मराठी एकनाथी भागवत व सस्कृत भागवताचें पुन्हा अध्ययन करून सस्कृत भागवतातील सर्वोत्तम असे तीनशें श्लोक निवडून काढले.

साथ जीयेगे, साथ मरेंगे

गरडा

१९ सप्टेंबर १९५५

शेतातून नव्यानाले ओलाडीत जाणारी वाट होती. भरदार हिरवी शेते पाहून वाटते प्रसन्नता इथे साकारली आहे.

स्वच्छ, सुंदर, सारवलेली जमीन, सुबक रागोळी, कमळाच्या फुलांची व पानांची तोरणे, कलश, दीप इत्यादींनी सजविलेले गरंडा गाव पाहता च लक्षात आले की हे ग्रामदानाचे गाव आहे. दुसऱ्या जिल्ह्यातून आलेल्या कार्यकर्त्यांपैकी वृदावनबाबू, सावित्रीअप्पा (ओडिया भाषेत 'अप्पा म्हणजे 'ताई') व अन्नपूर्णाअप्पा ह्यांनी गरडा हे केन्द्र बनवून गेले तीन चार महिने या भागात काम केले आहे. सजावट पाहून मी सावित्रीची प्रशंसा करित होते तेवढ्यात 'चल, आणखी एक गंमत दाखवते तुला' असे म्हणून ती मला तिच्या झोपडीत घेऊन गेली. तिथे धान्याचे व भाज्याचे ढीग पडलेले दिसले. तितक्यात दोन तीन माणसे आली व आपली गाठोडी सोडून 'हे धान्य घ्या' असे म्हणाली. ती उत्साहाने सागू लागली, "ह्या भागात २५ गावे ग्रामदानात मिळाली आहेत. आज बाबा इथे येणार म्हणून त्या गावातील लोकांनी आपापल्या शेतातील धान्ये व भाज्याफळे भेट म्हणून आणली नाहीत. आज तुम्हाला या भेटीचे च जेवण मिळणार. आज सभेत वितरण होईल. मोठा च उत्सव आहे या गावात."

वृदावनबाबू आपले अनुभव सागू लागले "गरंडा गावातील लोकांनी ग्रामदानानंतर खूप उत्साहाने नवनिर्माणान्या कामाला सुरुवात केली आहे. गावची लोकसंख्या १५० आहे व ३१ कुटुंबे आहेत. जवळ च रस्ता बाधण्याचे काम चालले होते तिथे मजुरी करून या विनोबा-जयंतीला प्रत्येक कुटुंबाने दोन दोन रुपये देऊन अेक सहकारी दुकान स्थापन केले आहे. बाहेरच्या सर्व वस्तु या दुकानद्वारे च व्यायच्या असे गाववाल्यांनी ठरवले आहे. एक ग्रामपंचायत स्थापन केली आहे. तीत गावचे सर्व प्रौढ स्त्रीपुरुष सभासद आहेत. पंचायतीचा अध्यक्ष पेंढाना दौरा वीस वर्षांचा

उत्साही तरुण आहे. सगळे गाववाले रोज सध्याकाळीं एकत्र जमून भजन करतात. 'महाप्रभु (विनोबा) म्हणतात कीं दारू सोडली पाहिजे' हे ऐकल्यापासून त्याचें विचारचक्र सुरू झालें व एक दिवस सर्वांनीं मिळून दारू सोडण्याचा निर्णय घेतला. तीन जणांनीं एकदा ह्या नियमाचे उल्लंघन केलें म्हणून पचायतीनें त्यांना दड केला. दड द्यावा लागणें ही फार नामुष्कीची गोष्ट आहे असें हे लोक समजतात. त्यामुळें त्यानंतर कोणीं च तो नियम मोडला नाही. "आम्ही नवे जीवन निर्माण करणार. सारे मिळून सर्वांच्या सुखासाठीं झटणार' हा भाव गावकऱ्यांच्या चेहऱ्यावर दिसत होता. वृदावनबाबू म्हणाले, "आम्हीं जिथें जिथें गेलों तिथें तिथें ग्रामदान तरी मिळालें किंवा गावच्या सर्व भूमिहीनाना पुरेल एवढी जमीन तरी मिळाली. ज्या गावात अजून दान मिळालें नाही तिथे अजून आमचें जाणे च झालें नाही. नीट विचार समजावून सांगितल्यास प्रत्येक गावात ग्रामदान मिळेल असा आम्हास विश्वास वाटतो."

सध्याकाळच्या सभेंत सात गावाचें वितरण झालें. 'बुत्तेंगी' गाव, लोकसंख्या १०१. एकूण कुडुंबे २४. त्यापैकी १७ भूमिवान व जमीन १३२ एकर. 'पालका सिंकान'जवळ ९ एकर जमीन होती. आता त्याला ५ एकर मिळाली. काडरका गुड्डजवळ १० एकर होती. त्याला ५ एकर मिळाली. काडरका रामजिलाजवळ फक्त २९ सेंट जमीन होती. त्याला ५ एकर मिळाली. मालकी हक्काच्या कल्पना कोसळून पडल्या.

आमच्यापैकीं एकानें शेजारच्या एका ग्रामदानाच्या गावच्या लोकाची परीक्षा घेण्याकरता म्हणून त्यांना काहीं प्रश्न विचारले. प्रश्नोत्तरें फार च उद्बोधक होतीं.

"तुम्हीं आज तर ग्रामदान दिलेंत, पण उद्या दुसऱ्याच्या सागण्यावरून परत कराल !"

"आम्हीं एकदा दिलेली जमीन घेणार नाहीं." लोकांनीं निर्धारानें उत्तर दिलें.

"ग्रामदान कशाला दिलेंत ?"

“ सुखी होण्याकरता ! ”

“ सावकार तुम्हाला त्रास देतील तर मग काय कराल ? ”

“ आम्ही सारे एक झालो आहोत. आता आम्हाला कुणाची हि भीति उरली नाही ”

“ आजवर तुमच्यातले अर्धे (भूमिवान) लोक पोटभर खायचे नी अर्धे (भूमिहीन) अर्धपोटीं रहायचे पण आतां तुम्ही सारे च उपाशी राहाल ना ! ”

“ आम्ही सर्व मिळून जगू, आणि मरू तर सारे मिळून मरू. ”

(‘ हम जीयेंगे तो साथ जीयेंगे, मरेगे तो साथ मरेगे । ’)

अहिंसेचा मार्ग म्हणजे वीरांचा मार्ग

निलमगुडा

२० सप्टेंबर १९५५

डोंगराच्या कुशीत हिरव्यागार शेतामध्ये छोट्या छोट्या झोपड्याचें ‘ पाकलमिंग ’ गाव लागले. पत्तिका पेंटाया स्मित-सुमने उधळीत स्वागत करीत होता. ‘ विनोबाजी सागतात कीं तुमच्याजवळ जें काहीं असेल तें यादून खा ’ हा क्रान्तिविचार कानीं पडल्यापासून त्याच्या मनात खळबळ सुरू झाली होती. त्या गावात असलेल्या साऱ्या जमिनीचा सत्तर एकराचा तो एकटा च मालक होता. गावच्या सोळा कुटुंबांपैकीं बाकीचीं पधरा कुटुंबे भूमिहीन होती. त्या सर्वांनीं त्याच्या शेतावर मजूर म्हणून काम करायचें हा वर्षानुवर्षांचा प्रघात होता. पण विचार-वह्नीची लहानशी ठिणगी हृदय-क्षेत्राला आग लावते आणि मग आधल्या क्षणापर्यंत हृदयात वास करणाऱ्या स्वामित्वाच्या, आसक्तीच्या, उच्चनीचतेच्या कल्पना जळून खाक होतात. त्याला रहावेना. त्यानें आपल्या पत्नीजवळ मनातलें मंथन व्यक्त केलें. ‘ सर्वांचीं मुलेंवाळें पोटभर खातील ’ हा विचार कोणत्या मातेला

आवडणार नाही ? तिने आनंदाने समति दिलेली पाहून त्याचे हृदय हि त्याच्या पावलाबरोबर नाचू लागले. त्याने गरडाला जाऊन वृंदावनबाबूंची भेट घेतली व आपल्या ७० एकर जमिनीचे दानपत्र त्याच्या हाती दिले. काल च त्याच्या जमिनीचे विनोबाच्या हस्ते पुनर्वितरण झाले होते. वितरणात त्याला ८ एकर ११ सेंट जमीन मिळाली व त्रिडका सौरा नावाच्या एका भूमिहीन मजुराला ८ एकर ५० सेंट मिळाली. 'कशाला जमीन दिलीस तू ?' कोणीतरी पेंढ्याला विचारले. "सारे मिळून खाऊ असा विचार करून दिली." त्याने उत्तर दिले. ते उत्तर भोळ्या श्रद्धेचे नव्हते तर बुद्धीला पटलेल्या नव्या विचारांचे द्योतक होते.

गेले दहा-बारा दिवस आल्फ्रेड नावाचा एक जर्मन तरुण यात्रत आहे. यात्रिकीकरण व सैनिकीकरणाच्या अत्युच्च बिंदूवर गेलेल्या व महायुद्धाच्या ज्वालात होरपळलेल्या देशातून तो गांधीच्या देशात सुखाच्या व शांतीच्या शोधार्थ आला होता. कोरापूटची क्रान्ति पाहून एक नवा विश्वास घेऊन तो परत जात होता. आज जाताना त्याने बाबाना काही प्रश्न विचारले.

प्रश्न—प्रचंड प्रमाणावर औद्योगीकरण झालेल्या देशात (उदा० जर्मनी) भूदान आंदोलन कोठवर शक्य आहे ? तिथे लोक अत्यंत भौतिकवादी व स्वार्थी असतात.

उत्तर—लोकाना हे कळले पाहिजे की भौतिक वादाचा खरा भौतिकपणा संपत्ति आपापसात वाटून घेतल्याने अमलात येतो आणि असे झाले म्हणजे भौतिक वाद विरतो. शहाण्या स्वार्थासाठी सुद्धा संपत्तीची एकमेकात वाटणी आवश्यक आहे. आणि म्हणून औद्योगीकरण झालेल्या देशात सुद्धा एकमेकात संपत्तीचे विभाजन जरूर आहे.

प्रश्न—मलां नक्की शब्द आठवत नाहीत. पण गांधीजींनी असे काही तरी म्हटले आहे की काही परिस्थितीमध्ये अन्यायाविरुद्ध हिंसाशक्तीचा वापर करावा लागतो. अहिंसक मार्गापासून आपल्याला दूर जायचे नसेल तर योग्य पद्धति कोणती ?

उत्तर—अहिंसेचा मार्ग हा शूराचा मार्ग आहे, भिन्याचा नव्हे.

म्हणून आमची कसोटी ही कीं भयामुळे आम्ही काहीं करता कामा नये. हृदयात भय नसेल आणि अशा स्थितीत हातीं तलवार असली तर चालेल हि. पण हृदय भयानें भरले आहे आणि म्हणून हातीं तलवार नाहीं हें त्याहून हि भयानक आहे. शारीरिक बाह्य हिंसेपेक्षा मानसिक हिंसा अधिक वाईट आहे. म्हणून आमची खरी कसोटी निर्भयता ही आहे.

प्रश्न—विज्ञान आणि धर्म एकत्र नादू शकतात का ?

उत्तर—का नादू शकणार नाहीत ? त्याचें एकमेकाशीं छान जुळू शकतें. विज्ञानाचें क्षेत्र बाह्य जग आहे, धर्माचें अतर्जगत अर्थात् आत्मा आहे. म्हणून दोन्हीमध्ये शत्रुत्व असण्याचे काहीं कारण नाहीं. दुर्दैवाची गोष्ट कीं (धर्म) शास्त्रातलें प्रत्येक वाक्य हें आपण अतिम प्रमाण मानतो. पण ज्या विज्ञानाच्या विरुद्ध जातात अशा शास्त्रातील काहीं गोष्टी आपण सोडायला पाहिजेत. ज्या श्रद्धा विज्ञानाच्या प्रहारानें कोलमडतात त्या श्रद्धा च नव्हेत. त्या टाकून दिल्या पाहिजेत. हें हि लक्षात ठेवायला पाहिजे कीं ' वैज्ञानिक ' हा काहीं विज्ञानाच्या प्रयोगशाळेंतील वस्तु नव्हे. धर्माचा सत्रध आतील आत्म्याशीं आहे.

प्रश्न—' मी नास्तिक आहे, माझा परमेश्वरावर विश्वास नाही, प्रार्थनेच्या शक्तीत हि नाही पण जीवनाचा मार्ग म्हणून अहिंसेवर विश्वास आहे ' असें म्हणण्याच्याला तुम्ही काय म्हणाल ?

उत्तर—अहिंसेवरील श्रद्धा ही ईश्वरावरील श्रद्धेसारखी च आहे. परमेश्वर मानवाकडून प्रशंसेची अपेक्षा करीत नाही. तुम्ही जर चांगले असाल तर तुम्ही देवावर विश्वास नाही ठेवलात तरी देव तुमच्यावर विश्वास ठेवील.

संध्याकाळ होता च आम्ही नित्याप्रमाणें ' गीता-प्रवचनें ' घेऊन बसलों. अखेरचा अध्याय संपत आला. मी मराठीतलें शेंवटचें वाक्य वाचलें. तुळुभाईंनीं ओडिया अनुवाद वाचला. पुस्तकें मिटलीं. उत्कल यात्रेचा हि अखेरचा अध्याय संपत होता. उद्या कुजेन्द्रीला जायचें. तिथें आठ दिवस सर्वसेवासघाची बैठक व उत्कल-भूदान-कार्यकर्त्यांचें समेलन व्हायचें होतें.

आणि मग लगेच एक ऑक्टोबरला आघ्रात प्रवेश. म्हणजे एकूण आजचा दिवस हा यात्रेचा अखेरचा दिवस ! गेल्या आठ महिन्यांच्या यात्रेतील स्मृति आठवू लागल्या. वनराज सिंहासारखे महान् पण आमचे 'बाप्पा', सर्वांवर मातृत्वाची पाखर घालणाऱ्या 'बोऊ', आपल्या विमुक्त जीवनांनै क्रान्तीचा पाठ देणाऱ्या 'नुमा', जुन्या जगातील सत्ताधीश असून हि नव्या जगातल्या प्रथम सेवकाचें जीवन जगणारे 'बापी', प्रेमळ मगलामावशी, सदा आनंदी व सेवापरायण व्यासजी, वडील भावाची गभीरता व जबाबदारी घेतलेले बुलुभाई, उत्साही तरुणाचे प्रतिनिधि प्रफुल्ल अनादि, 'हार्ती काम व मुखी गान' असलेला हंसतमुख निशाकर, इतर सारीं कामे करीत उपनिषदाच्या वर्गांत सर्वांच्या आधीं हजर राहणारा लहानगा 'कुश' या साऱ्यांचा निरोप घ्यायचा होता. मन काहींसे अस्वस्थ होतें. पण तरी हि एका च ध्येयाच्या धाग्यात सर्वांचीं जीवनें एकत्र गुफलीं गेलीं होती त्यामूळें निरोपाच्या क्षणीं देखील अतरांची समीपता आता निर्माण होणारें भौतिक अतर मासू देत नव्हती.

जीवनाचें उपनिषद्

कुजेन्द्री, जगन्नाथपूर

२१ ते ३० सप्टेंबर १९५५

पाया तयार झाला. मदिराच्या उभारणीचा आरंभ व्हायचा होता. शिल्पकार, गवंडी, कारागीर, सारे आले. योजना तयार होऊं लागली. ओरिसात आतापर्यंत आठशेंचारा गावाचें ग्रामदान झालें आहे, त्यातील सहाशेंपाच गावे तर कोरापुट जिल्ह्यातील आहेत.

कुजेन्द्रीला एक छोटेंसें समेलन च भरलें होते. सर्वसेवासघाचे सदस्य, कोरापूटच्या क्रान्तीला जीवन वाहिलेले उत्कलचे लहानथोर कार्यकर्ते, अधिकारपदावरील व्यक्ति वगैरे मिळून शेंदोनशें मडळी जमली होती. कोरापूटच्या निर्माणकार्याची जबाबदारी सर्वसेवासघ व नवजीवनमंडळानें

उचलली. उत्कलमधील बहुतेक सर्व प्रमुख कार्यकर्त्यांनी कोरापूटमध्ये च राहण्याचा सकल्प केला. सर्वसेवासंघाचे सरचिटणीस श्री. अण्णासाहेब सहस्रबुद्धे आता इथे च राहणार आहेत. भारत सरकार, उत्कल सरकार, गांधीनिधि व इतर हि कित्येक सस्थानी येथील कामाला सर्व तऱ्हेचे साहाय्य करण्याकरता सहकार्यांचा हात पुढे केला. बाबा म्हणाले, “एखाद्या कामाला सर्व च लोकानी अनुकूल व्हावे ही एक अद्भुत च घटना आहे. इथल्या निर्माणकार्यात मदत करायला सारे च उत्सुक आहेत पण आपल्याला मदत घेताना मात्र विवेक बाळगायला हवा.”

कुर्जेद्रीत सध्या कोरापूटमध्ये काम करणाऱ्या कार्यकर्त्यांचे एक प्रशिक्षण शिविर चालले आहे. कार्यकर्त्यांना मार्गदर्शन करीत बाबा म्हणाले, “आपल्या सर्व कार्याचा आधार आहे जनशक्ति आणि उद्देश नैतिक उत्थान. जनशक्ति आणि नैतिक उत्थान या दोन्ही गोष्टी अभिन्न आहेत. नैतिक शक्तीहून वेगळी अशी कोणती हि शक्ति ही जनशक्ति होऊ शकत नाही. आम्हाला लक्ष्मीचा अनुग्रह अवश्य हवा आहे पण विष्णुकृपेच्या सोबत हवा आहे.”

इथे आपल्याला अहिंसक समाजरचना निर्माण करायची आहे असे सांगून बाबा पुढे म्हणाले, “आज सारे जग केन्द्रित शासनव्यवस्थेच्या मगरभिठीत सापडले आहे. ही परिस्थिति कायम आहे तोंवर जगात शातता निर्माण होणे अशक्य आहे आज सान्या देशात शांति राखण्याची किंवा सान्या देशाला अशातीच्या वणव्यात फेकण्याची शक्ति देशाच्या सरकारजवळ आहे. त्यामुळे सरकार आणि जनता यामधील पालक-पाल्य हा सबंध कायम च राहतो. तेव्हा आपण हे लक्षात ठेवायला हवे की आपला उद्देश जनतेला केवळ सुशासनाकरता तयार करणे हा नसून स्वशासनकरता तयार करणे हा आहे. स्वशासनाचे दोन पैलू आहेत (१) सत्तेचे विकेन्द्रीकरण व (२) शिक्षणशास्त्र, तत्त्वज्ञान व मानसशास्त्र यात अहिंसेचे तत्त्व मान्य करणे ‘आत्म्याहून देह वेगळा आहे, आपण देहस्वरूप नसून आत्मस्वरूप आहोत, म्हणून कोणी आपल्या देहाला त्रास दिला तरी हि आम्ही त्याला वश होणार नाही’ हे आहे आपले तत्त्वज्ञान. इतराशी व्यवहार करताना

आपल्याला काहीं नियम पाळायला हवेत. त्यातला मुख्य नियम हा की व्यक्तिगत मन हें गौण आहे असे समजून आम्ही सामूहिक बुद्धीला प्रधान स्थान देऊं. हें झालें आपलें मानसशास्त्र; तसें च शिक्षणशास्त्रात, मानसशास्त्रात आणि परस्पर व्यवहारात शारीरिक किंवा भौतिक सजा आणि लोभ या दोन्ही हि गोष्टी राहणार नाहीत. भयाप्रमाणे च लोभामुळें हि हिंसा वाढते हें लक्षात ठेवायला हवें.”

वावा म्हणतात कीं, “कोरापुट जिल्ह्यांत यापुढें संपत्तिदानाचें काम खूप जोरात चालायला हवें. कारण ज्याच्याजवळ जमीन आहे तो च भूदान देईल पण जो खातो तो संपत्तिदान देईल. न खाणारा असा माणूस आहे तरी का जगात ? संपत्तिदानयज्ञात प्रत्येक माणूस आपल्याजवळ असलेल्या वस्तूचा एक हिस्सा समाजाला अर्पण करून मग उपभोग करील. कुभार विटाचें दान देईल, मजूर श्रमाचें दान देतील, प्रेसमध्ये काम करणारे लोक महिन्यातून एखाद्या दिवसाचें श्रमदान देतील तर आपलें सारें भूदान-साहित्य फुकट्यात छापलें जाईल नी मग त्यावर चार दोन आणे किंमत लावून सारें साहित्य अगदीं स्वस्तात विकता येईल. अन् ते चार दोन आणे म्हणजे Russian aid (रशियाची मदत) होईल ! ” असें हि ते हंसत हसत म्हणून जातात. संपत्तिदानयज्ञातील गर्भित शक्तीचे भान प्रथम कुजेन्द्रीच्या लोकानीं करून दिलें. दोन चार दिवसात च या गांवच्या कित्येक लोकानीं आपल्या वर्षांतील बारा दिवसांच्या श्रमाचें उत्पन्न दान म्हणून दिलें. त्यात गरीब, श्रीमंत सारे च होते. चार पाच दिवसात च या गावात अडीचशें लोकानीं मिळून वार्षिक एकतीसशें रुपयाचें संपत्तिदान दिलें. संपत्तिदानाविषयीं बोलताना वावा म्हणाले, “ हें केवळ भूतदयेचें काम नसून करुणेचें, दयेचें राज्य प्रस्थापित करण्याचें कार्य आहे. आजच्या समाजात करुणा दासी आहे. तिला स्वामिनी बनवायचें आहे अपरिग्रहा-मध्ये चिंतामुक्ति आहे असें आजवर लोक मानीत असत. पण अपरिग्रहात असलेल्या शक्तीचें दर्शन करविणें हें आपलें ध्येय आहे. अपरिग्रहाचा अर्थ आहे अत्यंत परिग्रह, पण घराघरात वाटलेला. या योजनेत एक कवडी देखील बेकाम राहणार नाही, प्रत्येक कवडीचा उत्पादनकार्यांत उपयोग होईल.

“ लोक म्हणतात कीं विनोबा बड्या श्रीमताची संपत्ति कशी हिरावून घेतो तें बघायचें आहे ! त्यावर मी म्हणतो कीं मला मुळीं संपत्तीचें मूल्य च नाहीसें करायचें आहे. माझा जन्म च संपत्तीचें मूल्य स्वतम् करण्याकरता झाला आहे असें मला वाटतें. संपत्तिदान देणाऱ्या हजारों गरिबाची सेना उभी झाल्यावर बड्याची संपत्ति टिकू शकणार नाही. ती संपत्ति आपणहून आमच्याकडे धावत येईल. ही अहिंसक प्रक्रिया लक्षात घ्या ”

सर्व भूदानसमित्या बरखास्त करून भूदानकार्य जनतेच्या हातीं सोपविण्यासंबंधी सर्वसेवासघाच्या सदस्याशी चर्चा करताना बाबा म्हणाले, “ क्रांति कधीं हि सस्थेच्या द्वारे होऊ शकत नाही. संस्था फक्त क्रान्तिकार्यांत थोडी मदत करतात. पण क्रांति तर विचारपरिवर्तनाचें च होते. काहीं व्यक्तींना नवविचार स्फुरतात आणि मग ते त्याचा प्रचार करतात. नंतर जेव्हा जनता त्या विचाराना कृतींत उतरवते तेव्हा क्रांति होते. साऱ्या संस्था बरखास्त करून निरपेक्ष व्यक्तींचे समूह ठिकठिकाणीं हिंडून प्रचार करतील नी जनता च हें काम उचलील तेव्हा क्रांति होईल. बाकीचे सारे आधार तोडून टाकाल तेव्हां तुम्हाला तो ‘ परम आधार ’ मिळेल.”

बाबाकडून ‘ निष्काम सेवकत्वा ’ची पदवी मिळवणाऱ्या उत्कलच्या कार्यकर्त्यांचें संमेलन सत्तावीस तारखेला सुरू झालें. त्यात उच्चविद्याविभूषितापासून तों खेड्यातल्या अशिक्षित कार्यकर्त्यांपर्यंत सारे होते. पावसाळ्यात अन् तें हि कोरापुट जिल्ह्यात काम होणें शक्य नाही असें च आजवर सर्वांना वाटत असे. पण येथील कार्यकर्त्यांनीं सिद्ध करून दाखविलें कीं हृदयात क्रान्तीची आग असली म्हणजे बाहेरचा पाऊस माणसाला अडवू शकत नाही. बाबांनीं स्वतः च इथें यात्रा सुरू केली नी मग एकाच्या पावलामागून अनेकांचीं पावलें पडू लागलीं. कार्यकर्ते आपापला अनुभव सांगू लागले.

डागमुहुडा विभागात काम करणारे वैद्यनाथबाबू म्हणाले, “ प्रथम काहीं दिवस मी ‘आज्ञा’(विश्वनाथ पडूनार्क)च्या बरोबर हिंडलों. लोकाची त्याच्यावर भारी श्रद्धा. त्याच्या सहवासाचा माझ्यावर फार परिणाम झाला. मग मी एकश्यानें हिंडून तीस गावाचें ग्रामदान मिळविलें. माझा असा

अनुभव आहे की इथल्या लोकाना आपले तत्त्वज्ञान पटवून देण्याकरीता जाडी विद्वत्ता नको तर उदार अंतःकरण हवे. भीति दाखवून अगर धमकी देऊन तर ते सुळीं च ऐकणार नाहीत.”

नवरंगपूरचे बाजीभाई म्हणाले की, “बाबा येण्यापूर्वी आमच्या विभागात तीनशें गावात तेथील जमिनींचा सहावा हिस्सा दान मिळाला होता. पण नंतर जेव्हा आम्ही ग्रामदानाच्या, मालकीहक्काच्या विसर्जनाच्या गोष्टी सांगू लागलों तेव्हा तेथे काही व्यापाऱ्यांनी वगैरे विरोध करण्यास आरंभ केला व सावकार ‘ग्रामदान घाल तर तुम्हाला कर्ज देणार नाही’ अशी धमकी देऊं लागले. तेव्हा काही गावच्या लोकांनी घाबरून जाऊन ‘दान परत घ्या’ असे म्हणायला सुरुवात केलेली पाहून आम्ही त्यांची दानपत्रे त्यांना परत केलीं. नंतर रमादेवी तिथे आल्या व त्यांनी लोकांना नीट समजावले. तेव्हा दान परत मागणाऱ्यांपैकी बहुतेक सर्वांनी पुन्हा दान घ्यायचे कबूल केले. आतांपर्यंत आमच्या विभागात अठ्ठेचाळीस गावांचे ग्रामदान झाले आहे. अन् तीं दाने अगदी पक्की आहेत.”

उमरकोट भागात काम करणारे रघुनाथभाई म्हणाले की, “बाबांची प्रवचने ऐकून माझ्यात दान मागण्याची हिंमत आली. पण मी जेव्हा प्रथम कामाला सुरुवात केली तेव्हा मला जंगलाची खूप भीति वाटायची. एकदा तर वाटेवर वाघाची पावले उमटलेलीं बघून मी पळत मागे परतलो. पण पुढे हलुहळू सवय झाली. तिथल्या राजकीय पक्षांच्या काही लोकांनी मला म्हटले की इथे ग्रामदान होऊं शकणार नाही, तुम्ही परत जा. पण मग मी एकटा च जाऊन गावकऱ्यांना सर्वांना वाटून खाण्याचे तत्त्वज्ञान पटवून देऊं लागलों आणि त्यांना तें पटू लागले. एका गावात एका दारू पिणाऱ्या माणसाने भूदानाचे तत्त्वज्ञान पटल्यामुळे दान दिले. तें पाहून सर्वांवर फार च परिणाम झाला.”

बऱ्या च कार्यकर्त्यांनी आपापले अनुभव सांगितले. पण या सर्वांना प्रेरणा देणारे ‘आशा’ मात्र कुठे तरी कोपऱ्यात गुपचुप बसले होते. त्यांनी काही तरी बोलावे म्हणून सारे जण त्यांना आग्रह करू लागले. पण ते बोलायला तयार च होईनात. शेवटी लोक अडून च बसले तेव्हा ते हळू च उठले

नी एक च वाक्य बोलून खाली वसले. “ मी काही च केले नाही. इथे जे काम झाले ते सर्व गोपबाबूंच्या आशीर्वादाने व माझ्या सव सहकाऱ्यांच्या साहाय्यामुळे झाले.” हे वाक्य ऐकून सारे सद्गदित झाले.

इतर प्रातातून आलेले बडे पाहुणे बानरसेनेच्या पराक्रमाचा वृत्तांत मन लावून ऐकत होते. बिहारच्या एका पुढाऱ्याने तर असे उद्गार काढले की, “ आजची सभा फारच उत्स्फूर्त करणारी होती. लहान माणसें देखील श्रद्धेच्या बळावर किती महान् कार्ये करू शकतात याचे आज इथे दर्शन घडले.”

बाबांनी समारोपाच्या भाषणात म्हटले की, “ ज्यांनी सर्वांत जास्त काम केले ते काही च बोलू शकले नाहीत. त्यांनी विनयपूर्वक जे वाक्य म्हटले त्यात फार मोठे सत्य दडले आहे. खरोखर च ईश्वराला ज्याच्या हातून काम करवून घ्यायचे असेल त्याच्या हातून तो करवून घेतो. त्यामुळे कोरापूटमध्ये जे कार्य झाले ते ईश्वराच्या करुणेमुळे च झाले. इथे ग्राम-राज्याच्या स्थापनेचे जे कार्य होणार आहे त्यात देशभरच्या सर्व सर्वोदय कार्यकर्त्यांची कसोटी होणार आहे. निष्काम वृत्तीने काम करण्यात च आपले यश निहित आहे. मग ते जे दुसरे यश आहे ते त्याच्या पाठीपाठ आल्यावाचून राहणार नाही.”

एका जुन्या रचनात्मक कार्यकर्त्याने बाबांना पत्र लिहून विचारले होते की, “ तुम्ही आता किती दिवस हिंडणार ? कोरापूटमध्ये एवढी गावे मिळाली आहेत तर तिथे च राहून सर्वोदयाचे सजीव चित्र निर्माण करण्याचे काम का हाती घेत नाही ? ” याचा उल्लेख करून बाबा एका प्रवचनात म्हणाले की, “ मी इथल्या निर्माणकार्याची सारी नीट व्यवस्था केली आहे. पण मी का हिंडतो ह्या प्रश्नाचे उत्तर वेगळे च आहे. काही माणसाना जेव्हा एखाद्या नवविचाराचे दर्शन घडते तेव्हा ते त्यानुसार आचरण करू लागतात नी मग त्याच्या प्रचाराकरता बाहेर पडतात. वैदिकाना जेव्हा एक नवा जीवनविचार मिळाला तेव्हा ‘ चरैवेति चरैवेति ’चा आदेश देऊन ते सचाराथे बाहेर पडले व सान्या जगभर गेले. बुद्धदेवाला एक नवीन विचार सुचला तेव्हा त्यांनी आपल्या शिष्यांना आदेश दिला की, ‘ हे भिक्षुनो,

बहुजनहिताय बहुजनसुखाय सतत विचरण करीत रहा ' बुद्ध-महावीरांच्या काळात हजारों स्त्रीपुरुषांनीं परिव्राजक बनून अखंड संचार करीत धर्मप्रचार केला. शंकर, रामानुज, महमद, येशू—साऱ्यांनीं हें च केले. जेव्हा एखाद्या नवविचाराचा उदय होतो तेव्हा तो विचार माणसाला स्वस्थ बसू देत नाहीं. तो विचार च माणसाच्या पायांना गति देतो. आम्हाला हि सर्वोदयाचा नवविचार मिळाला आहे. तेव्हा ही वेळ एका जागीं बसण्याची नाहीं. मानवमात्राला हा नवसंदेश देण्याकरिता निरहंकार होऊन सतत संचार करीत राहणें हा च आमचा धर्म आहे ”

जगन्नाथपूरला उत्कल-यात्रेच्या अंतिम प्रवचनात बाबांनीं या यात्रेला ' शक्तियात्रा ' हें नाव देत म्हटलें कीं, “ समाजातील अन्याय व विषमते-विरुद्ध इथें एक शांतियुद्ध सुरू झालें आहे. अन्याय आणि विषमता नाहींशीं झाल्यानंतर मग शांति होईल अशी पुरुषार्थहीन आशा आम्ही करीत नाहीं तर शांतीची शक्ति प्रकट करून आम्ही सारे अन्याय नाहीसे करू अशी पुरुषार्थमय आशा ठेवली आहे. येथील ग्रामीणांनीं त्या शांतीच्या शक्तीचा शोध केला आहे. आपण हें विसरता कामा नये कीं विश्वात जे अन्याय घडत असतात त्याचा एक अश आमच्यात हि असतो त्या च प्रमाणें विश्वशांतीची शक्ति देखील आमच्याजवळ असते.

“ इथें मला खूप चिंतन करायला मिळालें आणि त्यामुळें माझी शक्ति वाढली आहे, आणि म्हणून च मी म्हणतो कीं ही माझी ' शक्तियात्रा ' झाली. आता याच्या बळावर भारताच्या हाती जगातील साऱ्या समस्या सोडविण्याची शक्ति येऊ शकते ”

या अरण्ययात्रेचा आरंभ ब्रह्मपुरात नी शेवट जगन्नाथपुरात झाला. जणू ' अशब्दम्, अस्पर्शम्, अरूपम् ' (शब्द, स्पर्श, रूप या सर्वांच्या पलीकडे असलेल्या) अशा ब्रह्माची उपासना, ' सहस्रशीर्षा सहस्राक्षः सहस्रपात् ' (हजार मस्तकें, हजार डोळे नी हजार पाय असलेल्या) अशा जगन्नाथाच्या, मानवसमाजाच्या उपासनेत परिणत करण्याचें युग आलें असल्याची सूचना होती ती !

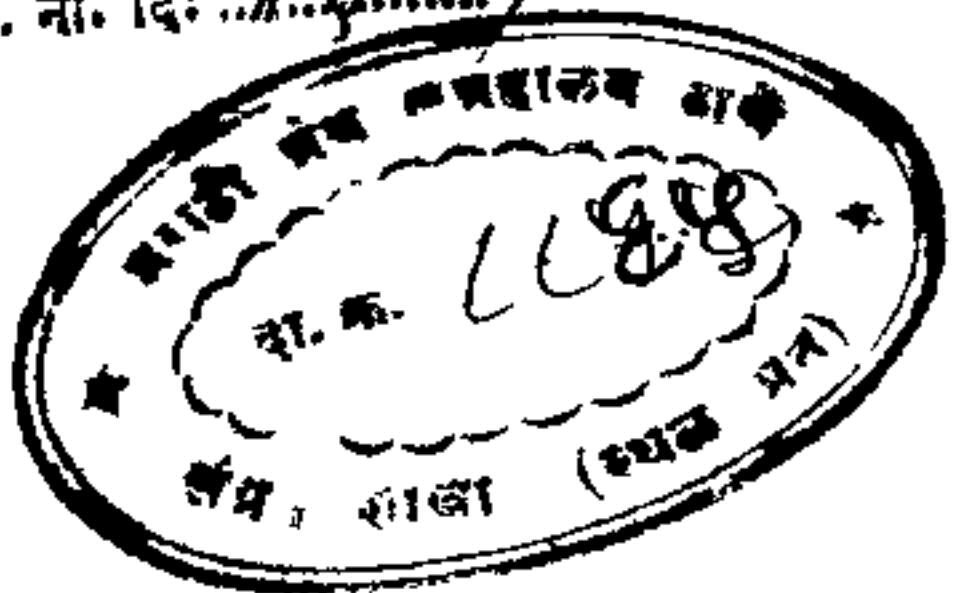
‘ ऋषि शान्तीचा त्रिवार जप करून सुचवीत कीं, ' शांतीने शांतीची

उपासना करून शांति मिळवायची, अविरोधात्मक वृत्तीने अद्वैताची उपासना करून अमरत्व संपादन करावयाचें.’ ऋषींच्या दिव्य चक्षूंना झालेलें कान्तदर्शन आज धर्मचक्राचें प्रवर्तन करू लागलें आहे. ऋषींनी पाहिलेली अज्ञानाच्या पैलतीरावरील पहाट आज मानवजीवनाचें क्षितिज उजळू लागली आहे. आता अहिंसेच्या मार्गानें ग्रामराज्य निर्माण करून विश्वशांति स्थापित करायची आहे. स्वामित्वविसर्जन करून सर्वांच्या हृदयात रमणाऱ्या रामाची उपासना करित मुक्त व्हायचें आहे. अरण्याच्या कुशीत राहणारी ऋषींचीं बालें कृतीच्या कुंचल्यानें जीवनाचें उपनिषद् रेखाटू लागली आहेत. त्यातील पहिलें वाक्य आहे—

‘हम जीयेंगे तो साथ जीयेंगे ।
मरेंगे तो साथ मरेंगे ।’

पराठी ग्रंथ संग्रहालय, डॉ. लक्ष्मण
अनुक्रम २.८.२०२५.. वि. नि. नि. ५५५...
क्रमांक ...१३५५५)..... नों. दि.: ...१५/२५५

REFBK-0008865

आमचीं कांहीं प्रकाशनें

लेखक—विनोबा

सर्वोदयाचें घोषणापत्र ... ०-४-०

व्यापाऱ्याना आवाहन ... ०-२-०

लेखक—चारुचंद्र भंडारी

भूदान-यज्ञ-समग्र-दर्शन ... १-०-०

लेखक—दादा धर्माधिकारी

साम्ययोगाच्या मार्गावर ... ०-४-०

कातीचें पुढचें पाऊल ... ०-४-०

लेखिका—निर्मला देशपांडे

विनोबाजींच्या सहवासात ... १-८-०

लेखिका—कुसुम देशपांडे

कातीच्या दिशेनें ... १-०-०

लेखक—शिवाजी भावे

श्रमदान ... ०-५-०

लेखक—आप्पासाहेब पटवर्धन

सत्याग्रह व स्वराज्य ... ३-०-०

सेवाधर्म ... १-०-०

लेखक—कुमारअप्पा

स्थायी समाज-व्यवस्था ... २-८-०

लेखक—वा. ज. कुंटे

थोरोचें श्रमजीवन .. १-०-०

भोळ्या रामजीचें रामराज्य ... १-४-०

मालकीची भीमासा .. ०-४-०